

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

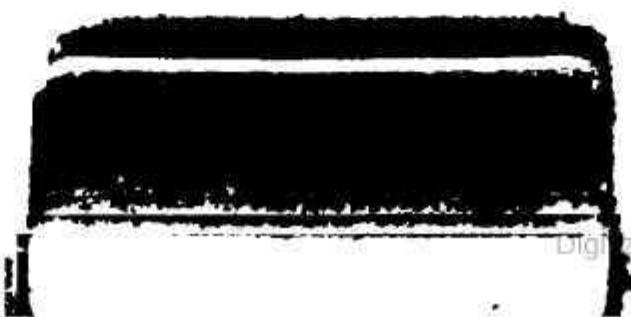
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

BERKELEY
LIBRARY
UNIVERSITY OF
CALIFORNIA

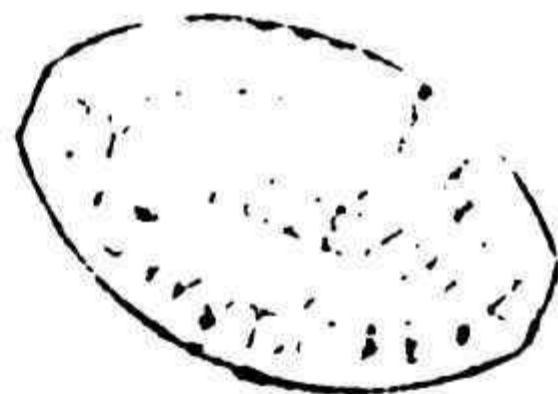

**AZ UJ
MAGYARORSZÁG.**

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN.

IRTA

GRÜNWARD BÉLA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1890.

LOAN STACK

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA

DB 933

.3

ELŐSZÓ. S8 G75

A régi Magyarországnak, mint a nemzeti süllyedés korszakának leírása után, egy kötetet szándékoztam közzé tenni, mely az emelkedés korszakának s szellemi mozgalmainak leírását foglalja magában.

E mozgalom kezdetén főképp gróf Széchenyi István alakja vonja magára a figyelmet, kinek föllépésével kezdődik az újjászületés korszaka.

Kötelességem volt tehát behatóan foglalkozni e nevezetes egyéniséggel.

Szereplése a közéletben, politikai alapeszméje, életének külső lefolyása ismeretesek s le vannak írva báró Kemény Zsigmond és Falk Miksa kitünő munkáiban. De belső élete még nem volt s nem lehetett földerítve, mert mikor e munkák megjelentek, Széchenyi Naplóinak tartalma még ismeretlen volt.

Mióta Naplóik hozzáférhetőek lettek, oly adatok birtokába jutottunk, melyek a pszichiatría segítségével teljesen megvilágítják Széchenyi belső életét s lehetővé teszik leírását. Nem állhattam meg, hogy ne tegyek kísérletet e rendkívül érdekes feladat megoldására.

E könyv nem Széchenyi életrajza, még azt sem találja meg benne az olvasó, hogy mikor született. Életének külső eseményei nincsenek részletesen leírva, hanem csupán

érintve, a mennyiben belső életére hatottak, vagy belső forrongásainak, átalakulásának következményei.

Széchenyi fényes alakjának sötét történelmi háttére a *Régi Magyarország* című munkámban található. E kor-
szak ismerete nélkül Széchenyi jelentőségét nem lehet megérteni. Nagysága azon alapszik, hogy megtámadta a régi Magyarországot, reagált a nemzet mély sülyedése ellen s nemes célokat tűzött ki életének.

Széchenyi alakja e könyvben majdnem elszigetelve áll s csak ő róla van szó benne s alig valami jelentékeny kortársairól. A következő kötetben azonban, melyben nem csupán Széchenyi egyénisége, hanem magának a nemzetnek szellemi mozgalma lesz leírva, ő a többi történelmi alak közé illesztve fog megjelenni s ott ki lesz mutatva, mennyi része volt másoknak is a nemzet újjászületésében.

E könyvvel én is elő akartam mozdítani Széchenyi bonyolódott egyéniségének megértését s bőven meg leszek jutalmazva, ha abban az elismerésben részesülök, hogy ez bármi csekély mértékben sikerült.

Menton (Franciaország), 1890 január hóban.

A szerző.

I.

„Csak a gyenge szereti önmagát, az erős egész nemzeteket hordoz szívében.”

Gróf Eszéchenyi István.

A génius munkája nélkül nincs fényes korszak a nemzetek életében. Az élet törvénye, hogy új, korszakos eszmék hatalmas egyéniségekben testesüljenek meg.

A közönséges emberek tömege kis eszével nem foghatja körül a nagy nemzeti életet, csak azokat a viszonyokat ismeri, azokat a bajokat érzi, melyek szűk körébe esnek; nem képes meglátni a nagyobb egybefüggést, a távolabb fekvő okokat; homályos vágyai és sejtelmei vannak, a célok és eszközök világos tudata nélkül.

A nagy szellemek óriási tükrökhöz hasonlítanak, melyekben egy egész nemzet megláthatja a saját képét, melytől elborzad, ha elmaradottságát és süllyedését mutatja, de megifjúl s föllelkesül, ha emelkedéssel, fényes jövővel kecsegteti. A kiváló szellemek nagy egybefüggésben látják a nemzet életét, a dolgok legmélyéig hatolnak, felismerik a végső okokat, tisztán látják a célokat s biztos kézzel választják meg a megvalósításukra szolgáló eszközöket, megmozdítják s új irányba térítik a magában tehetetlen, tanácstalan tömeget.

A régi Magyarország közéletében nem voltak ily kimagasló alakok, eredeti, önálló szellemi tartalommal meg-

áldott hatalmas egyéniségek. A nemzet életének e százhusz évig tartó korszakában nem emelkedik ki a többiek közül oly nagy eszmék s nagy tettek fényétől sugárzó férfiú, a ki a tömegek képzeletére mély benyomást tett, a nemzetre átalakító hatást gyakorolt s a kinek neve a következő nemzedékek emlékébe kitörülhetetlenül bevésődött volna.

Voltak akkor is derék hazafiak, kiket kortársaik nagyra becsültek; kitünő szónokok, kiket hallgatóik bámultak; szilárd jellemek, kikre bizalommal tekintettek az emberek. De szellemök szűk körben mozgott, melynek határa nem terjedt tovább a fennállónál; a színvonal, melyen állottak, nem volt magasabb a kiváltságos osztályok tömegeénél; politikai felfogásuk lényegében közös volt a kiváltságos osztályok minden tagjával s a kiválóbbak csak abban különböztek a többitől, hogy több észszel, nagyobb ügyességgel s erővel képviselték az egész osztály közös politikai világnézetét.

E világnézet lényege a rendi intézmények változatlan fentartása volt. A fennállóhoz való ragaszkodás a mozdulatlanságot emeli a magyar politika alapeszméjévé. Az átalakulásra, fejlődésre, magasabb eszmények megvalósítására irányzott törekvés ki van zárva. E légkörben a szellem elfonnyad, kiszárad, összezsugorodik. Az elme ellustúl, mert nem fárad nagy nemzeti feladatok megoldásán, az akarat elpetyhüdik, mert nem edzi meg a nagy célokra való törekvés.

E világnézet lényegében nem volt nemzeti s a kinek szellemén uralkodott, az nem lehetett nagy a nemzet történelmében. S valóban, mennél erősebb volt a rendi szellem, annál gyengébb volt a nemzeti érzület, annál mélyebb a nemzet süllyedése.

.. A kiváltságos osztályok felsőbb rétegei elidegenednek a

nemzettől nyelvben és érzésben. A nemesség nagy része nyíltan az idegen, ellenséges udvar szolgálatába áll és saját nemzete ellen foglal állást. De azok sem emelkedhetnek nemzeti hőökké, kik mint hazafiak a rendi intézmények fõntartásáért küzdenek, mert ezek már ellenkeznek a nemzet érdekeivel s legnagyobb akadályai a nemzet fejlődésének s megerősödésének.

E szük eszmekörön belül nem volt helye az államférfíui nagyságnak. Csak a ki meghasonlott a rendi felfogással s egy magasabb eszme nevében támadta meg a fennállót, lehetett kimagasló, korszakos egyéniség a nemzet történelmében.

Ez az eszme pedig e korszak végén ott csirázik már a nemzet lelke mélyében. Magvait lelkes írók ültették oda, a kik távol állottak a politikai köröktől, s ez az, mely később megifjítja s fölemeli a nemzetet: a nemzetiség eszméje.

A nemesebb szellemek eleinte csak az irodalom körében ápolják. Később beviszik némely megye, innen az országgyűlés tanácskozó termébe is. De a követelések, melyekkel képviselői fellépnek, nagyon szerények. Egy holt nyelv, a latin helyére a magyart akarják tenni a közéletben és iskolában.

A nemzetiség ebben az alakban nem volt oly eszme, melyet akkori politikusaink végig gondoltak, nem volt még oly elv, melyből politikai rendszert, világnézetet alkottak volna. A magyar nyelvben a nemzet egyéniségének egyik nyilvánulását kívánták elismertetni.

A nemzetiség eszméje e fejletlen formában még nem ütközött a rendiség érdekeibe. Nemes, de homályos aspiráció volt, határozott politikai tartalom nélkül. Egyesek, a kik lelkesedéssel buzogtak a magyar nyelvért, még állhatatosan küzdöttek a rendi intézmények fentartá-

sáért is. Sejtelmök sem volt arról, hogy ez az eszme, logikailag kifejtve, kiengesztelhetetlen ellentétben áll a fennálló jogrenddel.

Mert a nemzetiség eszméjének egyedüli tartalma nem a magyar nyelv használata volt. Ez az eszme, mint politikai program, magában foglalja a nemzet önálló életének, belső szabad fejlődésének minden feltételét, az uralom s állami függetlenség követelését, mely nélkül önálló szabad nemzeti fejlődés nem is képzelhető.

A ki a nemzetiség eszméjét igazán elgondolta s komolyan meg akarta valósítani összes következményeivel együtt, annak ellentétbe kellett jutni a rendi alkotmánynyal s az egész fennálló jogrenddel.

Ez a nagy elv nem fért a magyar közjog szűk formáiba. A magyar alkotmánynak az osztályuralom szervezetéből a nemzeti uralom szervezetévé, Magyarországnak közjogi egységből nemzeti egységgé kellett átalakulnia. Fel kellett bontani a rendi társadalom fennálló tagolását s a különböző osztályokat egy magasabb egységgé, nemzetté kellett összeolvasztani.

Új felfogások, nemesebb, szelídebb érzések kútforrása volt a nemzetiség eszméje, melyeknek, ha nagyobb tömegeket hatottak át s nagy szellemek kezében öntudatos politikai rendszerré lettek, fel kellett forgatniok a fennálló jogrendet.

A magyar nemzetiség önálló fejlődésével ellenkezett a fennálló hadi szervezet, a gazdasági politika, a közoktatás szervezete s a nemzet legfontosabb érdekeinek idegen, ellenséges kormány szabad kényére hagyása, a mi a rendi alkotmánynak szükségképi következménye volt. Önálló magyar nemzetiség csak az önálló magyar állam alakjában válhatott valósággá.

- Az uralkodó közösségből s az Ausztriával fennálló kap-

csolatból eredő bajokon kívül el kellett hárítani a nemzeti fejlődés belső akadályait is. Az osztályérdek szervezétének a nemzeti élet szervezetévé kellett átalakulnia s romba kellett dönteni az osztályérdek összes intézményeit. A nemzeti fejlődés a nemzet összes erkölcsi, szellemi és anyagi erejének felhasználását s akadályainak kérlelhétetlen eltávolítását követeli. Nem maradhattak meg tehát a rendiség gazdasági intézményei, mint az ősiség s a jobbágyi viszony; nem volt fentartható a nem-nemesek kizárása a közéletből s a hivatalokból; nem maradhatott meg a középkori rendszer, mely a földbirtok adómentességét fentartván, lehetetlenné tette az ország anyagi és szellemi fejlődésének előmozdítására szükséges beruházásokat; nem állhatott meg az igazságszolgáltatás s közigazgatás rendszere, mely az osztályérdek eszköze volt s át kellett alakulnia a jog és törvény, a közérdek megvalósításának eszközévé.

A régi Magyarország szellemén azonban sokkal erősebben uralkodik a rendi felfogás, semhogy a nemzetiség eszméjét egész nagyságában befogadhatná. De egy nagy eredmény el volt érve. A nemzet az ő jobbjaiban saját egyéniségének tudatára ébredt. A magyar magyar akart lenni. Ha a nemzetben még volt életerő, a többinek magától kellett következnie. A nemzetiség eszméjével egy új, magasabb elv jutott a nemzet életébe s csak ennek volt meg az az ereje, hogy a nemzet uralkodó osztályait a rendi érdekek fölé emelje s életüket eszményi tartalommal töltse meg.

A nemzet süllyedése mély volt. A nemesebb szellemek buba merülve, lemondással várták végső óráját, a jövő el volt zárva, reménynyel senki sem tekintett beléje. A költészet is a múltba menekült a szégyenletes jelenből s rég elmúlt idők dicsőségén merengett. Az elégedetlenség, tépelődés, sóvárgás valami jobb után, meg van az emberek-

ben, de senki sem tudja kimondani a megváltó szót, mely véget vessen a dermedtő varázsnak s új életet, reményt öntsön a lelkekbe.

A megváltó elv meg volt már, de fejletlen, éretlen formákban. Még nem változtatott meg semmit, s hogy élő erő legyen, mely ezt tehesse, jönnie kellett egy kiváló szellemnek, a kiben megtestesül, a ki nagy elméjével kifejti, megérleli s pozitív tartalommal ellátja, a ki küzd érte s értelmi felsőbbségével, akarátának hatalmával elfogadtatja, uralkodóvá teszi a nemzet életében.

E kiváló szellem megjelent. Gróf Széchenyi István a kifejlett, érett nemzetiségi eszme képviselője. Az ő működésével kezdődik Magyarország történelmének legfényesebb korszaka.

Ő az első magyar ember, a ki a fennállót a nemzetiségi eszme nevében támadja meg; ő az első, a kiben a nemzetiség eszméje homályos aspirációból világos politikai eszmévé alakul át, s a ki megtölti pozitív tartalommal; ő a magyar nemzeti politika megalkotója, a ki a magyar nemzetiség fentartását s kifejtését emeli a magyar politika alapeszméjévé, a ki a nemzetiséget nyilvánítja a fő érdeknek, melynek minden egyéb érdeket alá kell rendelni, s a ki mély felfogással jelöli meg az eszközöket a nagy cél, a magyar faj fentartásának s kifejtésének elérésére; ő az első cselekvő magyar ember, a ki az európai civilizáció problémáit gyakorlati tevékenységével sikeresen megoldani képes.

Az első támadás, melyet a rendiség jogrendje ellen intéz, megdöbbenti az embereket. Sokan ellenséges indulattal, mások rokonszenves bámulattal tekintenek reá, de mindnyájan érzik, hogy itt egy rendkívüli, eredeti egyéniséggel állanak szemközt, s abban a pillanatban óriásként emelkedik ki kortársai közül.

II.

E gazdag élet fejlődése, küzdelmei, hatása nemzete életére, szomorú vége, egyike a legérdekesebb jelenségeknek. Egy nagy szenvedély uralkodik rajta : a magyar faj szeretete. Egy gondolat tölti el : a magyar faj fölemelése s jövőjének biztosítása. E nagy eszme szabja meg életének irányát s szelleme e forrásból meríti erejét ; s ezt az eszmét oly mélyen fogja fel s oly erős logikával vonja ki belőle a következtetéseket, mint kívülről senki sem.

De életének ez az alapelve nem oly egyszerű, mint első pillanatra látszik. Ha ez elv nevében nem követelne egyebet a fennálló megsemmisítésénél, hogy valami teljesen újat állítson helyére, a feladat sokkal könnyebb volna. Azonban ő sokat meg akart kimélni a fennállóból ; a reformokat meghatározott terv szerint, egymásután, lassú átmenetekben kívánta létesíteni ; kerülte az összeütközést az uralkodóházzal s Ausztria érdekeivel, nehogy Magyarország fejlődését s az ő reformjait akadályozzák, s mert a nemzetet még gyengének is tartotta nagyobb rázkódások elviselésére. Politikai rendszere tehát sokak előtt bonyolodottnak, alapeszméjével ellentétben állónak, politikai szerepe hozzá nem méltónak, érthetetlennek, sőt gyanúsának látszott.

Különben Széchenyi maga is bonyolódott természet volt. Lényében a legnagyobb ellentétek : rajongás és hideg szá-

mítás; hit és kétségbeesés; életúntság s fáradhatatlan munkásság; szilárdság és ingadozás; következetesség s ellenmondások; önérzet és súlyos önvádak; nagyúri büszkeség és megalázkodás; önuralom s szenvedélyesség; merészség s aggódó félénkség; nagylelkűség s kiméletlenség; lágy érzelmesség s kegyetlen gúny; egyenesség s ravaszság; nyíltság s alakoskodás; konvenczionalismus s különczködés; forradalmi szellem s konzervativismus egymás mellett vannak meg s e tulajdonságok megzavarták kortársait s mai napig megnehezítették megértését.

A megérdemlett dicsőítéssel, melyben oly bőven részesült, eljutottak hozzánk, ha nem is az irodalom, de a szóbeli hagyomány útján, a kortársak kedvezőtlen ítéletei, gyanúsításai is, s gyengéiből s fogyatkozásaiból következően, sokan történelmi jelentőségét is kisebbíteni igyekeznek.

A közönséges emberek rendszerint a legszigorúbban ítélnék a kiváló szellemekről. A géniustól a lehetetlent követelik, azt, hogy mint egyes élő ember, úgy éljen, mint egy elvont testetlen fogalom, s hogy mint egy rossz regény hőse, tévedés, ellenmondás, fogyatkozás nélkül haladjon végig küzdelmes életén; hogy a kiváló ember, a kinek ép azért, mert a génius lakik benne, érzékenyebb idegrendszere van a közönséges halandókéénál, a ki egy eszményt hord lelkében, a ki mindent magasabb mértékkel mér, a kin egy hatalmas nemes szenvedély uralkodik s a ki többnek érzi magát pusztá egyénnél, mert egy eszme képviselője, nyugalmasan, méltóságosan, érzéketlenül viselje el a kínokat, melyeket az emberek korlátoltsága s gonoszsága okoz az eszményi célokért küzdő szellemeknek.

Nem veszik figyelembe, hogy a génius kiválóbb ember ugyan a többinél, de csak abban különbözik tőlök, hogy neki a sorstól a szellemi és erkölcsi erő nagyobb mértéke

jutott, a mi képessé teszi a nagy alkotásokra, de hogy ember ő is, s alá van vetve az emberi élet minden nyomorúságának. Az eszmének szükségkép egy emberi egyén formájában kell megjelennie, hogy mozgató, alkotó erő lehessen, de ha ez gazdagabb tartalommal kimagaslik embertársai közül, életének gyökere ugyanabba a talajba mélyed, melybe a legközönségesebb emberé.

A génius is születik s a természet homályos öléből ered s számtalan láthatatlan szállal függ egybe eredetének tényezőivel. Testi s szellemi egyénisége ősei életének folytatása, kiktől örökli jó és rossz tulajdonságainak nagyobb részét, testalkotását, idegrendszerét, egészségét s betegségének csíráit. Születik egy bizonyos korban, mint egy nemzet, egy osztály s egy család tagja, s a bélyeg, melyet e körök ifjú korában nyomnak egyéniségére, megmarad rajta még akkor is, ha később ellentétbe jutott velök. Testével martaléka a természet sötét hatalmainak, melyek mélyen belenyúlnak az ember szellemi és erkölcsi lényébe s elhomályosítják s megzavarják eszmei tartalmát is. E démonok ott lappangnak az emberi természet mélyében s akkor rohanják meg a szellemet, mikor legképtelebb az ellentállásra. Az emberi szellem e vereségei hibák, fogyatkozások, gyengeségek, következetlenségek, ellenmondások alakjában jelennek meg minden ember életében, a kiválóknál azonban feltünőbbek s nehezebben érthetők.

De a ki ismeri az emberi természetet, az a génius nagyságát nem a hibátlanságban, hanem egyéniségének nemesítő hatásában, életének nagy eredményeiben fogja keresni.

A kiváló emberek nagyságát e felfogás nem csökkenti, a dicsfényt, mely őket környezi, el nem homályosítja. A hatalmas fenyőszál nem válik kisebbé, hogy ugyanabból a talajból nő ki, mint az alacsony bokor; s az égbe emél-

kedő bércz nem válik alacsonyabbá s nem szünik meg bámulatunk tárgya lenni, hogy tudjuk, hogy bizonyos magasságig ugyanaz a növényzet borítja, mint a jelentéktelen halmokat.

Ha a kiváló emberek közös emberi fogatkozásait észreveszszük, azért nem sülyednek a közönséges emberek közé, hanem ép azt bámuljuk bennök, hogy az emberi természettel járó fogatkozások mellett nagy tulajdonságaikkal áttörve az egyéni lét szűk korlátait, egy egész nemzet fejlődési korszakának képviselőivé emelkedtek.

Széchenyi István sem vesz nagyságából s fényéből, ha teljesen megismerjük.

Belső életének mélységeit maga tárta föl előttünk Naplóiban, melyek életének 34 évére terjednek. E Naplók nem emlékiratok, melyeknek az lett volan czéljuk, hogy szerzőjüket az utókor előtt igazolják, kedvezőbb világításban tüntessék föl.

Széchenyi, mikor Naplóit írta, nem az emberekre gondolt, a kik olvasni fogják, hanem önmagával állt szemközt, csak magának akart számot adni érzelmeiről, hangulatairól, melyeket benne a külső világgal való érintkezés kellett. Meglátszik följegyzésein, hogy nem megfontolva, hanem sietve, az átélt nap benyomása alatt irattak. Alig van köztök néhány hosszabb elmélkedés, teljesen hiányzik valamely esemény részletes, egybefüggő elbeszélése. Életének legfontosabb tényeit, törekvéseit, vállalatait, küzdelmeit, áldozatait vagy nem említi meg, mint például hatvanezer forintos adományát az Akadémia alapítására, vagy csak néhány szóval érinti, mint ha említésre is alig volnának érdemesek. Naplóiban nem csak nem törekszik a szépítésre, hibáinak, gyengéinek palástolására, hanem ellenkezőleg, kérlelhetetlenül tárja fel fogatkozásait és

senki sem ítélné őt el szigorúbban es — igazságtalanab-
búl, mint ő maga.

Így e nevezetes ember öntudatosságával, szellemi fen-
sőbbtségével saját hibái fölé emelkedik s ezért egy nagy
humorista benyomását tenné reánk, ha saját belsejének
megfigyelésével, az önismerettel s önváddal nem járna
együtt a búskomorság, életúntság és kétségbeesés.

Naplóiban minden szó az őszinteség és igazság bélyegét
viseli magán. E töredékes följegyzésekben feltaláljuk lelke
rejtekeiben lappangó nemes és nemtelen gerjedelmeit.
A mit az emberek rendszerint önmaguk előtt is titkolnak,
a rossz indulat apró rezzenéseit a lélek mélyében, melyek
tetté nem válnak ugyan, de megmozdulnak a legtisztább,
legnemesebb természetekben is, — ő leplezetlenül meg-
vallja s elítéli.

Azért e Naplók segítségével könnyebb eligazodni e
bonyolodott természetben. S az eredmények nem módo-
sítják lényegesen a képet, mely Széchenyiről a nemzet
tudatában él. Széchenyi Naplói kétségtelenné teszik, hogy
e kiváló emberben igaz és nemes lélek lakott. De a Széche-
nyi szomorú sorsára s életének végére vonatkozó regényes
színezetű hagyomány, mely oly időben keletkezett, mikor
még a Naplók tartalma nem jutott nyilvánosságra, ma már
tarthatatlanná vált. Mégis sorsa nem kevésbé megható,
mert életében a megelégedés és boldogság minden egyes
napjára a kínos gyötrelmek egy-egy éve esik.

Széchenyinek nincs szüksége a regényes díszítésre.
Jelentősége életének nagy eredményein alapszik. Nagy-
nak tünt fel kortársai előtt is, s nagysága mély gyökeret
vert a nemzet tudatában. Kossuth Lajos az ihletettségek egy
szerencsés pillanatában a legnagyobb magyarnak nevezte,
s e címet megtartotta máig is, mert nem volt üres szó,

hanem igazság volt benne, melyet minden mélyebb kutatás csak helybenhagy. Nagy volt, mert egy nagy eszmét képviselt, mely történelmi szükségesség volt a nemzet életében s ez az eszme felül emeli őt az egyéni lét szűk korlátain.

Széchenyi, mint történelmi alak, politikai alapeszméjétől kapja másoktól megkülönböztető jellemző vonását, de kétségtelen, hogy Széchenyi is visszahatott az eszmére, melyet képviselt. Az eszme fölemeli s nagygyá teszi ugyan az embert, de viszont az eszme így egy ember egyéniségével összeolvadva, szükségkép egyéni alakot ölt, mert az egyén természete, sajátosságai, tehetségének kiterjedése, ereje vagy gyengülése, módosítják, korlátozzák, tisztaságát meghomályosítják.

Érdekes feladat tehát kutatni, mikép olvadt össze a nemzetiségi eszme Széchenyi egyéniségével? S szellemi tartalma s törekvései mikép módosultak idővel a Széchenyi egyéniségében beállott átalakulás következtében?

Hogy kielégítő eredményre juthassunk, mellőzhetetlen alaposan megvizsgálni Széchenyi egyéniségét, fejlődését s mindenekelőtt öröklött, a természettel egybefüggő részét: testének alkotását.

Az ember szellemi életét nem lehet különválasztani fizikai életétől. Senki sem érthető meg egészen teste nélkül, Széchenyi e nélkül teljesen érthetetlen.

III.

Gróf Széchenyi István teste ifjú korában ép, ruganyos, erőteljes volt. Kitűnően lovagolt, vívott és úszott s könnyen viselte a katonai élet fáradalmait. Hosszú életű volt; hatvankilenczedik évében vetett véget életének s midőn testét felbonczolták, nem találtak benne oly szervi bajt, mely életét közvetetlenül veszélyeztette volna.

Ifjúkori arczképe a rokkantak bécsi palotájában az ifjúság virágában levő csinos, göndörhajú barna huszártisztet mutat. A jellemző vonások még e korban nem domborodnak ki annyira, mint később, mikor az ember belső egyénisége végleg megállapodik s az ifjúság elmosódott vonásai helyére külsőleg is mély barázdákat vájnak a belső élet küzdelmei.

Az érett korú Széchenyi külsejének leírását báró Kemény Zsigmondnak köszönjük. E szerint «Széchenyi erős, de nem athletai, magas, de nem túlemelt alakú férfiú volt, a legarányosabb növésel, hajlékony tagokkal, jól formált mellel, izmos edzett karral és közép nagyságú napsütött kezekkel. Pofája miatt, mely széles és eléggé telt vala, inkább látszék testesnek, mint szikárnak; bár valósággal ha nem is sovány, de kövérségre legkevésbé sem volt hajló.»

«Arcza sötétsárga, rézvörös színezettel a pofa közepétől

fogva a száj és szem vonalai közt. Homloka széles, magas, gondolkodó és redőkbe vont; a felső homlok — a nagyszerűbb intellectualis erők helye — oly domború, oly teljes és oly széles átmérőjű, minő igen ritkán található. E méltóságos, de sötét homloknak jellemét kiegészítette a sűrű, nagy szálú, szögletes ívű és egymásba folyó két szemöld, mely annyira komor, annyira kivételes vala, hogy maga is élczeket csinált reá s népszerűsége egyik akadályának mondá. Széchenyi sötétszürke szemei nem voltak azon lelket áthatító, megkövesztő, leigéző élűek, azon égető, rejtélyes, majdnem diabolicus tűzűek, mely Görgei Arthur szép metszetű szemeit oly vonzókká és félelmesekké teszi; nem közelíték meg hatásban a Teleki László méla, kedélyes, ábrándos nagy fekete szemeit: de jellemökre nézve e kettőnek vegyületéből állottak. Széchenyi nézése majd fürkésző, éles s a kebel apró titkait kikutató volt; majd andalgó, borúlt, a szellemélet és eszmevilág tévegeibe merülő... Orra vastagtövű, merész hajlású és tág nyílású volt. Sűrű, nyírott fekete bajusz takarta a középszerűnél nagyobb száját. Álla oly erős, oly csontos, oly széles és tömör, hogy az állati élet és nyers erő kinyomatát, a szigorú akarat daczát s majdnem durvaságát veté az arcz alsó részére. Hangja erős, férfias volt, ha emelni nem akarta; bár a magasabb fokokon vékonynyá, sipítóvá, rekedtté vált. Széchenyi koponyája, mint említettem, nagy vala; de a kiformált hátulsó és közép rész fölött uralkodott az előagy tanyája, a széles átmérőjű, magas, domború homlokkal s az emelkedett felső csontokkal.»

Ebben a testben lakott Magyarország legnagyobb szelleme. Ebben a koponyában forrongott a megváltó eszme. A benne levő agyvelő alakított át egy homályos nemzeti ösztönt öntudatos politikai rendszerré; ez szötte a jövő

terveit egy nemzet számára ; benne volt összpontosúlva egy egész nemzet mélyebb öntudatossága gondolkodásban és cselekvésben.

A kortársak, a kik Széchenyit fáradhatatlan munkásságában látták, mint korának legtermékenyebb publiczistáját, a ki egymás után dobta a köteteket a közönség közé ; a kik ismerték sokoldalú tevékenységét, megindított vállalatainak nagy számát, melyeknek megkezdése s vezetése tiz embert is elfoglalt volna ; a kik tudták, mily akadályokkal kell megküzdenie, mennyi izgalommal, keserűséggel, csalódással jár a szerep, melyre vállalkozott, s a lankadás nyomát nem látták rajta, — meg voltak győződve, hogy ezt a rendkívüli tevékenységet csak egészséges test bírhatja el és sejtelmök sem volt arról, hogy Széchenyire nézve teste a szakadatlan kínos szenvedések kútforrása.

E titkot Naplói derítették fel. 1848 előtt a hozzá legközelebb álló személyek, családja tagjai, de még orvosai sem tudták, hogy egész életét megmérgező súlyos idegbajban szenved.

E betegséget gondosan titkolta mindenki előtt. De ön-maga előtt nem takargatja szenvedéseit. Naplóiba pontosan följegyzi bajának jelenségeit. Testi s lelki állapotának részletes képe tárul az olvasó elé, melyből biztosan meg lehet állapítani a betegség természetét s folytonos fejlődését.

E betegséget a tudományban melancholiának, búskomorságnak nevezik, melynek súlyosabb formája, ha szív-szorongással (*Præcordialangst*) és képzelgésekkel (*Wahnideen*) egyesül, kevés kivétellel ugyanazokkal a jelenségekkel jár, melyek Széchenyit élete legnagyobb részében gyötörték.

Az agyhártya táplálásában beállt zavar lelki fájdalmakat okoz. A fájdalmas, nyomott hangulat alapjelenség a melancholia állapotában. A hangulat beteges volta abban nyilvánul, hogy nem valamely megfelelő külső ok idézi elő, hanem önállóan, magától (spontane) lép föl; keletkezésének tehát nem lélektani, hanem organikus oka van.

E kínos állapot jelenségei: szomorúság, levertség, unalom, a szellemi üresség, hülyeség s az emlékező tehetség fogyatkozásának érzete; zavar, megdöbbenés, ijedtség, szégyenkezés, rettegés, elfogódottság, félenkség, beteges ingerlékenység, érzékenység, szeszélyesség, indulatosság; az önbizalom hiánya, gyengült önérzet, ingadozás és határozatlanság, alaptalan önvádak, képzelt bűnök miatt; öröklött bajoknál az elmezavar aggasztó előérzete, még a tulajdonképi baj kitörése előtt; végre kétségbeesés, öngyilkosság.

Az ily beteg nem tud aludni, vagy ijesztő álmok és gyakori felriadások szakítják meg éjjeli nyugalmaát, melynek reá nincs üdítő, erősítő hatása; további fizikai jelenségek: a főfájás, üresség, nyomás érzése a fejben, bágyadttság, megtörtség s kedvetlenség; étvágytalanság, szorulás s fuldoklások, a test súlyának csökkenése, az érverés gyengesége s szabálytalansága.

Súlyosabb esetekben, mint a minő Széchenyié, szívszorongások kínozzák, különösen reggel felé, de állandóan is, ijedezésekkel s kimondhatatlan rettegéssel; a lélek működése megakad a megsemmisülésig. A rohamot nyomott kedélyhangulat, ingerlékenység, főfájás, szédülés stb. előzi meg, melynek ideje alatt a beteg borzasztó hallucinációkban, deliriumokban katasztrófákat, végromlást, általános megsemmisülést lát. Ezzel együtt jár a kétségbeesés, önmagának s a keze ügyében levő tárgyaknak rombolása, gyilkos-

ság, öngyilkosság. Mikora roham megszűnik, a beteg mintegy nehéz álomból ébred fel s megkönnyebbültnek érzi magát.

A melancholia előrehaladottabb stádiumában képzelgések kínozzák a beteget. Ezek onnan erednek, hogy a beteg lelki fájdalmait meg akarja okolni, de minthogy ezeknek okát minden másban keresi, csak központi idegrendszerének betegségében nem, az öntudat meghamisítása következik be; a belső változások okát a külvilágban s megváltozott viszonyaiban keresi s így szükségkép tévedésbe jut. A nagy fájdalmakból, melyeket érez, nagy okokra következtet vissza s a legcsekélyebb tényező óriásilag nagyítva jelenik meg képzeletében. Így történik, hogy a betegséggel járó félelmet és rettegést nagy veszélyekkel igyekszik megokolni; hogy csekély önmagával való elégedetlenség kínzó önvádakká, holmi fölösleges kiadás miatt önmagának tett szemrehányás a vagyoni tönkrejutástól való félelemmé; egy kis aggodalom a katasztrófa, végromlás képévé; valamely jelentéktelen feszültség az emberekkel az elhagyottság, elszigeteltség, üldözés tudatává fokozódik.

Ezek a betegek, ha különben gazdagságban élnek, tekintélyesek, tiszteltek, ünnepeltek, erkölcsileg kifogástalanok s szellemileg kiválóok s komoly veszélyek nem is fenyegetik őket, az előadott oknál fogva azt képzelik, hogy vagyoniilag tönkre jutnak s koldusokká lesznek; hogy éhen kell halniok; hogy a külső világ ellenségök, el vannak szigetelve, hogy kerülnek s fenyegetik az emberek; hogy sötét hatalmak kezébe jutottak s meg vannak babonázva; hogy Isten eltaszította őket s el fognak kárhozni; hogy bűnösök és gonosztevők s szellemileg tehetetlenek. Rettegnek képelt veszélyektől, a haláltól, börtöntől, az elkárhozástól.

E beteges hangulatokat a lélektani hatások fokozhatják, de nem idézik elő.

A be nem avatottak azon nézete, hogy a delirium tartalmát és színezetét attól a különleges erkölcsi októl kapja, mely az elmezavar kitörését közvetítette, téves s a visszakövetkeztetés a deliriumról valamely erkölcsi okra, hibás. Ez csak egy tag az egészségügyi momentumok láncolatában, de a fő az agy bántalma, melynek helye és minősége dönti el a betegség képének alakulását. A költők műveiben az elmezavar fejlesztése nagyobb részt nem felel meg a valóságnak s legalább is egyoldalú.

A képzelgések az agyhártya bántalmából erednek s a tudományos kutatások kimutatták, hogy bizonyos agybetegségek a legkülönbözőbb népek és idők betegeinél ugyanazokat a tipikus képzelgéseket idézik elő. E képzelgések tartalma az egyének műveltségének foka, életének s eszméinek köre s foglalkozása szerint módosul. A beteges képzet előbbi képzetekből meríti tartalmát; a képzelet fantasztikus alakító tevékenysége azonban korlátatlan.*

E betegség ismerete nélkül nem lehet megérteni Széchenyi politikai egyéniségét sem. Nagy elméje mellett ez volt természetében a legerősebb tényező. Hatalmas értelmisége, lényének öntudatos része szakadatlan küzdelemben áll testének e betegségével, mely folytonosan annak megzavarására, elhomályosítására törekszik. Értelmisége sokáig fentartja magát a vele egy szervezetben összekötött természetes ellenség támadásaival szemben, a ki rövid ideig tartó rohamokban szerzett diadalai után visszavonul s időt enged e nagy elmének, hogy szellemi munkáját végezhesse. De az ellenség nem lankad, s gyakran és erősebben ismétli támadásait s a küzdelem kimenetelére nem lehetett más, mint a testi baj diadala a szellemben.

* Krafft-Ebing. Psychiatrie.

De még mielőtt a küzdelem eldőlt is, idegrendszerének öröklött betegsége nagy hatással volt értelmiségére, akaratára, hangulataira, az emberekkel való érintkezése módjára s politikai magatartására is, és sok minden, a mit Széchenyiben logikai hibának, tévedésnek, következetlenségnek, fogyatkozásnak tartottak, bekövetkezett elmezavarásával s öngyilkosságával együtt, nem volt más, mint betegségének egy-egy szimptomája s következménye.

Kétségtelen, hogy idegbaját atyjától örökölte. «Azt találják» — írja ő maga Naplójában 1828 jul. 15-én — «hogy sokban hasonlítok atyámhoz. Ő talán jobb ember volt, mint én. Nyugodjék békével, de nekem úgy látszik, hogy gondolkozása kisszerűbb, korlátoltabb volt, mint az enyim. Adja Isten, hogy életem végén több erőm legyen, mint neki.» Valóban, atyja kiváló tulajdonságai feltalálhatók fiában is, de összehasonlíthatlanul nagyobb arányokban.

Gróf Széchenyi Ferencz is hű hazafi, a reformok barátja, szereti a szereplést a nyilvánosság előtt, hiú és népszerűségre vágyó, komoly, rangtársaitól különböző, beteges idegrendszerű s rajongásra hajlandó, közczélokra áldozatra kész és bőkezű. Mikor az országgyűlés 1794-ben azzal bízta meg, hogy a nápolyi király és királyné tiszteletére vert érmet Nápolyba vigye s az udvarnak átadja, saját erszényéből fedezi az út költségeit; nagy összegekbe került gyűjteményét a nemzetnek ajándékozta s ezzel megveti a nemzeti múzeum alapját; 1797-ben a francia háború idejében jelentékeny adományával tűnik ki; később, mikor lelke kizárólag a vallás felé fordul, jelentékeny összegeket fordít imádságos s egyéb vallásos könyvek kiadására. Életemek kilencz utolsó évében, idegbetegségének fokozódásával vallási rajongás vett rajta erőt s a nap nagy részét

házi oltára előtt töltötte s ott térdelt a kemény lépcsőn s homlokát a hideg köre hajtva, buzgón imádkozott.

„Szegény atyám ma rosszabbul volt» — írja Széchenyi István 1819-ben. — «A sok tanulás s töprenkedés egészen megzavarta eszét. Ha volna valakinek bizonyos szellemi felsőbbsege fölötté, az visszatarthatná minden fürkészéstől; s ő visszatérve a vallás egyszerűségéhez, ismét nyugodt lenne s még boldog napokat érhetne köztünk. De sohasem hagy fel a létezők s leendőek fölötti tünődéssel, s ha az iránt, mi lesz halálunk után belőlünk, mind tisztább sejtelmek után fog törekedni, úgy elméje össze fog zavarodni s életének utolsó szaka mindazokra nézve, a kik szeretve s tisztelve környezzük, nagyon kínossá fog válni.»

Gróf Széchenyi Istvánban az atyjától öröklött idegbaj is nagyobb mértékben jelenik meg. Fiatal éveiben nem foglalkozik oly gyakran egészsége állapotával, mert még akkor erős, ifjú szervezete nem érzi meg annyira idegbajának hatását. De a búskomorság árnya már ekkor is lelkére borúl s észrevehető a tépelődésre, komor sejtelmekre, önvádra és kétségbeesésre való hajlam nyomai. Nevezetes, hogy már hét éves korában látomásai vannak s megjósolja a nagyczenki kastély elpusztulását, a mi kétségtelen bizonyítéka annak, hogy idegbaja öröklött s már gyermekkorában is érezteti hatását, habár gyengébben s ritkábban. Huszonhárom éves korában — 1814 aug. 9-én — mikor az ifjú kedély derültsége, könnyelműsége még nem párolgott el az emberből, ezt írja, nyilván Carolina nevű sógorasszonyára czélozva: «Ez volt életemnek egyik legnevezetesebb napja. Ez volt az első lépés a szerencsétlenség felé, a bűn kezdete s későbbi kétségbeesés oka.» «Oly valami történt velem, a minek

rám nézve minden esetre szomorú következményei lesznek; sőt meglehet, hogy épen azért lövöm egyszer még főbe magamat.» (1814 nov. 3.) Egy évvel később Angliából Calaisba utazik s a vihartól hányt-vetett hajón «Istenre s egy nőre gondol, kit talán szerencsétlenné tett s kinek emléke súlyosan nehezedik lelkiismeretére» (1815). S midőn e nő 1820-ban meghal, megint azzal vádolja magát, hogy ő is oka halálának, s ez az emlék végig kísért egész életén s derült óráiban csodálkozik rajta, hogy neki, a kinek lelkiismeretét ily nagy bűn terheli, hogy lehet egy víg peroze ez életben? Később testét-lelkét betegnek tartja s azt írja, hogy nagyon ámitaná magát, ha valaha még boldog órákra tartana számot.

«Két hónapon át» — írja 1819-ben életére visszatekintve — «ébren és álmomban meg akartam ölni magamat. Nem tettem, mert az öngyilkosság ellenkezik elveimmel.»

1820-ban, tehát mint huszonkilencz éves fiatal ember, kezd gyakrabban foglalkozni egészségével s följegyzéseiből következtetni lehet a megelőző évek állapotára is. «Majdnem mindig rosszúl érzem magamat, tűrhetően ritkán és jól majdnem soha. Hajtanom kell magamat s mozognom, hogy boldog lehessenek.» (1820 szept. 26.) «Egészségem napról-napra rosszabb s érzem, hogy idegeim, szívem s agyvelőm annyira meg vannak támadva, hogy teljes szétbomlásukat előre látom. Álmaim oly elevenek, hogy szinte éber állapotomba mennek át; ébren önkénytelen álmodozásokba merülök és az álom és ébrenlét határvonala majdnem eltűnik. Idő előtt megvénültem. Mi lesz e baj vége? Csak ügygyel-bajjal tudom együtt tartani gondolataimat s minden új óra új hatást gyakorol érzékeimre és kedélyemre. Bár azoknál nyugodhatnám, kiknek

emléke mindig él bennem! Ha még sokáig élek, nem fog-e jellemem teljesen asszonyossá, kicsinyessé, nyomottá átalakulni?» (1820.)

Ily hangulatokban nem csoda, ha a halál gondolata is beférkezik lelkébe. «Ejjel» — írja 1820-ban! — «a halálról gondolkoztam s közeli végem önkénytelen oly elevenen állott lelkem előtt, hogy rettegést és remegést éreztem velőmben és csontjaimban.»

De bajának egyéb lelki jelenségei is mutatkoznak. Az emberekben idegenkedést, ellenséges indulatot kezd látni; remete-életre, kivándorlásra, halálra gondol. A miszticizmus jelei is mutatkoznak s azt hiszi, hogy elhunyt sógornéja hat reá az árnyékvilágból. (1820.) Máskor valami hangot hall, melynek okát nem tudja megmagyarázni s végre abban állapodik meg, hogy egy elköltözött lélek hangja volt.

1822-ben harminczegy éves volt. Ekkor kezd benne gyakrabban föl villanni az öngyilkosság gondolata s jelentkezik erősebben az életúntság. De hangulatai gyorsan változnak. 1822 nov. 24-én agyonlövésre, pisztolyra gondol, deczember 11-én egészségét és humorát jobbnak találja s azt írja, hogy már nem gondol az agyonlövésre, de már három nappal később már megint «feltartóztathatlannul» az öngyilkosságra gondol.

Később sejtelmei támadnak, hogy elméje meg fog zavarodni. «Nem leszek-e én végre is hülye vagy bolond? Istenemre, nem marad más, mint a pisztoly.» (1823.) «Beteg vagyok. Mindenben hanyatlom. Erkölcsileg és testileg süllyedek. Életem terhemre van.» (1824.) «Türelmetlenül vártam anyám halálát, hogy azután véget vessek életemnek. Ő lett volna az egyedüli, a kire nézve elhatározásom keserűbb lett volna a halálnál.» (1824.) S midőn anyja halála

hirét veszi: «Most már rendelkezhetem magammal. Nagy Isten segíts! Agyonlőjjem magamat? Jobb lesz-e? Az elszánás egy pillanata és minden szenvedésnek vége!» (1824.)

Mikor egészségesebbnek érzi magát, e sötét árnyak is eltűnnek s azt állítja magáról, hogy hypochondriában szenved. S valóban, alig van súlyos testi baj, mint vízkór-ság, hátgerincz-sorvadás, kő-, máj-, vese-, szívbaj, gyomorrák, polyp stb., melyről ne hinné, hogy neki a sorstól osztályrészül jutott. De ha nem érzi is egy bizonyos betegség jelenségeit s nincsenek fájdalmai, mégis oly érzése van, mintha egész organizmusa fel akarna bomlani.

Helyzetét sötét színben kezdi látni. «Lelkiismeretem meg van terhelve, egészségem meg van rontva, az emberek becsülését elvesztettem, vagyonomat eltékoztoltam, egy jobb jövő reményét eljátszottam.» (1823.) Saját belsejébe tekint s azt írja 1825-ben november 22-én: «borzadással látom, mily gyenge s jellemtelen vagyok».

Ezután új jelenségek merülnek fel, melyek bajának súlyosbulását bizonyítják. Éjjelei borzasztók s látomások kínozzák. Lelki furdalásokat érez; Istent hívja fel, hogy tiporja el haragjában; a jövőt sötétnek látja; magasabb hatalmak, szellemek befolyása alatt állónak tartja magát. «Érzem, hogy a szellemek világával függök egybe. Az ördög-e ez vagy géniusom? nem tudom. Ha az első (törlés), ha a második, akkor a magyar nemzet lesz.» (1826.) «Az élet terhemre van, semmire sem vagyok használható; sokat szenvedek gyöngeségem miatt; egész nap csupán azon gondolkodtam, ne lőjjem-e magamat főbe? Az ég tudja, de még megőrülök!» (1826.)

Maga körül pusztaságot, sötétséget lát. Elhagyva, elszigetelve érzi magát, azt hiszi, hogy barátjai elhagyják, az emberek kerülik.

Nyugtalan, kínos éjjelei után fáradtnak, kimerültnek, összetörtnek érzi magát. Öngyilkosságra irányuló hangulatai gyakoribbak. «Egy neme az örültségnek vett rajtam erőt s pisztolyaim felé rohantam.» (1827.) «Mintha valamely varázs hatalma alatt állnék, nem tudom levenni szememet a pisztolyról, a törről, a méregről, ha valahol látok.» (1828.) S valóban, néha méregre, néha törre, de rendszeren a pisztolyra gondol, mint az öngyilkosság eszközére.

1828-ban Isztriában utazik s szórakozást keres, hogy meneküljön gondolataitól, «mert ha egyszer rám jön az örültség, agyon lövöm magamat. Bolond szerelem a forrás, melyből tetteim erednek. Egészben véve életem terhemre van s utálok . . . S a mi Magyarországot illeti, mindennap jobban érzem, hogy egészen halott, hogy én s a hozzám hasonló az ár ellen úszunk, s végre is bele kell vesznünk. Egészségem nyomorult, teljes feloszlásban vagyok.» (1828.) «Apathiában élek. A magyarsággal az ár ellen úszunk. Munkánknek nincs sikere. Magyarország meg van halva, minden nap jobban sötétedik el szemem előtt . . . Nem baj, előre!» (1828.) «Lehetetlen, hogy még soká éljek. Lassankint feloszlom. Minden szürke szemem előtt s az örökkévalóság egész megmérhetetlenségében áll előttem s elnyeléssel fenyeget. Erőm fogyni kezd. Mindenkitől elhagyva érzem magamat. Magyarország halottnak látszik nekem. Pest borzasztó tartózkodási helynek.» (1828.) «Ne neheztelj szegény hazám, de el vagyok veszve rád nézve. Életem fáklyája ketté tört, génusom eltiport. Mit csinálhatott volna belőlem ennek a rothadó országnak! Most minden romba dől.» (1829.)

A sejtelem soha sem hagyja el, hogy életét erőszakos halállal fogja bevégezni. Óhajtja a halált, de fél tőle.

«Egész bágyadtan érkeztem meg» — írja 1828-ban — «idegeim oly gyöngék, hogy mindentől félek; folytonos sejtelveim vannak arról, a mi történhetnék, s minden undorodásom mellett az élettől, ostoba és bosszantó módon irtózom a haláltól.» — «A gondolat, hogy meghalok, borzasztó s mégis sokat adnék érte, ha nemsokára megszűnnék lenni.» (1829.)

Úgy érzi, mintha agyveleje meglágyult volna, nincsenek gondolatai. Betegnek, kishitűnek, enerváltnak, elhagyottnak, hasznavehetetlennek, gyengének érzi magát s kétségbeesik s folytonosan öngyilkosságra gondol. Kétszer tervezi, hogy Buda környékén kikeresi a legmagasabb hegyet s ott fogja magát föbe löni. (1829, 1847.)

Észreveszi, hogy fürdés közben a vízben fél, hogy féltékenysége fokozódik s hogy idegei gyengülnek. (1828.) Idegbaja valóban terjeszkedik s feldúlja életét. «Borzasztón töltöttem az éjt.» — írja 1828 nov. 17-én. — «Úgy éreztem, mintha valami, egy démon megfogott s erősen tartott volna, nem tudtam menekülni. A félelem veritéke ütött ki roncsolt testemen. Világosan láttam, mi lehetett volna belőlem s mi vagyok: beteg test, feldúlt lelkiismeret; keveset tanultam s egy rothadt nemzet reformja élén állok, az ár ellen úszva, sokaktól gyűlölve, mindnyájától kerülve, vagyoni zavarokban s Crescence iránti szerelemtől megtörve, egy egész, mely tébolyodottság, örjöngés és öngyilkosság között ingadozik.»

Ily hangulatokban nemcsak saját állapotán esik kétségbe, hanem a magyar nemzetet is rothadtnak, halottnak látja, melyen már nem segíthet senki. (1830.) Ezt 1830 előtt is ismételve írja Naplójába, valamint ugyanabban az évben is, mikor a *Hitel* megjelent, melyben szebb jövőt jósol nemzetének, s melyet ezzel a mondással fejezett be:

«Sokan azt gondolják, Magyarország — volt; én azt szeretem hinni: lesz!»

Ha e hangulatokat életének viszonyaival vetjük egybe, nincs köztök egy sem, mely okot adhatna az életúntságra, kétségbeesésre, öngyilkosságra. A ki figyelemmel vizsgálja életének e szakát, arra az eredményre jut, hogy lelki állapota a legtöbb esetben nem a külső viszonyok hatásának eredménye, hanem ezektől teljesen független, önálló tényező műve. Idegrendszerének beteges érzékenységénél fogva fájdalmakat okoz neki sok apró benyomás, melyet más meg sem érez; de a legtöbb esetben idegbajának rohamai alatt uralkodnak lelkén a komor gondolatok, melyek megjelennek s tartanak oly viszonyok között, midőn derűltségre s megalégedésre volna oka s a roham megszűntével eltűnnek életének oly helyzetében is, mikor komoly oka volna a levertségre.

Hogy életúntságának, kétségbeesésének s öngyilkosságra való hajlamának oka nem élete külső viszonyainak lélektani hatásában rejlik, meggyőzően bizonyítja életének az a szaka, mely 1830 és 1840 között folyt le.

Széchenyit a sors születésénél fogva magas polczra helyezte, gazdag volt és jó gazda s viszonyai rendezettek voltak. Eszméi hódítanak s végre diadalra jutnak; vállaltai sikerülnek, tisztelet környezi, mindenütt ünneplik s oly magasra emelkedik a nemzet véleményében, mint e korban senki sem. Ebbe az évtizedbe esik házassága azzal a nővel, ki után tíz évig epedett, kit imádott, s két szép fiúnak születése. A sors elárasztotta e rövid időszakban mindennel, a mi az életet széppé, kellemessé s becsessé teheti. Ez volt életének legfényesebb, s ez lehetett volna legharmónikusabb, legboldogabb korszaka is. Ha valaha, ebben a korszakban nem volt oka kétségbeesni s a halált óhajtani.

Naplói azonban azt bizonyítják, hogy lelke állapota nem fordul jobbra, hangulatai ép oly komorak, hajlama az öngyilkosságra ép oly erős, még többször nyilvánul, mint azelőtt. Sőt új jelenségek mutatkoznak, melyek bajának fejlődését bizonyítják. Idegrendszerének betegsége megy a maga útján s nem gátolja haladásában semmi. A természet sötét hatalmait nem riasztja el Széchenyi életének fénye s a kétségbeesést nem űzi ki lelkéből az élet boldogsága. Nem a világ vet sötét árnyékot lelkébe, hanem lelki betegsége láttatja vele komor színben a világot.

1830-ban a Duna szabályozása érdekében fáradozik az aldunai vidéken. Itt megbetegszik. «Egészen életűnt vagyok» — írja 1830 július 14-én — «annyira, a mennyire csak lehet. Ha nem hinném, hogy még némi jót tehetek Magyarországgal, s ha Crescence nem volna, valószínűleg a pisztolyhoz nyúlnék.» «Lázam van; életűnt vagyok. Mit tegyek? Agyonlőjjem magamat? Vagy panaszt ne hallassak? Lemondással szenvedek. Hosszú betegségnek biztos halál a vége. Annál jobb, ez az a mit óhajtok.» — «Pisztolyaimra meresztettem szememet. Isten bocsásson meg, ha örültségemben megölöm magamat. Hisz én nem akarom. Ez megsemmisítené az új iskolát, melyet csak most alapítottam Magyarországon.» Ugyanezt a hangulatot tükrözi vissza gróf Waldstein Jánoshoz 1830 július 17-én kelt levele: «Ez időnek legnagyobb részét szívszorongatások s elfulasztások közt töltém, s egyéb régi nyavalyák hozzájárulván, úgy annyiszor elnyomott az, hogy sokszor a kétségbeeséshez közel, életemnek rövid úton véget akartam szakasztani.»

Egészsége helyreáll, sokat eszik, jól alszik, nyugodt, inkább közönyös, de úgy találja, hogy rugékonyságát s erélyét elvesztette. Később ismét az a sejtelem kínozza,

hogy nem sokára meg fog halni. Majd ismét meg van elégedve egészségével; néhány nappal később megtörtnek, bágyadtnak érzi magát. «Egészen oda vagyok; azt hiszem, összerogyok a gyengeségtől; lehetetlen, hogy életem sokáig tartson.» — «Népszerűségem napról-napra süllyed, mint egészségem.» (1831 május 5 és június 25.) «A Világot befejeztem. Lelkem meglehetősen nyugodt; szeretnék meghalni.» (1831 június 27.)

Hasonló tartalmú följegyzések gyakran ismétlődnek. Folytonosan önvádakkal gyötri magát. «Nagyon melancholikus voltam s magamba szálltam. Ha multamba tekintek, a legszomorúbb emlékek jelennek meg lelkem előtt, a jövő szürke, a jelen keserű. Istennel sem vagyok rendben, — hazám korhadt stb.» (1831 szept. 14.) «Szívesen halok meg, únom az életet. A hova csak tekintek, a múlt, a jelen s a jövő szürke. Lelkiismeretem? Ha visszagon-dolok a múltba, nem lehetek vidám. Tudásom, ezt minden nap tisztábban látom, nagyon csekély. Nem tudok latinul, járatlan vagyok a jogtudományban, — tulajdonkép nem tudok semmit. Egészségem nyomorúlt, különösen a kedélyre leverőleg ható, — nincs bennem melegség; vagyonom nincs rendben, nincs kellemes otthonom, még házam sem; nincs hatásköröm, de mire való is volna ez, mikor rothadt s gyűlöletre méltó hazám van. A szerelemben szerencsétlen vagyok. Jer barátom, halál; ne kínozz nagyon s ellentállás nélkül követlek.» (1831 szept. 24.) De már a következő napon ezt írja: «Különös, rosszul aludtam s mégis mintha újjá születtem volna! Mindent rózsaszínűnek látok.» De néhány nappal később már megint levertnek érzi magát s alig bírja elviselni az életet.

Aggodalmai támadnak politikai szereplésére nézve is. «Életem napról-napra borúsabb lesz. Kellemetlen aggá-

lyaim vannak, hogy tendenciáimmal nem teszek-e több rosszat, mint jót? Az emberek nem értenek meg s egészen megzavarodnak.» (1832.)

Nagy izgalmakról panaszkodik ; Amerikába készül, hogy ott meghaljon. Elhagyottnak, szerencsétlennek, de ártatlannak mondja magát. «Meg vagyok vetve, minden ember hátat fordít nekem, egészen le vagyok verve.» (1832.) «For-dulat állott be életemben. Minden reményemet elvesztetem. Semmi sem vagyok Magyarországnak. Nem tudom, mit csináljak. Nagyon szerencsétlennek érzem magamat. Életemet minden nap jobban utálok.» (1832.) «Egészségem oda van. Magyarország halott. Nincs ember, a ki megmentse ; csak egy isten segíthet.» (1832.) «Életem terhemre van ; szeretném végét vetni.» (1832.)

Rossz éjjelei vannak, megint képzeletének látomásai kínozzák. «Rossz éjjelem, borzasztó álmaim voltak ; a halál, az örökkévalóság rám mereszti szemeit, — borzasztók ébredésem pillanatai.» (1832.) «Az öngyilkosságra gondolok s nem szabadulhatok ettől a gondolattól. Az örökkévalóság megnyílik szemeim előtt s lelkem remeg bensőmben. A mint öt év előtt szép reményeim voltak, úgy most reménytelennek látok mindent. Borzasztó egy test kiszáradt, korhadt, rothadó tagjának lenni. Minden erőm elhagy.» (1832.) «Beteg vagyok ; úgy érzem, hogy megőrülök.» (1832.) «Vannak pillanataim, mikor a pisztolyhoz nyúlok, az az érzésem van, hogy megőrülök.» (1832.) «A legtöbb ember hátat fordít nekem ; meg vagyok törve. Éjjel-nappal fáradni nehéz, siker nélkül keserves. Minden embertől félreismertetni, gyűlöltetni, az örülésre vezet . . . Kétkedni kezdek minden emberben.» (1832.) «Mindent sötét színben látok. Nincs részvevő barátom. Wesselényi ellenségem lett. Gyűlölni kezdem az életet. Életem végét

közelnek érzem, annyira gyöngé az idegrendszerem. Csak most akartam egy nemzetet fölemelni s alig vagyok képes magamat föntartani.» (1832.) «A halál van lelkemben.»

Londonban, 1832 szeptember 4-én egy kínos éj után ezt írja: «Általában közel vagyok a kétségbeeséshez. Néha borzasztó színben látom s jobban gyűlölöm magamat mindennél a világon. Szívtelenségem . . . iránt világosan áll előttem s a nemezis súlyos nyomását érzem. Eljárásom . . . szemben, melynek emléke éjjel-nappal szemem előtt lebeg, megrontja élvezeteimet s nincs egy igazán boldog óráim. A világ leggonoszabb emberének tartom magamat, a kinek csak az alkalom hiányzik, hogy rosszat tegyen. Utálok magamat s kívánom a halált. Mily szép és nemes érzés rezgett lelkemben ifjú koromban; most minden komor és kiszáradt, semmit sem tudok tenni — borzasztóan unatkozom. Nincs baráti köröm, mely tisztelne. Félek az emberektől, mert azt hiszem, hogy meglátják rajtam . . . Úgy látszik, mintha én volnék az emberiség kitagadottja, a kit sokan sajnálnak, de a kit igazán senki sem tisztelhet és becsülhet. Törekvéseim Magyarország fölvirágzására, a hiúság és hetvenkedés jeleinek látszanak nekem s mindenestre haszontalanok. Könyveim mélyen a kritika alattiak, sőt veszedelmesek. Ó miért születtem én a magam és mások szerencsétlenségére! Imádkozni sem tudok. Mialatt ezt írom, nagyon rosszul érzem magamat. Gyomrom össze van húzva, talán kolera lesz belőle. Örökre megsemmisülni leghőbb óhajtásom, mert jövőm, jelenem és múltam egyformán elviselhetetlen rám nézve.» «Istenem, egy hosszú élet nem elég jóvá tenni a mámor egy pillanatában elkövetett lépést. A pisztolyhoz nyúljak-e? Még nem tudom. De borzasztó a lelkiismeret felébredése, ha az ember nem született a bűnre s fölfedezi, hogy a legnagyobb.

szívtelenséget követte el.» (1834.) «Átok fekszik rajtam... a halál keblemben van s látom a kétségbeesés előjeleit.» (1832.)

Életúntsága, kétségbeesése, öngyilkosságra való hajlama számtalan rövid feljegyzéseiben folytonosan nyilvánul. «Kedvem volna az ablakon kiugrani. Ez a hangulat, melyben most vagyok. Mérges, lusta, igazságtalan vagyok, valóban nyomorúlt egy ember. Azért nem is szeret engem senki.» — «Egészséges s mégis beteg vagyok. Ép most szidtam meg szegény Tasnert. Nagyon sok keserűség és gyűlölet lakik bennem, — nem egy embert örömmel látnék meghalni.» — «Egész éjjel nem aludtam, — egészen rozzant vagyok, — agyonlőném magamat, ha Crescence és Magyarország nem volna.» (1835.)

1833 szeptember 20-án pióczákat rakat fejére. Kishitű, életűnt és komor. Azt mondja, hogy ily testtel az élet nem ér semmit. Szeptember 23-án megérzi a pióczázás jótékony hatását. Mindent rózsaszínben lát. «Istenem,» — kiált fel — «lelkünk mily szorosan függ egybe testünkkel!»

Magyarország legünnepeltebb, legnépszerűbb férfija elhagyottnak, gyűlöltnek érzi magát s lelkének tisztasága sem menti meg az önvád kínjaitól. Néha, midőn lelke egyensúlyban van, a búskomorság rohamai nem bántják, meg tudja érezni s élvezni az őt környező tisztelet nyilvánulásait. Nehányszor följegyzi, hogy ez szép nap volt életében. De ha idegbajának hatása alatt áll, nem enyhíttik szenvedéseit a népszerűség legkétségtelenebb jelei sem.

1832 május első napján Budán sétál és sok fiatal emberrel találkozik. Udvariasan köszöntik s mikor elmegy mellettök, fenhangon mondják: ez a magyarok istene. De e megható jelenet nem vidítja fel. Ugyanaz nap azt írja Naplójába: «Az éjt borzasztón töltöttem. Múltam, jelenem

és jövöm sötét... Lelkiismeretem fölébredt s még megörülök!» 1834 augusztus 26-án azt írja magáról, hogy elég magasan áll a közönség rokonszenvében s meg van elégedve. De szeptember 6-án már azt érzi, hogy szétmállik s Magyarország meg van halva. Máskor ismét azért tart egy bizonyos pillanatot alkalmasnak a halálra, mert már elég magasan áll a nemzet szemében. (1835 jan. 1.)

1836 február 4-én életének egyik leghőbb vágya teljesül. Gróf Zichy Károly özvegyével, Seilern Crescence-al, kit tíz év óta rajongással, példátlan kitartással szeretett, megtartja esküvőjét. A következő napon azt írja Naplójába: «Boldog, nagyon boldog vagyok. Boldogabb, mint lehetségesnek tartottam. Otthon ettem, otthon maradok. Oly jól érzem magamat!» Február 6-án: «Nagyon boldog vagyok s egészséges, mint a hal. Az egész vidék megszüpült. Boldog álom!» A következő napokon még zavartalan boldogságot élvez, de már az esküvőjét követő negyedik napon, február 8-án azt írja: «Azt hittem, hogy az örültek házában (Bedlamben) vagyok. K. (az elhunyt férj) szelleme megjelenik előttem. Velőm jéggé lett csontjaimban. Tisztességes emberként viseltem magamat. Volt türelmem, sokat szenvedtem. Végre buzgó imádság után megkönnyebbültem. Nincs zavartalan boldogság e földön. Nincs, csak a sírban van nyugalom s csak a szellemvilágban boldogság.»

A búskomorság árnyai elvonulnak rövid időre. De bár nevében nem csalatkozott s élete végeig imádta, a házasságát követő években gyakrabban esik kétségbe s tervez öngyilkosságot, mint az azt megelőző időben. Sőt idegbajának fokozódását bizonyítja egy új jelenség is. Élete terhére van, s folytonos sírásra van hajlama. Neki magának is feltűnik ez az állapot, mely gyakran ismétlődik s azt kér-

dezi magától, hogy mi lesz ebből? (1838 május 10, június 4, 1839 márczius 28.) Majd ismét szellemi tehetségeinek fogyását veszi észre s teljesen tehetetlennek érzi magát. «Úgy látom, hogy egészen hülye vagyok. Kis híjja, hogy el nem felejttem nevemet. Agyvelőm lágy. Mindent a legügyetlenebb módon teszek. Miután megtörtént, világosan látom az ostobaságot.» (1832.) «Mindenünnen ki vagyok zárva, senki sem beszél rólam; senki sem akar engem. Nincs szerencsém. A nemezis áll előttem. Azt hittem, hogy a legokosabb vagyok s a legostobább voltam. Magasra törekedtem s mélyen sülyedtem.» — «Visszatekintek életemre s az ostobaságok s következetlenségek lánczolatának látszik nekem.» — «Whistet játszom. Nyomorúságosan. Arra való ez is, hogy magamat megismerjem. Ehhez sem értek... Minden szép álomnak, illuzióknak vége. Ez fáj. Csak az álomban, az ideálban van a boldogság. Azt látom, hogy semmit sem tudok s a legtöbbet ostobábban s együgyűbben teszem, mint mások.» (1838.)

1839 végén annyira érzékeny, hogy mikor több szolgája házát elhagyni készül, azt írja Naplójába: «Hát mindenki elhagy engem? Vagy én hagyjam el őket? Egy durranás! és mindennek vége.»

«Pályámat befejeztem» — írja 1840-ben. — «Most a földolog számot vetni magammal. De hátha egy nagy deficitet rejt magában az ember? Mily szomorító a visszapillantás életemre! Nekem legalább ilyennek látszik. Fejem gyenge, erőm kimerült, nincs felfogásom, emlékező tehetségem, sem ítéletem.» (1840.) «Kétkedem magamon. Visszatekintek életemre s nem látok benne egyebet a következetlenségek hosszú soránál. Életem együgyűségekből van szöve. Ostobábbnak, tudatlanabbnak és gonoszabbnak tartom magamat más embereknél. Azt hiszem,

hogy életemet a legügyetlenebb módon pocskoltam el.» (1838.) Betegsége rohamai gyakrabban ismétlődnek; felfriad álmából, szorongásokat érez, a halált látja közeledni s az örökkévalóság kapui megnyílnak szeme előtt. Azt hiszi, hogy vallási örültség ütött ki rajta. «Az a rögeszmém van, hogy örökre elkárhoztam, s hogy minden törekvésem haszontalan e földön. Ez az eszme reggel félálomban üldöz s nem tudok ettől az ostobaságtól szabadulni. (1840.)

Az 1841-ik évvel új korszak kezdődik Széchenyi életében. Népszerűsége hanyatlik s ő ellentétbe jut saját eszméinek logikai következményeivel. A mozgalom, melynek megindítója ő volt, terjed s mind magasabb hullámokat vet, s ez aggodalomba ejti. Kossuthot 1841-ben megtámadja s folytatja ellene a harcot 1848-ig; de sikertelenül; Kossuth győz, de ebben nem látja már saját eszméinek diadalát. Messze elmaradt az általa megindított mozgalomtól; szeretné feltartóztatni, de nem bírja. A nemzet hangulatát, követeléseit, törekvéseit veszélyeseknek, végzeteseknek tartja. Életének e korszaka tele van kellemetlenséggel, keserőséggel, sikertelen küzdelemmel a politika terén. Ez a korszak elméjének megzavarodásával, öngyilkossági kísérleteivel s Döblingbe jutásával végződik.

Ha Széchenyi élete e küzdelemmel és izgalommal telt korszakának hangulatait a megelőző fényes korszakéival összehasonlítjuk, alig találunk köztök különbséget. Baja fejlődik ugyan s néhány új szimptóma merül fel; néhány az előrehaladott korral járó fogyatkozás is áll be, mely lehangolja és szomorítja. Különben ugyanazzal az egyhangúsággal, gyakran ugyanazokkal a szavakkal ismétlődnek panaszaik, melyekben ugyanaz a levertség, szomorúság, lehangoltság, félelem, ijedezés, beteges ingerlékenység s

érzékenység, életúntság, kétségbeesés, önvád s öngyilkosságra való hajlam, ugyanazok az álmatlan éjjelek, felriadások, borzasztó álmok és látomások, szívszorongások, sötét hatalmak, szellemek, halálos félelmek fordulnak elő, mint a megelőző korszakban s most is oly sötét színben látja hazája sorsát, ha idegbetegségének rohamai kínozzák.

De e feljegyzésekben ritkán található politikai vonatkozás, s ha mégis előfordul, nem mint a kétségbeesés oka szerepel, hanem mint idegbetegségének következménye.

Általában hangulatai ritkán vannak összhangban a külső világ viszonyaival. A mint betegsége nem bántja, lelkiállapota rendes, nyugodt, sőt derült is; megtört lelke a roham után fölegyenesedik, eltelik reménnyel, önbizalommal, még ha a politikai viszonyok az ő nézete szerint rosszabbra fordultak is.

Ha kedélyére kizárólag a politikai viszonyok alakulása hatott volna s ezek idézték volna elő elméje megzavarodását, akkor ennek nyomának kellene lenni Naplóiban, s búskomorságának, aggodalmainak s kétségbeesésének folytonosan abban az arányban kellett volna növekedni, a melyben közeledik az 1848-ki eseményekhez.

Azonban Naplói ebben a korszakban is hangulatainak folytonos hullámozását mutatják; borús napok után derültek következnek, s mert betegsége nem támad rá nagy erővel s jobban érzi magát az 1848-ik év első hónapjaiban, mikor a politikai helyzet rendkívül komoly és válságos s mikor, ha elméje megzavarodását kizárólag politikai okok idézték elő, legalább mélyen lehangoltnak kellene lennie, az életet szépnek találja s oly derült reménykedő hangulatban van, mint életének legfényesebb korszakában egyszerűen sem.

Hogy az 1841-ik évtől 1848 márczius 18-ig terjedő Naplók szerint a megfelelő korszakban mily csekély szerepet játszott a politika Széchenyi komor hangulatainak előidézésében, a következő tipikus följegyzések bizonyítják:

«Visszariadok a megsemmisüléstől. Nem csodálkoznám, ha az örültek házában végezném be életemet. Álmomban egészen örült vagyok, félálomban félig. Agyvelőm napról-napra jobban érik meg az örültségre. Vallási örjögés — azt hiszem, hogy el vagyok kárhozva.» — «Magamba mélyedtem — nincs semmi erőm — minden illuzióm szétfoszlott... egy halálmadár nagy zajt csinál a kastélyban — rálesek, meg akarom löni — végtelen kedvem támad magamra löni — nem kell sokat gondolkodni, egy kis nyomás stb.» — «Bánat, kétség, örültség jár rajtam keresztül-kasúl.» «Hogy mit álmodom félig éber állapotban s mennyit szenvedek, az ki nem mondható. Szeretnék Bélával és Ödönnel a vízbe ugrani.» (1841.)

«Elég jól érzem magam, de mily álmok! A sötét hatalmaké vagyok. Átok fekszik rajtam.» «Egy gondolat kergeti a másikat. Bánat és szemrehányások. Három órát alszom, azután a szerelem és politika nemezise üldöz. Haldoklásban keltem fel; az egésznek pisztolylyal szeretnék véget vetni.» (1841.)

«Nagyon életúnt vagyok. Pisztoly után vágyódom, de nem dühhel, hanem hogy alhassam.» «Egész éjjel haldoklás. Meg vagyok győződve, hogy egy gonosz szellem hatalmában vagyok.» «Minden éjjel agonia. A megsemmisülés kapúi tárva. Agonia éjjel — idegeimnek vége — mindig izgatott vagyok.» — «Ezer szemrehányást teszek magamnak. Elégedetlen vagyok magammal — egyedül érzem magamat; alkalmatlan vagyok arra, hogy családapa legyek.» — «Egy idő óta rettegéssel ébredek föl. Illuzióim

szétfoszlottak, sötéten nyílik meg a sír előttem; szeretném magamat föbe löni.» — «Pusztá és komor. Igen, magasabb ellenséges hatalmak körmei közt vagyok... azt hiszem, hogy lelkem el van zálogosítva... Sok rosszat tettem, sok szerencsétlenséget okoztam. Gonoszságból tettem-e? Mért vagyok oly gyenge, oly álmodozó, öntudatlan? Ari-mannak tűzi anyagra van szüksége... Még megölök valakit, vagy oka leszek kivégzésének. Ekkor megtelik gonoszságaim mértéke — nekem így látszik s ez oka gyengeségemnek s határozatlanságomnak. Ó Istenem, végy magadhoz! Nem voltam én a bűnre teremtve. Az erényt szerettem mindig s csak a hiúság mámorában tértem el tőle.» (1842.)

«Egy millió szemrehányás. A visszapillantás életemre szégyennel, bánattal, kétségbeeséssel tölt el. Nincs egy fényes pontom.» — «A múlt éjjel azt hittem, hogy meghalok. A lélegzetem megállott. Agyonlőném magamat, hogy ne kelljen haldokolnom. Utálok az életet, de nagy a félelmem is.» — «Egész éjjel félálomban — egyik gondolat kergeti a másikat. Nagyon bágyadtan keltem föl. *Bár erkölcsiék volnának szenvedésem okai.* Agyvelőm beteg? Akkor az a kérdés, eltudom-e viselni elszigeteltségemet, vagy le fog-e győzni, mert ez a helyzet nem fog többé megszűnni.» (1842.)

«Semmi különös bajom — csak nagyon félénk vagyok, azt hiszem, nemsokára végem lesz. Talán jobb így; a mint a Walhalla elkészül, meghalhatok.» — «Vegetálok. Rothadásban látom magamat. Úgy érzem magamat, mintha minden pillanatban a guta akarna megütni. A — magyar láthatár sötétedik. Magyarország közel van a haldokláshoz.» — «Senki sem látogat meg, senki sem hív meg.» Nehány nappal később, mikor több meghívást kap ezt írja:

«Verekesznek értem.» — «Minden nap mélyebbre süllyedek. Hogy lehet így élni? Már nincs kétségem, hogy Magyarország meg van halva.» «Fejem szédül, zavart és ostoba. Azt sejtem, hogy 30-án (sógornéja halála napja) meghalok. — Gondolataim összezavarodnak, úgy érzem, hogy megőrülök.» — «Legközelebb vagy súlyosan megbetegszem, vagy megőrülök. Éjjeleim elviselhetetlenek. Borzasztó halálos félelmek.» Három nappal később: «Csodálatosan jól érzem magam. Tele vagyok életkedvvel.» Három nappal később: «Halálos rettegés — felugrottam, föbe lőném magamat, hogy megszabaduljak a haldoklás kínjaitól.» — «Azon a ponton vagyok, hogy meg kell örülnöm, vagy csak most látok világosan? Egy magasabb hatalom hálójában érzem magamat, mely céljaira meg akar fogni. Mindenben kételkedem — nagyon szánalmas hangulatban vagyok. Bánat, szemrehányások, ezer ostobaság emléke kínoz. A pisztolyra gondolok.» — «Istenem, mily éjszakák! Mily kétségek! Szeretnék magamtól menekülni. Egész éjjel a guta környékezett. Ha nem volnék házas, véget vetnék életemnek. Pisztoly. S nem is valami kétségbeesett hangulatban, de hogy éljek a szabadsággal befejezni napjaimat.» — «Gonosz félálom. Azt hiszem, gonosz szellemek hálóztak be. Ahnfrau. Átok fekszik családomon s különösen rajtam. Ólom súlya nehezedik reám.» (1843.)

«Tisztán látom, hogy az örültek házában, vagy egy kolostorban fogom nyomorútan befejezni életemet.» — «Nagyon rossz éjjelem volt. Nagyon elégedetlen vagyok magammal. Most tisztán látom, hogy vér fog folyni s reménylem, az enyém. Földi boldogságomat s örök üdvösségemet elvesztettem.»

«Úgy érzem, mintha még ölnöm is kellene; ellenállha-

tatlanul erre ösztönöz valami. — «A legmélyebb melancholia. Csak fáradtsággal tartom együtt gondolataimat. Vagyonilag tönkre fogok menni. Ez az ostoba nagy-czenki ház!» Négy nappal később: «Megint élek! Minden jobban! Istenem, parancsolj a Te szolgálóddal.» De négy nappal később: «Kétségbeesés vesz rajtam erőt, ha a halálra gondolok. Örökre el vagyok kárhoztatva.»

«A legmélyebb melancholiában. Igyekszem elrejteni. Örültség vagy halál — földi boldogságomat s örök üdvösségemet eljátszottam — helyzetem elviselhetetlen.» (1844.)

«Szomorú és életűnt vagyok; a halál óriási léptekkel közeledik. Éjjel halálos rettegés. Most már ez az érzés éber állapotomba is átmegy. Nagyon le vagyok verve.» — «Nem volna-e okosabb a pisztolyhoz nyulni? Mily örömtelen élet. Minden gyermekemet eltemetem.» «Aludni, halálra aludni magamat, nem lehetne ez? Egész éjjel a huszonhetes szám üldözött... fejem, fejem rendetlenségben van. A halál az ajtó előtt. Kishitű vagyok. Istenem, mily unalom! Aludni, hogy rövidebb legyen az élet. Gyűlölöm az életet.» — «Sokkal jobban. Erőm és bátorságom van. — Elég jól érzem magam. Nem ragad-e magával egy magasabb hatalom?» — «Egy rossz éj után el vagyok telve búval, félelemmel és aggályokkal; a halál borzasztó, de szívesen látom. Fejem, szegény fejem, nem tudok aludni.» — «Melancholia. Helyzetem agyon nyom. Nincs életemnek egyetlen világos pontja sem. Földi s örök boldogságomat eljátszottam. Félek, hogy megőrülök.» «Nem tudok élni, s nem tudok meghalni.» — «Nyílt forradalmat látok. Aggodalmaim támadnak. Nem lehet többé feltartóztatni. Szeretnék feledni, aludni, nyugodni s többé föl nem kelni. A májam nyom.» Mikor Fiumében nagy lelkesedéssel és fénynyel ünneplik, azt írja Naplójába:

«Kívül mennyi fény s belül kishittség és komorság.» —
 «A legborzasztóbb melancholia gyötör. Ha sejtenék az emberek mi megy végbe lelkemben! Gondolataim összezavarodnak. (1845.)

«Mily éj! Azt hittem, meghalok. Vízübetegség közeledik. Kedvem volna magamat agyonlőni. Minden szürkének és színtelennek látszik nekem s mégis a magyar ég láthatársokkal derültebb, mint húsz évvel ezelőtt. Magyarországból lehet még valami és pedig nemzeti és alkotmányos irányban; de hogy lesz-e, arra Deák, Kossuth, Perczel Móricz et. Co. feleljenek s ők feleljenek róla. Ötvenöt éves vagyok és egészben elég jó erőben. El vagyok tökéelve menni, míg el nem esem. Adja Isten, hogy ez munkaközben s ne a kályha mögött történjék. Amen.» — «Nyomorúlt vagyok, magam sem tudom miért.» «Ezer álom, végem óriási léptekkel közeledik. Életúnt vagyok, érzem, hogy megőrülök.» Julius 26-án óvácziókban részesül. A következő napon ezt írja: «Alig tudok fölkelni. Aludni, örökké aludni! Mielőbb! Mért emeltek ki a chaosból? Ó mily nehéz az élet! Mindentől undorodom, a mi Magyarországra vonatkozik. Nem találok senkit, a kivel rokonszenvezhetnék. Talán a jövőben lehet Magyarországot szeretni. Én ezt az országot csak muszájból szeretem, mert én is afféle szalonnafaló vagyok.»

«Rossz éjszakám volt. Kishitű vagyok, de nem mutatom senki előtt.» — «Nagyon izgatott vagyok. Mindenre képes volnék.» — «A halál előttem áll. Nem tudok aludni. Mily nyugtalanság! Erőt veszek magamon. Vidáman dolgozom.» — «Mindig tisztábban látom, hogy nincs akaratom, s hogy egy magasabb hatalom hajt. Vagy megőrülök, vagy ideglázt kapok. Magyarországon derüre ború.» — «Gondolataim összezavarodnak — kezdem elveszteni esze-

met... úgy látszik, hogy az anarchia megkezdődött.» — «Magasabb hatalmak korbácsolnak. Közökbe estem. Most valakit meg kell ölnöm.» — «Életem elviselhetetlen. Nincs egy világos pont. Ha ez így megy, megőrülök, nagy kétségbeesés vesz rajtam erőt.» — «Meg vagyok zavarodva, nem bírok fölkelni. Magyarország föltámadására vonatkozó reményeim elvesztek. Mindennek vége.» (1846.)

«Éjjel halálos félelmek. Jövömet rettentő színben látom.» — «Spleen. Már a gonosz horgán függök. A nevezis fekszik rajtam. Már az örültség örvényében forgok. Kitartás!» Ebben az évben főfájásai még jobban kínozzák, Agyon akarja magát löni. «Keserves éjszakám volt. Ener-vált vagyok. Mily vég! Egészségemet, vagyonomat, becsü-letemet elvesztettem! El vagyok átkozva s rothadt testileg, lelkileg. S ebben a hangulatban dolgozzam? Nagyon betegnek érzem magamat.» — «Koldusbot. Hátgerincz-sorvadás s az örökkévalóság kapui mögött egy kérlelhetet-len bíró vagy örök megsemmisülés.» — «Mily melanco-lia. Ó pisztoly! De nem itt (Nagy-Czenken), messze, messze, hogy Nagy-Czenket ne mérgezzem meg utódaimnak. De ide fognak hozni. Nem volna-e a tör nemesebb?» — «Ó Istenem, mily kicsinynek és nyomorútnak látom ma-gamat! A föld alá szeretnék sülyedni. Dicsőség lesz-e osztályrészem? Nem, de minek is? A Széchenyi név nem alkalmas arra, hogy ismeretessé váljak. Bünhődnöm kell. Abnegáció.» — «Nagyon rossz kedvű vagyok. Ne menjek-e Budapest környékén a legmagasabb hegyre, hogy ott agyonlőjjem magamat? Ez a gondolat dolgozott a fejem-ben egész éjjel.» (1847.)

Az 1848-ik év első harmadfél hónapjára vonatkozó fel-jegyzések Széchenyi hangulatainak legérdekesebb hullám-zásait mutatják. Január 9-én ezt írja: «Nyomorúltan —

szeretnék meghalni. Most volna a legalkalmasabb pillanat. Senki sem ért meg. Jobb, ha megyek. Nagyon rosszúl érzem magamat. Három nap óta lázam van s fejem bódult. Ideglázt fogok kapni; már meg is van s meghalok 15-én éjfélkor. A haláltól való félelmem megszűnt s lemondással megyek a sötét Orcus felé.» A következő napon: «Nagyon rosszúl érzem magamat. Nem lehet rosszabb, ha valaki haldoklik. Nem félek s nem irtózom a haláltól». Nehány nappal később kiüt rajta a kanyaró s jobban kezdi magát érezni. Kovács Lajos megjön Pestről a közlekedési jelentéssel s Széchenyi el van ragadtatva, új erőt nyer s megifjúlva érzi magát. Január 23- és 24-én megint jobban van. «Okosan tartom magamat. Új remények ébredtek fel bennem. Még 30 évig fogok élni, tehát 86 éves kort érek el s életem estéje aranyos fényű lesz. Valószínű ez? Atyám 67, anyám 78 éves volt. Szervezetem erős. Majd meglátjuk. Ha Isten úgy akarja. Ha hasznos lehetek — à la bonheur.» 25-én megint jobban érzi magát. Mája egészen jónak látszik. Feje is jobban van s az az ember, a ki folytonosan a halált óhajtja, hálát ad Istennek javulásáért s azonnal föl-ébred munkakedve is. 28-án már megint panaszkodik. «Le vagyok verve. Szemem, beleim, minden vén, enervált. A helyett hogy újra felvirulnék, egy jól-rosszúl összeenyvezett testet fogok még egy darabig haszontalanul czipelni. Jobban vagyok, de mégis nyomorúlt.» (Időközben lágyéksérvei keletkeznek.)

Február 5-én: «Le vagyok verve. Melancholiába esem. Spleen?» A következő napon: «Nem, ez egyszer talán mégis meggyógyulok. Adja Isten, ha jó a közre nézve». Február 9-én: «Sokkal jobban — álmom türhető — kevesebb gyomornyomás, de ingerlékenyebb vagyok, minden bosszant».

Február 12-én kikocsizik. «Az élet mégis szép» — írja Naplójába, ámbár nem érzi magát jól. Február 15-én jobban érzi magát. «Talán még 10 évig élhetek. Szerettem volna harminczig és azután 86 éves koromban egy karos-székben elaludni.»

Február 19-én: «Nem tudom mi a bajom. Azt hiszem, hogy végem közeledik. Jobb is. Irtóztató zavart értem volna meg s részt kellett volna benne vennem». Február 28-án jól érzi magát, de még nem tartja magát elég egészségesnek; azt hiszi, hogy hátgerinczében van a betegség.

Márczius 14-én, Metternich leköszönését jegyzi föl. «Zichy Henriknél eszem. Vigak vagyunk. Kossuthot ünneplik. Zichy Félixhez megyek, hol sokan gyülekeztek össze s nagy a szomorúság. Én felvidítom őket (mintha vig volnék) és whistet játszom.»

Márczius 15-én: «Májam gyalázatos. Ma látom, hogy Magyarország teljes felbomlása felé siet. Nem sokára végem lesz. Az egész egy gonosz álomnak látszik. Ó nemezis!... Mit kell tenni? Batthyány Lajost és Kossuthot támogatni kell. Minden gyűlöletnek, ellenszenvennek el kell hallgatni. Én nem fogom őket zavarni. Talán később? Az egészségtől függ».

Márczius 17-én: «Semmibe sem avatkozom. Én vig vagyok, ámbár beteg. Bensőmben higgadt és nyugodt vagyok».

Márczius 18-án: «Rossz éjszakám volt. Minden elsötétült körülöttem. Érzem, hogy a bárka süllyed. Kovács Lajos Pestről megérkezik. Úgy érzem magam, mintha új erőt nyertem volna. Ez a jó ember mindig vidámságot hoz házamba».

Itt reánk maradt Naplóinak vége szakad.

E Naplók figyelmes áttekintése után senkinek sem lehet

kétsége, hogy gróf Széchenyi István komor hangulatainak, kétségbeesésének s öngyilkossági gondolatainak forrása elsősorban nem a politikában, hanem idegbetegségében rejlik. Nem egy följegyzése bizonyítja, hogy szenvedéseinek okát maga sem tudja s kétségben van, vajjon lelki állapota testi vagy erkölcsi bajok következtése-e? Sőt többször megtörténik, hogy boldogságával, emelkedésével okolja meg az öngyilkosságot. De a legfeltűnőbb s legbizonyítóbb jelenség az, hogy Naplóiban számos följegyzés található, melyben hazája sorsa miatti kétségbeesése nyilvánul, még pedig életének legfényesebb s legszomorúbb korszakában egyaránt, *de nem fordul elő egy följegyzés sem, melyben kétségbeesését politikai okokból származtatná.*

Széchenyi lelki állapotára nézve az 1848 márczius 18-ka és szeptember 4-ke között lefolyt időszakban kevés adatunk van, de ezek azt bizonyítják, hogy idegbaja erősen fokozódott s jelenségeit most már nem képes titkolni s ezek feltűnnek orvosának, környezetének s a vele érintkező idegeneknek is.

Nem csoda, ha betegsége fokozódik. Időközben miniszterré lett s nincs egy nyugodt napja, mert folytonos izgalomban tartják a gyorsan fejlődő események, melyek új meg új bonyodalmakat hoznak s válsággal, véres összeütközésekkel fenyegetődznek. A legegészségesebb idegzetű embereket is lázas izgatottságba ejtette az ország válságos helyzete; mindenki érezte, hogy a nemzet akár békés úton, akár fegyverrel vagy kivívja önállóságát, vagy elbukik s talán örökre. Hogy Széchenyit, a kinek beteg idegrendszere már élete legboldogabb s legnyugodtabb korszakában is izgatott volt, s kinek betegsége kétségbeeséssel s öngyilkossági gondolatokkal kínozta lelkét akkor is, mikor a haza nem volt veszélyben; a ki évek óta látta közeledni e

pillanatot s rettegéssel gondolt a forradalom lehetőségére, mennyire megrendíthette a veszély közelsége, s mily romboló hatással lehettek ez izgalmak idegrendszerére, azt könnyű elképzelni.

Ezek az izgalmak fokozzák kétségbeesésre s öngyilkosságra való hajlamait s most már kitörnek lelke rejtekéből. Egy alkalommal ezt mondja Deák Ferencznek:

«Deák, én mindent elveszettnek tartok; a mi helyzetünk kétségbeejtő; számunkra, kik becsületes hazafiak vagyunk, nem marad egyéb választás, mint magunkat agyonlőni.»
 «Agyonlőni?» — válaszolt Deák nyugodt hangon — «ha az én halálom a hazát és nemzetet megmentheti, bizonyára mit sem gondolok életemmel: azonban a jelenlegi helyzetnek nem mi vagyunk az okai s a mi halálunk azon mitsem változtatna; a jelen pillanatban tehetetlenek lehetünk, de ez a pillanat el fog múlni és akkor talán eljön ismét az az idő, mikor a hazának hasznára lehetünk; — én nem lövöm agyon magamat.» «Nem?» — kérdé Széchenyi, s egy ideig gondolkodva nézett maga elé — «igy tehát én is megkísérlem tovább élni...» Deák megütközött Széchenyi arczának halott-halványságán s nem mulasztotta el a családnak sok éven át orvosát és barátját, az érdeemes Balogh Pált, a történelekről értesíteni. Ez előtt már rég nem volt titok az, a mi a szerencsétlen gróf lelkében történik s folyamát már hosszabb idő óta nemcsak az orvos gondoskodásával, hanem a jóbarát gyöngéd részvételével is figyelte.*

Kovács Lajos, Széchenyi bizalmas embere leírásából érdekes felvilágosításokat nyerünk az 1848 augusztus végétől szeptember 4-éig terjedő rövid időszakra nézve.

* Falk Miksa. Széchenyi István gróf és kora. 1868.

Pesten a helyzet napról-napra aggasztóbb s fenyegetőbb lett; a szélső elemek terrorizmusának nem bírt gátat vetni a törvényes hatalom. «Végkép oda jutottunk» — írja Kovács Lajos — «hogy mindentől tartva, elkezdettünk semmivel sem gondolni. Tehetetlenségünk érzetében fölmentettük magunkat a haza gondjaitól, azt biztuk Istenre. Kiki saját bőréről s övéiről kezdett gondoskodni.» «Tovább nem maradhatunk e kiállhatatlan állapotban» — mondja neki Széchenyi. — «Valamire el kell magunkat határozni. Én átgondoltam a dolgokat s ebben állapotam meg: a mi személyünket illeti: wir sind dem Geschicke verfallen. Nekünk nem szabad helyünket elhagyni, történjék bármi. De nem így van szegény családdunkkal. Már ez a sok kósza hír is örökös nyugtalanságnak teszi ki őket. Isten mentsen meg, ha ittlétökben történnék velünk valami. Helyezük legalább őket biztosságba, nehogy őket is baj érhesse. Elhatároztam azért, hogy a grófnét és a családomat küldöm Czenkre. Küldje ön is családját haza, távozzanak e pestises légkörből. Most még akadály nélkül mehetnek, ki tudja, ha a zavarok még nőnek, gondoskodhatunk-e elhelyezésökről. Már ha biztosságban tudjuk őket, könnyebbül itt helyzetünk, csak magunkra kell gondolnunk és mi megvédhetjük magunkat. Én megtettem minden lehető intézkedést. Házunk erős. Van itt letéve a háznál 70—80 jó fegyverünk. A lánczíd udvara itt van szemben. — Clarke ügyeltet minden eshetőségre. Van elszánt hű 60—70 embere ott mindig. Az első jeladásra itt terem és kiáll e kis csapat védelmünkre. Rendezve van, hogy azonnal Masjon is hírt kapjon, ha megtámadtatnánk, a hajógyár elszánt munkásai azonnal itt lesznek, hajói segítségünkre. Szóval, ha valami merényeltetnék, mi a védelemmel készen állunk s nem félhetünk. De családdun-

kat nem tehetjük ki ily ostromnak. Ha itt volnának, nem tudnám magamat védelmezni. Oda dobnám magamat áldozatul, hogy őket ne kockáztassam.»

Kovács Lajos le akarja őt beszélni arról a szándékáról, hogy családját elküldje. Eleinte hajolt tanácsára, de mikor a zavargások fokozódtak, a veszély nőtt, családját csakugyan elküldötte s ő egyedül maradt Pesten. «Családja eltávozta után sebesen hanyatlott. Hogy beteg, azt nem lehetett nem látni. Ezért eljárt még az ülésekbe, különösen elment szigorú pontossággal a minisztertanácsba.»

«De egy napon ismét visszajövet onnan a lépcsőn találtam. Szokatlan meghatottsággal beszéli el, hogy Kossuth nagy részvéttel rá esett és állítva: mikép látja, hogy beteg, kérte, menjen haza és maradjon ki a miniszteri ülésekből, pihenje ki magát. Ez neki felette jól esett. A többi miniszterek is unszolták: menjen haza és maradjon ki az ülésekből, míg jobban érzi magát. Ő engedett s haza jött. Most egy ideig nem is fog menni oda. Meg volt hatva a részvétől s örült felszabadításának. Már most — mondá sohajtva — mindentől visszavonom magamat egy időre, bárcsak pihenhetnék és gondolataim rohama elől menekülhetnék.»

«Tovább is beszélt még. Végre elbúcsúzott tőlem és különös elérékenyüléssel és engemet homlokomon csókolva, elment. Oly rendkívül szokatlan volt előttem e jelenet komolysága, hogy megbűvölten álltam meg a lépcsőn és kísértem szemeimmel, míg csak eltűnt. Aggodalmas nyugtalansággal siettem a lánczhíd udvarába, fölkeresni Tasnert és Clarkot. Elmondottam nekik a történeteket. Abban láttunk volna segítyt, ha módot lelhetnénk a grófot valamikép a pesti légkörből eltávolítani. Pesten minden kószahír azonnal hozzájutott, valamennyi lapok, még pla-

kátok is asztalán heverték, még bécsiek is — kifogyhatatlan anyag az izgalmakra.»

«Azon időn túl, hogy a minisztertanácsból kimaradt, szobáját nem hagyta el. Reggeli köntösében járt fel és alá a nagy teremben.»

«Asztalán egy tányér szőlő, barnás rozskenyér és friss víz állott.»

«Hívei gyakran felnéztek hozzá, de nem láttak lehetőséget a végsőkig lehangolt búskomorságát oszlatni.»

«Fölmenve hozzá, komornoka mondá nekem: Istenért, gondoljunk valamit a gróffal. Már több éjjel le sem feküdt, enni sem rendelt magának, az a kis szőlő, a mi asztalán van — ehhez sem igen nyul — így el kell pusztulnia. Már én előbb is kérni akartam, csináljanak valamit, de azt hittem, hogy ez állapot megváltozik.»

«Bemenve a grófhoz, szokott felhangoltságban találtam. Étkezésére s alvásra fordítván a beszédet, kértem, kísérlené meg ha erőltetéssel is az evést és különösen az alvást, mert így teljesen kimeríti és elgyengíti magát stb.»

«Istenem — mondá — mit tegyek, mikor nem lehet. Mit adnék én az álomért, csak perczekre tudnék elszunynyadni, de még helyben ülni sem tudok. Ezzel egyik pam-lagra veté magát.»

«De a mint néhány perczig ott ült, agyához kapva föl-ugrott. Ég minden agyamban — mondá —, a mint leülni próbálok, pokoli forróságot érzek, mintha lángot vetne agyam. Csak éjjel, ha hűvösebb szél fú a Duna felől, bírok a nyitott ablaknál kissé ülve maradni. Ennyi a lehető nyugvás, mit találhatok.»

«Ez állapot néhány nap alatt bevégezte rombolását.»

«Megtörve és kimerülve rendes orvosának, dr. Balogh Pálnak kezére kelle magát adnia, és ez kíséretét ígérve, nem

ésekély küzdelemmel rávette, hogy Pestről semmi időt nem vesztve távozzék. Beleegyezésével perczig sem várt, hanem kocsiba ültette s vele elutazott, még nem tudva hova és merre.»

«Dr. Balogh szeptember 4-én vette kezelése alá és azonnal belátta, hogy maradása Pesten lehetetlenné tesz minden felüdülést. Ezért fordítá minden orvosi befolyását arra, hogy a beteget távozásra bírja.»

«Dr. Balogh, ki a grófnak nemcsak rendes orvosa, de barátja s bizalmas embere volt, azonnal felismerte a fenyegető tüneteket.»

«A magány, néhány álmatlanul töltött éj s étvágyának teljes megszűnése, a folytonos lázas tünődés pár nap alatt megérlelték a kórállapotot, mely szerencsére Pesten még kitörésre nem jutott.»*

Báró Kemény Zsigmond 1848 szeptember 4-én találkozott Széchenyivel. «Ő» — Széchenyi — «lázás ingerültséggel beszélé, miként Kossuth Budavárát véletlen meg-rohanás által elfoglalni», vagy a mint kifejezte, «a nemzet számára biztosítani» akarja. Ezért kravalt készít. Háromezer brüsszeli fegyvere van elrejtve, melyet az állam költségén hozatott, de kézbe nem szolgáltatá. A nádor értesült az egész tervről; azonban fél minden eldöntő lépésektől.

«Míg Széchenyi a történeteket elmondá, gerjedtsége perczenkint növekedett. Kezének üterei kiemelkedtek s majdnem bogot formálának. «Én a csillagokból olvasok» — kiáltott fel könnyezve. — «Vér és vér mindenütt! A testvér testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetetlenül és örülten. Keresztet rajzolnak vérből a

* Kovács Lajos: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve. II. 292.

házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dúlnak szét mindent, mit építünk. Ah! az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonúl végig a Kossuth neve, — flagellum dei!»

«Mi biztattuk, kicsinyítettük a veszélyt; de kértük, menjen rögtön a nádorhoz a körülmények szerinti intézkedés végett. Ő este kilencz órakor kocsijába fogatott, igérvén, hogy visszajövet hozzánk betér az eredményről tudósítani. Én tizenegy utánig vártam; akkor haza kellett mennem. Mit beszélt a nádorral Széchenyi, nem tudom. Hallám, hogy éjfélkor érkezve haza, a legmélyebb izgalmak közt virrasztott s a nádor nézeteivel elégedetlen volt. Másnap sem találkozhattam vele. Ezután rögtön Bécsbe indulék s negyvennyolcz órával később hallám, hogy Széchenyi is odaérkezett, mint *őrült.*»

De mielőtt ez megtörtént, Széchenyi idegbetegsége az izgalom következtében fokozott erős rohamokkal támadta meg elméjét. Széchenyi kimerült szervezete nem volt képes ellentállni s összeomlott és sötét hangulatainak árja akadálytalanul borította el szellemét. Mindazok a beteges képzetek, melyeknek csirái lelkében lappangtak, óriási arányokban fejlődnek s nőnek nagygyá s a mi a lélek lappangó hangulata volt, most a belsőből kitörő romboló erő, mely mint dühöngő orkán pusztítva vonúl végig Magyarország legnagyobb elméjén.

A jelenségek, melyek most következnek, nem hoznak felszínre új elemeket. Ugyanazok, melyeket már Naplóiból ismerünk, csak hogy a szertelenségig fokozódva.

Széchenyi István szeptember első napjaiban magához hívatta Balogh Pált. «Sebes léptekkel, nagy izgalomban futott föl s alá termeiben, fejével s ökleivel ütötte a falat s az ablakon kiugrani mutatott szándékot. Dr. Baloghnak

sikerült rábeszélni, hogy hagyja el Pestet, menjen Bécsbe... Vörösvárt kiszállván a kocsiból, Széchenyi elfutott, a földeken át, s oly gyorsan, hogy a cselédekkel alig lehetett utólélni. De rábeszélések után ismét megszelidült s visszajött s az utazás tovább folyt. Később Balogh úr tört vön észre a grófnál, melyet az rejtegetett s nem is adott ide Balogh úr kértére; hanem biztosítá őt, hogy nem teend magában kárt: később önszántából adá neki a tört.»

«Útközben nyugtalan vala a gróf; sokat beszélt életéből. Esztergomban ebéd közben egész nyugodtan elhagyja az asztalt, mondván, hogy mindjárt visszajön. De nem jött s dr. Balogh sietett őt fölkeresni. Meg is találta a fasorok közt, hol kocsijaik állottak. A komornyik azt beszéli a doktornak, hogy a gróf a kocsiból pisztolyt vön ki s magát agyonlőni akará; de sikerült őt visszatartani.»

«Az orvos ekkor, hogy szórakoztassa, sétálni indult vele. Széchenyi azonban egyszerre neki iramlott a Dunának és elérvén a hajóhidat, arról leugrott a folyóba. Szerencsére egy teherhajó érkezett épen felülről s azonnal csónakot bocsátottak el, melyben a grófot ki is fogták.*

De hangulata még bajának e fejlődési fokán sem állandó. A rohamok közti időközökben, melyek most gyakrabban s erősebben támadják meg, nyugodtabb s öntudatosabb. Így, mikor a vízből kifogták, átöltözés közben azt a jellemző megjegyzést teszi: «Minő bolondot tettem most; ezen emberek mind tudják itt, hogy jó úszó vagyok.»

«Az esztergomi alispán s főpapok marasztalták, hogy háljon a primási épületben; de alig volt ott, ismét nyugtalan lön s továbbutazást sürgetett. Győrben találkozék

* Kecskeméthy A.: Gróf Széchenyi István utolsó évei és halála. 1866. 22. l.

nejével, ki őt Bécsbe kísérni óhajtá; de ő azt meg nem engedte.»

«Mosonyig meglehetősen haladtak előre. A gróf nyugtalan volt ugyan, de rohamok nélküli állapotban. Ott megérkezve azonban ismét kiugrott a kocsiból s lármázva s kiabálva futott végig a főutczán, hogy ő «ég», s oly dühöngésbe jött, hogy kezeit, lábait meg kelle kötözni törülközőkkel s ágyba fektetni. A főre alkalmazott hideg borogatások után némileg enyhült állapota s Bécsig tűrhetően viselé magát. Azonban alig érkezett meg Döblingben a számára rendelt szobába, oly őrzöngő dühbe jött, hogy megkötözni kelle.» *

Mikor Széchenyi öngyilkossági kísérletének s megörülésének híre elterjedt, azzal gyanúsították, hogy mindez tettetés. «A vízbe ugrott» — mondák — «meglehet, de mint kitünő úszó, nem sokat koczkáztatott; a nemes gróf ezt csak ürügyül használta, hogy személyét ellenségeinek netáni bosszúvágya ellen biztosítsa s az előre látható zavaros idő alatt magának jó móddal menhelyet szerezzen, nehogy a nemzetnek a reakció elleni harczában résztvenni kényteleníttessék.» **

Wesselényi Miklós nyilvánosan megbélyegezte Széchenyi rágalmozóit, közzétett nyilatkozatában. Gróf Batthyány Lajos pedig elrendelte, hogy dr. Balogh Pál orvosi véleménye a hivatalos lapban közzététessék.

E vélemény tartalma kétségtelenné teszi, hogy Széchenyi állapota nem volt egyéb idegbetegségének fokozott folytatásánál s itt is ugyanazokat a lelki jelenségeket találjuk fel, melyeknek följegyzései Naplói jó részét elfoglalják.

* Kecskeméthy, i. m. 27. l.

** Falk M., i. m.

«Lelkének folytonos feszülésben levő húrjai lankadni kezdének, s ő, a ki hona javáért oly fáradhatatlan tevékenységet tantusított, ki nem olcsó szavakkal, hanem nagy tettekkel bizonyította be jelleme valóságos becsét, naponként szenvedélyesebb szerepet kezdte játszani.

Bizodalma a nemzet sorsába csökkenni kezdett, s a láthatár, melyen epedve várjuk mindnyájan nemzetünk nagyságának fénysugarait fellövelni, előtte naponként sötétebb homályba merült. Mint kinek lelke a legborzasztóbb vészjóslatokkal teljes, úgy növekedének a nagy férfiú szorongatásai és nyugtalanságai.

Családja pár hét előtt nyári lakába költözött, s ő ezen lelki levertségben magára hagyva, az aggodalmak és szorongatások kínjai közt élt s minden kedvetlen hír, minden nem várt esemény megrezzentette keble húrjait.

Az annyi küzdelmek közt rendíthetetlen hős ezúttal ingadozni kezdett. *Folytonos álmatlan éjjeli virrasztásai közt nem látott ő egyebet, mint rémképeket, melyek ellen lelke diadalt vívni ki képes többé nem vala. És ezen lelki küzdelmekhez azon gondolat csatlakozott legkínosb hatással, hogy imádott hazája veszedelmének legfőbb oka ő maga, ő ébresztvén fel a nemzetet százados álmából. Ha magas lelki ereje legyőzé is ottan a túlságos képzeletek s kínos gondolatok fordulásait, annál nagyobb rohammal támadák meg azok egész valóját s a legkeserűbb kitörésekre nyújtának alkalmat. Ilyenkor minden józan előterjesztés, minden megnyugtató szó sikertelen volt. Az étvágy már rég elhagyá.*

Folyó hó 4-én kijelentém a grófnak, hogyha egészségét visszanyerni kívánja, innen tüstént távoznia kell; hogy gyógyulásának mulhatlan feltétele mennél távolabb menni a fővárostól, hol minden szó, minden találkozás csak nagyobb zavarba hozza elhangult lelki tehetségeit; de a

gróf nem vala hajlandó az üdvös tanács elfogadására. Nem akarta hinni, hogy beteg. Az ingerültség pirjával festett arcot mutató tükör folytonos csalódásban tartá őt. Csak következetes sürgetések, többszöri szándékváltoztatások után, szülnék benne végre elhatározást. Másnap (kedden) csakugyan kocsira ült a gróf társaságomban, nem határozva hova és merre, de Buda alig vala hátunk megett, s már a gróf leszállt, vagyis inkább kiszökött a kocsiból, kijelentvén, hogy nem megy egy tapodtat sem, hogy visszatér Pestre, hogy mint miniszter, helyét el nem hagyhatja, s hogy ő együtt kíván vészni, ha kell, hontársaival. Csak erélyes sürgetések után sikerült őt reá bírni, hogy ismét kocsiba üljön. A haladás azonban csak nevelé a gróf sötét melancholiáját. Szüntelen hazája szerencsétlenségét emlegeté, s egész komolysággal fejtegeté, mikép nincs többé menekülés nemzetünkre nézve. Beteg képzeleteinek tükrében már látta ő hazánk fővárosát vad csordák által elpusztítva; a század egyik legpompásabb mesterművét, a buda-pesti lánczhídat a hullámok mélyébe temetve, s mint Marius Carthago düledékein, úgy képzelé ő magát elpusztult hazája romjain. És mikor a szerencsétlen gróft meglepi az eszelősség haragja — mint Esquirol a dühöt nevezi — az eltorzult arcz barázdáin gyakran a kétségbeesés keserű könnyei görgedeznek le. — Ilyenkor gyakran megkísérté őt az *öngyilkosság daemoná is*, de lelki ereje nem engedé lesülyedni őt, a rossz játékosok ezen utolsó menhelyéhez, mint Napoleon nevezé. *Ellenben számtalanszor nyilvánítá, mi örömmel ölelné a halált, mint ki már gyógyíthatlan, s ki többé hazájának hasznos tagja nem lehet.* S mi lelki szenvedéseit a legmagasb fokra emeli, az azon vallásos túlingerültség, mely a szemrehányások keserű fulánkjait mérges nyilakká változtatja. Ily leirhatlan kínos

gyötrelmek közt, mint a gróf sokszor nyilvánítá, többszöri huzakodások és ellenszegülések után, s a *legdühösebb rohamok kitörései közt*, de mégis szerencsésen jutottunk Döblingbe, hol őt további orvosi felügyelés alá adtam át.»

Széchenyi a döblingi intézetbe érkezésekor annyira dühöngött, hogy az ágyra kellett lekötözni. Erre többször szükség volt, mert szokása volt a fejét a falhoz vágni, vagy fejével a falnak menni. Idegeinek izgatottsága, őrjöngésig fokozott képzelődései, lelki furdalásai kínozzák s halálos félelmei rohamaiban botot ragadott s hátát a falnak támasztva, dühösen védte magát láthatatlan támadói ellen.*

«Éjjel-nappal üldözték e kínozó gondolatok; elrabolták lelke és teste nyugalma; minden régi testi baja kétszerte fájdalmasabban érezhetővé vált; semminemű világi hatalom rá nem birta volna, hogy ágyba feküdjék; mintha láthatatlan fúriák üldöznék, föl s alá nyargalt; nem evett, nem ivott s nem aludt többé; a test hetekig megtagadta az egészség fentartására elkerülhetetlen functiókat; a láz alig hagyta el pillanatokra, a teljes bágyadtság hangulatának engedve helyet; ütere akkor alig vert, minden tizedik, kilencedik dobbanása elmaradt, a szemek tüze kialudt, az arcz beesett . . . ez volt Széchenyi István gróf képe, kevéssel a Görgen tébolydájába lépése előtt és után.**

Rohamai ismétlődtek. Ez az állapot hónapokig tartott. Végre a rohamok ritkábban jelentkeznek. Tompa fásúltság áll be s teljes közöny a világ iránt. Senkit sem bocsát magához, még nejét s családja tagjait sem.

«Az apathia kiterjedt a gróf fizikai lételére is. Teljesen elhanyagolta magát. Nem vevé észre, hogy fehérruhát kel-

* Kecskeméthy, i. m. 30.

** Falk M., i. m. 301.

lene váltani, mosdásra rábeszélni kelle; haját s körmét kényszerrel kelle levágni. Asztalnál, ha senki sem figyelmeztette, markával evett. Napközben föl s alá járt szobájában selyem zsebkendőit tépdese s egymásután rongyokra szaggatva.*

1850-ben már szükségét érzi, hogy régi bizalmas emberével, Tasner Antallal közlekedjék. Egyhangú panaszait az intézet orvosának és szolgálóinak mondotta el, de most már leveleket is ír titkárának, melyekben súlyos vádakkal illeti önmagát s azt állítja, hogy ő volt oka a forradalomnak s borzasztó következményeinek. Képzeltéseinek tartalma nem változott s a jelent és jövőt kétségbeejtőnek találja, ép úgy, mint 30 évvel előbb, csak hogy most a múltat állítja fényesnek, hogy annál súlyosabb bűnnel vádolhassa magát. Két ily levele maradt fen 1850-ből. Az egyik, mely akkori lelki állapotát jellemzi s mutatja, mily pusztítást vitt végbe szellemében betegségének egy erős rohama, következőleg hangzik: «Örültek háza. Döbling, szept. 7. 1850. Tasner Antal úrnak! Ma indulok pokolba! Én vagyok azon ármány fia, ki bűneim súlya miatt már 1811-ben elkárhozva, mint ördög szolgája betű szerint eladtam a magyart a rom istennek! Nálam nélkül, — ha én e dicső fajt, a magyart, alig dicsőbbet e földön, — magára hagyom, — most legszebb virágzásban volna, és sehol a világon nem volna több szerencse és boldogság, mint a magyar földön. Senki nem ismerte a magyart, és nem is sejdíté, mennyi dicső rejlett benne! —

Kossuth etc. mind ártatlanok, mert mindent, mit tettek, lázban tették, igen lázban, mire én csigáztam őket fel.

A rom istene: az Ármány győzött a Jóság fölött. —

* Kecskeméthy, i. m. 31.

Mindennek vége a Magyarokra nézve. — Mert a mit ezentúl tesznek, nem egyéb, mint végvonaglás, — mert a magyart, mely a legalábbvaló népek által emésztetik meg, semmi sem támasztja többé fel. — És azért örök átok fejemre. — Ó, pokol és iszonyat. Gróf Széchenyi István.

Én, a dicső Széchényi Ferencz fia, és Festetich György unokaöccse! Én tettem ezt! — Vörösmarty a «Hontalan»-ban, a «Szózat»-ban és «Élő szobor»-ban, — ki én vagyok — előre sejdíté nemzetünk sorsát; pedig mennyire szeretett bennünket mindenki, mennyire bámult, — és mik nem lettünk volna... csak most látom... —

Több igazi szabadság sehol sem volt, mint Magyarországon, és ha lassan halad, kezét fogva a kormánynyal, az annyira erényes és jó dynastiával, és barátja marad alkotmányának és a német fajtól, vagy jobban mondva: az ausztriaiától nem tagadja meg rokonszenvét, és a sok politika helyett, úgy mint indult, az emberi szeretet útján indul, tömlöczöket javít és népiskolákat állít, ipart mozdit elő, nyelvháborúba nem keveredik, ma Budapest és Hunnia paradicsom volna és extra Hungariam non est vita. — S most? Rése a magyarnak iszonyúan elveszett, része kívül, vagy tömlöczben kétséghe esett, — a hátra maradt része pedig, ki érezni tud, buba merülve, végóráját nyugtalanul várja!!! vagy legalább nem élvezhet semmit igazi derültséggel. Mi marad most tenni való hátra? Imádkozni, vagy a pisztoly! Ó fertelmes, — most István ülne mint nádor Budán, alkalmasint Olga hercegnővel feleségül, és a magyar faj adná a tónust és tactust Ausztriában! sőt Európában!

Ha a magyar természettudományokat cultivál, humanitást és ipart úz és gyakorol, és a bibliát zsinórmértékül veszi: úgy végre is, talán évszázadok alatt tilszárnyalja a.

világ minden népét, mert a magyar, — úgy a mint Horváth István is állítja, — az istennek azon népe, mely az utolsó vízözönnél Ázsia fensíkjain megmaradt. «Jetzt sehe ich es deutlich! Jetzt kommen mir alle Menschen zu den Magyaren gestellt, wie es gewiss geworden wäre, als sehr untergeordnet und dumm vor.» Én csak a következő férfiakat említem: Pulszky, Beöthy Ödön, Újházy, Szucsics, Vukovich, Eötvös, Dessewffy Aurél és Emil, Majláth György és Antal, Lónyay János, Vay Miklós, Szentiványi Vincze, Babarcsi, Deák, Teleki Józsi, Laczi és Nagy Pál, Bartal, Lonovics és Batthyány Lajos, Kossuth, Klauzál, Szász Károly stb. és említem a következő családokat: Eszterházy, Bély, Splény, Batthyány, Pálffy, Orczy, Bánffy, Apponyi, Jósika, Hunyady, Andrássy, Nádasdy, Csiky, Zichy, Révay, Jankovich, Török, Kiss, Wesselényi, Inkey, Szirmay, Teleky, Ürményi, Vay, Kállay, Lónyay, Festetich, Prónay, Bethlen, Apor, Károlyi, Szapáry, Keglevich stb. Vannak-e ilyenek a világon, s mit mindent nem tettek volna! Hát a magyar irodalom, a zene, a nyelv, akadémia, a táncz, az öltözet méltósága, a szónoklat nyugalma, erkölcsi, sőt még szakácművészete is, — mind isteni volt, és az élet a falun, a pusztán?! — Mind összetörve, szétrombolva az én bűnöm, az én könyveim, az én erkölcstelen életem által, az én csábításom, az én vállalkozásaim, az én uszításom által, Almásy, Forray, Vécsey, Bernáth, Péchy, Meskó, Török, Szenkirályi, Ráday, Patay, Kállay, íróink mind, és minden megyében mennyi intelligencia! s az én fellépésem előtt minő méltóság! minő ékesszólás! És Magyarország? a székelyek, a jászok-kúnok, a hajdúk, mindazon református helyek, mint Hont és Vásárhely, Csongrád etc. etc. Ha én az arisztokrátiát porba nem taposom, most Magyarország divatban lenne, ő adná a tónust,

«und alles was Intelligenz und Geld hat, wird Magyar, wie Derra, Grin etc. A szlovének, ruthenekről, a szlávokról, szerbekről, románokról (!) nem beszél senki. — — És Budán minden hivatal mi jól volt betöltve. Minő gazdagság a jó clérusnál? Mennyi fundáció, minő fejiődési képesség! és minő katonák? most pedig becstelennek tekintik. «O der Jammer! welche Macht musste Österreich und Russland entwickeln, um den Magyaren, der gar nicht vorbereitet war, in den Ebenen zu besiegen?» Ezelőtt a magyar mágnás külföldön mindenütt Nr. I., most alig tűretik. A magyar épen felvirágzásának perczében halt meg. Csak még néhány év, s vasúti hálózattal az ország beépítve, s ez lett volna a föld paradicsoma. És Erdély? Egy kert, s most . . . temető. Az én örökös témám, hogy Magyarország mindenben hátra van és veszedelem környezi, s csak nemzetisége a palladium, a nemzet fiatal részét végre is örültté tette. Okos öreg emberek látták azt, de az árnak ellent nem állhattak! — És minő türelmesek voltak a magyarok minden nemzetiség és minden hitvallás iránt?! S most majdnem mindenki leköpi a magyart! a magyart, mely soha lebilincselve nem volt. «O, es ist entsetzlich! vorhin war Palatin in Ofen, Teleki 1-mus in Siebenbürgen, stets ein ungarischer Ban, — Fiume mindig magyar, — Velenczében Zichy és Pálffy — s most? Gehringer és Wallmoden, — Oroszország nélkül nincs legyőzve Magyarország! — És a Wojvodina! a Bánát, Bácska, hol több volt a megelegedés, a gazdagság és szerencse, mint bárhol más helyen! — Igen, nekem mindenem volt a gondviseléstől, hogy egy ország boldogítója lehessen: születés, egészség, gazdagság, úri állás, szent szülők — s én egy szívtelen csábító lettem, ki előtt semmi szent nem volt, hogy csak testi gyö-

nyöreinek eleget tehessen. — Kossuthot mint egy misericordianust kicsúfoltam, s ez a legszebb titulus. Olyan emberek, mint Bezerédy István, az országot emelték volna, ájtatos irgalmas emberek; az Isten a többit megtette volna. És asszonyaink! hol vannak szebbek és nemesebbek? A helyett, hogy őket politikára tüzeltem s azok örültek volna, ha ezen themát adták volna fel nekik: «Egyesült erővel iparkodjunk azon, hogy Magyarországon egy ember se legyen földél és szakismeret nélkül, kenyér és ruházat nélkül, s az erkölcsi műveltséget senki se nélkülözze», — oh, minő szívesen és könnyen haladtak volna ezen úton. «Wenn man die deutsche Sprache cultivirt, geliebt für die Gesellschaft belassen und auch andere Thesen, als Politik zur Auszeichnung gelassen hätte. — Wie viele die ungarisch nicht sprechen konnten, wie z. B. Louis Batthyányi, wären sicher einen andern Weg gegangen, z. B. Oekonomie, Schulen, Museen, streifende Naturhistoriker etc. etc. Gefängniss verbessern. És most? midőn Európa szédeleg, Magyarországnak lett volna döntő szava, mint Mária Terézia alatt, kit én nevetségessé tettem, valamint Zrínyit is, és minden forradalmat vezetőikkel együtt... Én tudtam, hogy Olga hercegnő, ki azon bizonyosságban, hogy István főherceg elveendi, már előre titokban magyarul tanult, hogy a nagy nemzetnek tessék!!! Ferdinánd császár, Mária Anna császárné, főhercegasszony Zsófia, a mostani császár, sőt Metternich is legnagyobb esküvésüket a magyarokra tették! Oh, Tasner! Ez szörnyű! — Mind ez általam virágjában megsemmisítve, igen általam, a nagy gróf által. «Durch die Perle der Ungarn, wie sie mich in Wien nannten und verehrten!» Mennyi szerencsét gyilkoltam meg!

Nőm, kit én kétszer sebtiben láttam, ez a szent, a kit

szintén megcsaltam, nem állhatja ki tovább és velem egyesülni akar, s én, a helyett hogy hozzá, gyermekeimhez mennék, a pokolba rohanok. . . . Ők megkötöznek s engem kínozni fognak! — — Óh, istenem!

Bólyai, Stofer, Kovács Lai, Helmeczi, Döbrentei, Vásárhelyi, s mindazon magyarok, mint: Wenkheim, Stuller, Hiray, Rottenbiller, Vághy, Jóry, Mentovich, Schédius, Chotock és Zsedényi etc. etc. Schei etc. hol vannak ilyen emberek a világon! — — Georg Majláth allein hat mehr Gehirn und so hatte Louis Batthyány mehr Gehirn, als das ganze jetzige Ministerium!

Mi jó, mi boldogság lenne most Czenken könyvtáramban ülni! Csak úgy éltem volna, mint testvéreim, kik semmi különös jót nem tettek, de nem is csábítottak el senkit, s nem tanították azt, a mit maguk sem értettek, mint én a politikát! Oh istenem! . . . Egy néhány ügyes ember a haza hajóját tovább vezette volna, s most nem lennénk az ideális, de egy kényelmes kikötőben, hol nyugalom és béke uralkodik, ha mindjárt felőle nem sokat írnak is.

És én látom, hogy az erőlködés: a nemzetet akadémiával, színházzal, hirlapokkal, könyvekkel megmenteni, célhoz nem vezet, mert a nemzet sasröpülése minden oldalról akadályozva van s kappan-szárnyakkal a magyar csakhamar elsatnyul! So sehr das Magyarenthum in der Mode war, so sehr ist es jetzt aus der Mode, und kommt nie wieder hinein! Oh entsetzlich. Én mondtam: «Magyarország lesz», Vörösmarty «Borúra derű», und ganz richtig, nur nicht für uns . . . aber für Juden etc. S most a szlávok nemsokára meghasonlanak a németekkel; a szlávok győzni fognak, de győzelmök után egymás között összevesznek s Magyarországot vérrel fogják öntözni, mint egy országát

sem a világnak ; a magyar örökre és lassan elmerül, a magyar, kinek az egész világ nyitva állott !

Meine Frau, zu der ich nicht kann, der ich ein Leid zufügen muss, so sehr bin ich vom Teufel getrieben. Ich brachte Karoline um, dann Ungarn, und jetzt meine Frau und Kinder — sie wird gewiss wahnsinnig ; Isten tudja, mi lesz gyermekeimmel. Segítsen, segítsen, a hogy tud . . .

Én megengedem önnek, hogy ezen levelet bárkinek is megmutathatja ; végrendeletemet, naplóimat elégetheti.

Csak Kossuth-nál ne ellenségeskedtem, csak neki ne opponáltam volna. Ő az egyességet Pesten de facto lehetlenné tette volna, a centralisatió Pesten iszonyú hiba volt, a vármegyékben feküdt a constitutió és a municipális szabadság ereje, a nélkül, hogy az egységes kormányzatnak és a rendnek veszélyes lett volna. Nem kellett volna soha politikába keverednem, vagy csak annak ismeretével, s azt is csak Bécsből.

Ha én a minisztterséget el nem fogadom, nem vállalja el Eszterházy herczeg sem s minden jobban alakul ; de minden késő lett. Magyarországnak már mindene volt, a legjobb institutiói, iskolái, universitása, kereskedelme, gazdasága, minden fejlődésnek indult, de még Bécsben is azt hitték, hogy hazánk a tudatlanság és nyomor országa, és én ezen véleményben megerősítettem őket, s ez nem volt igaz ; mert Magyarországnak semmi sem hiányzott, csak a jó közlekedés, melynek legfőbb oka a kő hiánya volt ; s most mindazt, a mi plausibilis történik, a kormányzó Trotlik magoknak fogják tulajdonítani.

Oh istenem ! nincs septemvirátus, nincs helytartóság, nincs testőrség ! — — —

És hányszor mondtam : «que dolose ricordari del tempo felice nella miseria ! Én saját ítéletemet mond-

tam ki — — — és a magyar sajtósátságok — — Palóczy etc. —

Soha egészségesebb nem voltam, — mert vizet iszom és mértékletesen élek; hogy élvezhetnék mindent! — — de egy percnyi nyugalmat nem találhatok. — — Két év óta minden nap 16 óra hosszat járok föl s alá, de nyugalmat nem találok, mert a mint Macbeth Banko szellemét, úgy látom én magam előtt vérben és kétségbeesésben a milliókat, a la tête Louis Batthyányt, Jeszenákot, Csányit, Mednyánszkyt, Wesselényit, Latourt, Perényit, Vécseit, Damjanichot, Batthyány Kázmért, Géczit nejével, Kosuthot, a ki egy valóságos emberbarát volt, etc. etc.

Ön nem fogja hinni, hogy én világosan ítélek helyzetem felől, s azt mondja ön, hogy a magyar forradalmat nem én csináltam. — — — De én azt kérdezem: volt-e nekem ismeretem, különösen Magyarország történetéről, alkotmányáról, törvényeiről? etc. Nem, legkisebb ismeretem sem volt! Und gab ich den ersten Impuls zur Bewegung — und dass sich jeder unberufene Phantast für einen Staatsman halte? Ja, Ja! — s mondhatom-e legalább azt, hogy becsületes jó szándékom volt? Nem? mert én a magyart holtnak hittem, melylyel minden veszély nélkül lehet patriotikus experimentatiót tenni, hogy nevet szerezzek magamnak. És úgy lett, én híressé váltam, de a magyar, teli ifjú étellel fölébredett, és sarkalva az én mámorító eszközeimmel, mit azon ideában adtam oda neki, hogy halott, örültségében önmagát ölte meg.

Az én mentségemre semmi sincs! Csak azt látom egész biztossággal, hogy a magyarok constitutiója és nemzete, tapintatuk, bölcseségük, mely az idővel és conjuncturákkal úgy pactálni tud, a legcsodálatosabb, a mit gondolni lehet, és azután azt látom, hogy az én örökös «megint, megint

jön ellen» kiáltásommal, a mindig okos magyart aplombjából kiköktenttem, minek következtében a magyar, ki nek hivatása volt a nemzetek között tiszteletteljes állást elfoglalni, és az Isten dicsőségére nagy kort érni: ifjúsági korában irtóztató öngyilkossá lett. —

O Gott! ewige Vernichtung, vor der wir vorhin zurückschauderten, wäre jetzt eine Seeligkeit für mich! Petőfi's «A felhők» ist auf mich gemacht. — Ich bin sein . . . Lesen Sie es durch und denken Sie meiner — — Sie, den ich wirklich liebe und achte.»

Szervezetének nagy rázkódásai után, ha meg nem ölték, szüségkép e kimerültségnek kellett bekövetkezni. Egész lénye pihent a fásultság ez állapotában s míg a külvilággal nem érintkezett s nem érezte izgató hatásait, testi szervezete lassankint fölépült, megerősödött. A mint ez bekövetkezett, viszanyeri nyugalmát, lelke egyensúlyát, fölelevenedik életkedve is s szórakozást, mulatságot keres. Majd érdeklődni kezd a külvilág iránt is s vágyódik az emberek után.

Az első ember, a kit fogadott, Lonovics érsek volt. E látogatás 1852-ben történt s a beszélgetés, mely köztök folyt, Széchenyit még nagyon betegnek mutatja. Az érsek előtt megint az önvádak özönét árasztja magára. «Már mint gyermek, atyja tilalma ellenére elrontotta fogait a czukorevéssel, ifjú éveit istentelen tombolásban töltötte s mint férfi, csak hazája rombolásán dolgozott. Azzal vádolta magát, hogy senkit sem szeretett, se nejét, se gyermekeit, se hazáját, csak önmagát.» «Büntetésre méltó önző valék és szerencsétlenségbe döntöttem nemzetemet, közvetlen és közvetve; én csábítottam Wesselényit a politikai pályára; az én rábeszélésemre lépett Batthyány ugyane pályára; buzgón közreműködtem Kossuth megkegyelmeztetésén;

a mit ők tettek, az közvetve az én művem is. Hogy mindnyájan segítettek a hazát szerencsétlenné tenni s a mellett magok is szerencsétlenné lőnek, az mind az én lelkiismeretemet terheli. Halálom által akartam mindezért megbünhődni, a Dunába ugrottam, de ez is az önzés műve volt, mert jól tudtam, hogy nagy a májam s nem könnyen merülök el.» *

Egészsége, ha lassan is, de folytonosan javul. 1853 óta már neje és gyermekei s idegenek is látogatják. Mindenkit fogadott, a ki fölkereste. Társalgása kezdett nyugodt, elmés, vonzó lenni. Szellemi munkával kezd foglalkozni, ír és olvas. Naplóját megint pontosan írja, mint azelőtt; sok emberrel levelez; hirlapi cikkeket, röpiratokat, könyveket ír. Külsejére gondot kezd fordítani s fölébred benne az előkelő, elegáns úr, különczködésre való régi hajlamával együtt.

A politika szellemi életében megint a főhelyet foglalja el. A politikai kérdéseket mély felfogással s szellemesen tárgyalja. Figyelemmel kíséri az európai szellemi és politikai mozgalmakat; az osztrák kormány titkait megtudja nagy összeköttetései útján s a Magyarországon történő dolgokról kitűnően van értesülve. Megint elmerül a politikába, minden gondolata, társalgása ezzel foglalkozik. Ő a magyar politika középpontja.

A legtekintélyesebb emberek látogatják. Döblingi lakásában elevenség, víg ebédek és vacsorák pezsgőzéssel érik egymást s a fényesen világított szobákból kihallatszik a derült társalgás s harsogó kaczagás zaja. Széchenyi maga is számtalanszor jókedvű, jóízűn kaczag mások ötletein s elbeszélésein, s maga is megnevetteti hallgatóit élceivel

* Falk, i. m. 309.

és adomáival. A ki mindezt látta, írja Falk, bolondnak nevezte volna azt, a ki azt mondja neki, hogy bolondok házában van. Barátai, kik ebben az állapotban látták, hajlandók voltak elhinni, hogy örültsége tettetés volt.

Széchenyi szelleme megint fölemelkedett, az ár, mely elméjét elborította, lefolyt s megint dús növényzet hajtott ki rajta, de a kik élesen megfigyelték, mégis azt találták, hogy nem volt a régi s a kiállott válság pusztításai kitörülhetetlen nyomokat hagytak rajta. A nagy rázkódás után, mely megingatta egész szervezetét, nem bírta előbbi erejét visszaszerezni. Politikai küzdelemre, kint a közélet terén, elvesztette képességét. Idegrendszere gyenge volt s nem bírhatta már el a politikai küzdelmek izgalmaival.

S ha voltak is derült napjai, ha pajkosság, kicsapongó jókedv órákra elűzte lelkéből a komor gondolatokat, régi idegbaja, összes jelenségeivel és szenvedéseivel, mint egy örökké fenyegető ellenség ólálkodott a háttérben s gyakrabban s nagyobb erővel rohanta meg, mint életének 1848 előtti korszakában.

Éjszakai kínosak voltak. Szívszorongásai s az ezzel járó félelmek, rettegések gyötrik. A félelem, melyet már évtizedek előtt észre vett magán, s mely idegbajának következménye, uralkodik egész valóján. Egy váratlan hír, jelentéktelen meglepetés megijesztette. Egy ízben komornyikja, kit nem várt, kissé élénkebben s váratlanul lépett be a szobába s Széchenyi annyira megijedt, hogy lerogyott.* Egyszer a kolozsvári múzeum-egylet egy bankettjén tósztot mondtak Széchenyire s elhatározták táviratilag tudósítani a grófot. A sürgöny éjfél után érkezett Döblingbe és Széchenyit álmából költötték fel. Még a következő este is sápadt volt

* Kecskeméthy, i. m. 186.

s egész testében reszketett. «Ha még egyszer történik ilyesmi» — mondá — «megüt a guta.»* Ugyanazok az érzések és hangulatok, ugyanazok a panaszok, melyeket Naplóiban följegyzett. «Úgy érzem magam, mint egy roz-zant szekrény, melyet az enyv nem bir már összetartani.» (Naplóiban folytonosan ismétlődő panasza: Bin ganz aus dem Leim) — «nemsokára végem lesz.» Ha Döblingben vezetett Naplói nem veszték volna el, bennök bizonyára ugyanazokkal a panaszokkal találkozoznánk, melyeket ránk-maradt Naplóiból ismerünk.

A döblingi intézet egyik orvosának följegyzései e föl-
tevés helyességét bizonyítják. «Az erkölcsi önmegvetés s szigorú önbírálat, melylyel betegsége első hónapjaiban küzdött, kedélyfájdalmainak állandó forrása vala. Könnyű önvádból s önelégületlenségből, melylyel múltjáról s mint végrendeletében magát kifejezé, «az erény útjáról való eltérésről» emlékezek, a megbánás s önkínzás érzelmeibe ment át, s mély fájdalom nyilatkozék arczvonásaiban s siránkozó hangjában. Ezt a legtúlzottabb önvádak követ-ték, ifjúkori hibák miatti szemrehányások, mindennemű ascetikai mondatok, sőt erkölcsi személye elleni gyalázko-dások. Ezen önkínzással volt már kapcsolatban életúnt-sága s életgyűlölete, melynek már 1841-ben írott pótvég-
rendeletében adott kifejezést következő szavakkal: «Fejem vágassék el nyakamról, nehogy valamikép még egyszer, habár csak pillanatra is életre ébredjek, mert gyűlölöm lételemet.» (Car je déteste mon existence.)**

Öngyilkosságra való hajlama Görgennéhez intézett leve-leiben nyilvánul. «Ha oly számos családom nem volna,

* Falk i. m. 332.

** Kecskeméthy, i. m. 182.

régen véget vetettem volna gyűlölt, vigasztalan életnek.»

Ebben az időben a politikai vonatkozások megint háttérbe szorúlnak, mint a régi időben, s a mint egészsége némileg helyreállt, megint tisztán látjuk idegbajának hatását lelkére, hangulatainak hullámzását, a külvilág eseményeivel egybe nem hangzását, ugyanazon viszonyok között vidámságot és kétségbeesést, aggasztó viszonyok között derültséget s kedvezőbb helyzetben komorságot s öngyilkossági gondolatokat, tehát idegbajának a külvilágtól független, önálló nyilvánulásait. E betegséggel szemben a lélektani magyarázatokkal nem lehet kielégítő eredményre jutni. De ha valaki a lélektani álláspontra helyezkedik is, lehetetlen, hogy föl ne tűnjék neki az a körülmény, hogy Széchenyi nem a katasztrófa megrendítő hatása alatt jutott az elmezavar állapotába, hanem a katasztrófa előtt, s hogy a rendes állapot, a mennyire szervezetének általános állapota engedi, a katasztrófa után áll be elméjében.

Széchenyi lelke állapotában akkor állt be javulás s hangulata akkor válik derültebbé, mikor a Bach-rendszer megingathatatlanul látszott állni s még valóban nem is mutatta semmi jel, hogy meg fog bukni. Széchenyi politikai szerepe a Bach-rendszer elleni küzdelemben nem is hasonlítható ahhoz a szerephez, melyet 1848 előtt játszott. Akkor a nemzet újjászületéseért, eszméinek diadaláért, nemzeti jelentőségű alkotásokért küzdött, most egy eldarabolt ország, egy eltiport nemzet tagja, tehetetlenül kesergett, talán dühöngött az elnyomó ellen, mint bármelyik közönséges magyar ember s legfelebb az uralkodó rendszer ellen intézett egy-egy ujságcikk, röpirat vagy könyv írásával könnyebbitett lelkén, a nélkül, hogy a helyzetten változtatni hatalma lett volna. S mégis e reménytelen

helyzetben tűrhetően érzi magát, visszanyeri bizonyos mértékig lelke egyensúlyát, derűtségét, mert testi egészsége javult, szervezete megerősödött, gyarapodott erőben s képessé vált ellentállni a kívülről jövő kedvezőtlen, lehangoló, izgató lélektani hatásoknak. Ilyenkor a nagyobb rosszat is elbirja, míg idegrohamai idejében a legkisebbet sem.

A rendszer végre saját hibái következtében bukik meg. Az 1859-ki olasz háború megtöri az irányadó köröket; s ezek kénytelenek szakítani a bukott rendszer politikai elveivel. Magyarország nem mellőzhető tényező s kibékítésére komolyan kellett gondolni. 1859 után már éledezni kezdett a remény Magyarországon s Széchenyi-ben is, hogy nagy változásnak kell beállni. Széchenyi már pozitív javaslatokkal foglalkozott, melyek szerint a jövő problémáját meg kellett volna oldani. Hogy e remény nem volt alaptalan, azt az 1860. évben bekövetkezett események bizonyítják.

A haza állapota nem volt reménytelen. De Széchenyi egészségi állapota ép ez időszakban fordul rosszabbra s ezt észreveszi orvosa s feltűnik látogatóinak is. Izgatott, szeszélyes lett; majd ismét az ellágyulás, komorság vett erőt rajta. Ily lelkiállapottal mindig együtt járnak álmatlan éjei, szívszorogásai, rémlátásai s rettegései.

Ily állapotában találta őt egy külső esemény, mely végzetes lett rá nézve. A bécsi rendőrség 1860 márczius 3-án házmotozást tartott döblingi lakásában s ugyanakkor ismerőseinél is, kik sűrűbben érintkeztek vele. Széchenyi eleinte nem sokat gondolt a rendőrség intézkedésével, de később nyugtalankodni kezdett. Különösen elszörnyűködött arra a hírre, hogy a kormány egy nagy összeesküvésnek jutott nyomára, melynek minden szála kezében van

már, s hogy húsvét hetében több magyar mágnást elfognak.*

Minden adat azt bizonyítja, hogy e házmotozás óta teljesen megváltozott. A szolgák vallomása szerint szomorú lett, nem evett. Az intézet orvosa szerint: «előbbi pajzán-sága, kicsapongó jó kedve eltűnt. Halála előtt nyolcz-tíz nappal azon kérdéssel foglalkozott, vajjon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság erkölcsileg igazolható? Majd ismét a lélek halhatatlanságáról elmélkedik. Bensőbb családi körében pedig mintegy elejté a következő szavakat: «Az én napjaim megszámlálvák.» Hogy öngyilkossági eszmékkel van küzdelemben, elárulta efféle töredékes fölkiáltásokkal: «nem élhetek tovább! meg kell halnom!» melyek fájdalmas nyöszörgések és sóhajok közt törtek ki kebléből.**

Mindez mint idegbetegségének szükségképi következménye előfordult Széchenyi életében egy negyedszázad előtt. Éjjeli szívszorongásai, rettegései kínozták rémképekkel olyankor is, mikor veszély nem fenyegette.

Azonban a márczius 3-án eszközölt házkutatás után nagy veszélyt látott magára nézve. Midőn Falk meg akarta nyugtatni s megjegyezte, «hogy az osztrák kormány nem fogja elkövetni azt az oktalanságot, hogy a Magyarországon uralkodó izgatottság mellett Széchenyit pörbe fogják.» «Igen, igen» — mondá — «abban igaza van önnek, *hanem épen azért félek valami sokkal rosszabbtól.*» E veszély még fenyegetőbbnek tűnhetett fel, mikor Thierry osztrák rendőr-miniszter egy hozzá intézett levélben azzal fenyegette, hogy a tébolyda megszűnt rá nézve menedékhely lenni.

Az általános félelem érzése, mely beteg idegrendszerén

* Falk, i. m. 339.

** Kecskeméthy, i. m. 141.

uralkodott, így pozitív tartalmat nyert s ki tudja, mily borzasztó képeket láttatott vele felizgatott képzelete, mely minden veszélyt ezerszeresen nagyítva mutatott neki.

Lelkében ily határozott veszély tudatával, melyet éjjeli rémlátásai fokoztak, az öngyilkosságot, melynek gondolata oly sokszor jelent meg életében, melyet betegsége rohamainak hatása alatt többször megkísérlett, szívszorongásai s a halálos rettegés egyik erős rohamának elviselhetetlen kínjai között 1860 ápril 7. és 8. közötti éjjel végrehajtotta s pisztolylyal vetett véget életének s szenvedéseinek.

A visszapillantás Széchenyi életének majdnem félszázados korszakára, melyből lelki állapotára vonatkozó adatok maradtak reánk, meggyőzhet mindenkit, még a be nem avatottat is, hogy a pszichikai jelenségek oka nem a politikában, hanem idegbetegségében rejlik, s hogy e jelenségek magyarázata nem a politika, hanem a pszichiatria körébe tartozik.

Idegbajának szükségképi következménye, hogy lelkének alaphangulata komor, s hogy a rohamok ideje alatt életűntságig, kétségbeesésig, saját megsemmisítéseig fokozódik. A külső világ gyengébb hatásai is fájdalmasan érintik beteg idegeit; az erősebbek elviselhetetlen kínokat okoznak neki s felizgatott képzelete mintegy visszakövetkeztetve, a fájdalmat okozó tényezőt végtelenül nagyobb, fenyegetőbb alakban állítja a lélek elé. Azért lát ilyenkor veszélyt és megsemmisülést mindenütt s azért válik uralkodóvá egész valóján a rettegés és kétségbeesés. S e hangulat kiterjed élete összes viszonyaira s így természetesen a politikára is, mely szellemében jelentékeny helyet foglal el. De nemcsak hazáját látja ilyenkor elveszettnek, nemzetét halottnak, hanem magát is. Nagy vagyonnal, ren-

dezett anyagi viszonyok között azt hiszi, hogy tönkre megy és koldúsbotra jut; testét rothadásban levőnek, haladónak érzi; nemes lelkével, erkölcsi tisztaságával a legnagyobb bűnösnek, kiváló szellemével a legostobább embernek tartja magát s ezért az emberektől kerültnek s megvetettnek is.

E hangulatok egész életén végig kísérik s csak fokozatuk különbözik a betegség rohamainak ereje szerint, de tartalmuk mindig ugyanaz. Kétségbeesése élete minden korszakában nyilvánul, abban is, melyben politikával vagy épen nem, vagy keveset foglalkozott; kétségbeesése egyformán kínozza életének legfényesebb s legszomorúbb korszakában s akkor is, mikor a haza nem volt veszélyben.

Hogy a politikai események s küzdelmek izgató s fokozó hatást gyakoroltak betegségére, s hogy a közélet aggasztó fordulata 1848-ban mély, megrendítő hatást tett lelkére, az kétségtelen. De ép oly kétségtelen az is, hogy idegbetegsége nélkül nem vett volna rajta erőt a kétségbeesés, valamint sok más igaz hazafin sem, kiket az 1848-ki események bizonyára mélyen megrendítettek és aggasztottak, s legkevésbé az 1848-ik év szeptember havában, mikor a haza állapota nem volt reménytelen s a végső katasztrófa még nem következett be. Senkinek sem zavart meg elméje abban az időben, mert az akkori szereplő egyének közül egyik sem szenvedett hasonló idegbetegségben.

Széchenyi évtizedek óta küzdött kínzó aggodalmakkal, félelemmel, kétségbeeséssel, az öngyilkosság gondolataival s érezte magát közel a megőrüléshez, a politika izgalmai nélkül is. A forradalom előtt húsz évvel már vért lát folyni mindenütt s beteg idegrendszeréből eredő rettegéseiben a legkisebb jelekből nemzete halálát, végpusztulását követ-

kezteti s midőn 1832-ben egy jelentéktelen utczai zavar-
gásnak hírét veszi, a vég kezdetét látja e jelenségben.
Idegrendszere évről-évre gyengült s. vesztett ellentálló ere-
jéből s Széchenyi mindig közelebb járt az elmezavar hatá-
rához, mint más ember, ki e betegségben nem szenvedett,
s aránylag csekély hatás is elég volt arra, hogy szellemé-
nek egyensúlya elveszszen. De ha válságos helyzetek s
ezekkel járó nagy izgalmak véletlenül összeestek betegsé-
gének egyik erősebb rohamával, akkor szükségkép föl kellett
dúlniok, habár rövid időre is, Széchenyi szellemi organiz-
musát.

De Széchenyi öröklött s gyógyíthatatlan idegbajának
ugyanazon jelenségei mutatkoztak s lefolyása is ugyanaz
lett volna, ha nem foglalkozik politikával s más viszonyok-
ból eredő megrázó lélektani hatások ép oly válságot idéztek
volna elő, mert ennek az idegbetegségnek ez a természete.

S ezzel el van döntve az a kérdés is, hogy Széchenyi
örült volt-e?

Ha örültség alatt az elmebetegség bizonyos tudomá-
nyosan megállapított formáját értjük, akkor Széchenyi
soha sem volt örült, még Döblingbe érkezése idejében sem.
Elméje gyakran elhomályosult s megzavarodott még Döb-
lingbe jutása előtt is, de ez betegsége rohamainak mulé-
kony hatása volt, s ha ez eltűnt, szellemének tiszta fénye
ismét az egész nemzetnek világított.

Nem a haza sorsa hajtotta Széchenyit a kétségbeesésbe
s öngyilkosságba, hanem beteg lelke láttatta vele a haza
sorsát kétségbeejtőnek. E nagy szellem szomorú élete azért
nem kevésbé megható. Ha sok fájdalma beteg idegrend-
szeréből, izgatott képzeletéből eredt is, azért nem szenvedett
kevesebbet s a hazáért senki sem szenvedett annyit,
mint ő. Mert mások szenvedése csak akkor kezdődött,

mikor a sors lesújtotta a nemzetet, de az ő komor sejtelmekre hajló lelkében már sok évvel előbb megjelent gyötrelmes álmatlan éjjelein a nemzet halálának ijesztő képe s számtalanszor érezte a nemzet bukása miatt a kétségbeesés kínjait, mielőtt, dicső harcz után, sorsa eldőlt volna.

IV.

Széchenyi sokat szenvedett s a sors megtagadta tőle a harmonikus élet jótéteményét. De beteges, érzékeny idegrendszere a rohamoktól ment időközökben kimondhatatlan kéjek kútforrása volt.

Lelkének exaltációja, mely ily idegrendszer kísérője, oly tiszta, emelkedett hangulatokat keltett benne, melyeket közönséges idegzetű emberek nem ismernek. A világ semmi élvezetét nem lehet összehasonlítani azokkal a pillanatokkal, mikor egy geniális emberben, kiben minden intenzívebben él, kinek hivatása milliók homályos vágyait és töredékes gondolatait nemcsak érezni s elméjébe fölvenni, hanem világos, nagy gondolatok alakjában ki is mondani s megvalósítani — zavaros forrongás után, vakító fénynyel először villan fel az eszmény képe, melyben végre megtalálja életének legfőbb célját, melyért érdemes élni, mely nem merül vissza többé a homályba, hanem egy egész nemzetnek ad új irányt, egy egész nemzetet emel föl s nemesít meg, egy egész nemzetnek válik dicsőségévé, s melynek megjelenésétől új korszakot számít a történetíró.

Széchenyi rajongott eszményi célokért. Eszméinek diadala, nemzete fejlődésének előmozdítására irányzott vállalatainak sikere tiszta örömmel töltötte el lelkét. Szellemének emelkedettsége nemcsak közzétett írásaiban nyil-

vánul, hanem Naplóiban foglalt följegyzéseiben is. Naplóiban számtalan idézet fordul elő, melyeket híres írók munkáiból jegyzett ki s ezekből látszik, hogy figyelmét mindig oly helyek ragadták meg, melyekben nemes felfogás nyilvánul. Egész lénye át van hatva az igazság tiszteletétől s a hazugság gyűlöletétől. A nemes tettek lelkesítik, a gazságtól undorral fordul el. Minden elnyomásnak, igazságtalanságnak ellensége s Posa módján rajong a szabadságért.

Ifjabb korában a költészet varázsa alatt áll s majdnem kizárólag szépirodalmi munkákat olvas. Négy nemzet: a német, franczia, angol és olasz nagy költőiből meríti szellemi élvezeteit. Maga is szeretne költő lenni s mint a fiatal emberek nagyobb része, kísérletet tesz a költészet egyik-másik műfajában. E kísérletek alkalmával veszi észre, hogy nincs költői hivatása. Még a fordítás is nagy fáradtságába kerül, eredeti alkotásokra meg épen nincs tehetsége. Az alkotó költői képzelet hiányán kívül egyik főakadály ebben az, hogy nem rendelkezik egy nélkülözhetetlen technikai kellékkel, valamely nyelv alapos ismeretével. Hazája nyelvét fiatal korában alig ismerte; németül írta ugyan Naplóit s ezen a nyelven gondolkozott is, használta még írásban és beszédben a franczia és angol nyelvet, de nem emelkedik még csak az akkori korrekt irodalmi nyelv magaslatára sem. Később, mikor a magyar nyelvet elsajátítja, magyarul beszél és ír, német irányba mind jobban romlik s megtelik magyarizmusokkal. Különben úgy látszik, hogy a nagy költőkben inkább a gondolkozás emelkedettsége hatott szellemére, mint a formák tökélye. Írásaiból s beszédeiből sohasem hiányzik a magas szárnyalás, vannak helyei, melyek tömörek, szabatosak, kerekdedek, de egészben véve nem képes anyagát megfelelő formába önteni.

Előadásában áradozó, nehézkes, bonyolodott; nem tud szer-
vesen csoportosítani, az áttekintést s megértést könnyíteni,
a lényegest kidomborítani s a lényegtelenről különválasz-
tani; nem bírja megfegyvelmezni az elméjéből s képzeletéből
gazdagon ömlő gondolatokat és képeket, hanem szabadon
hagyja őket csapongni s úgyszólván a véletlén dönti el,
melyik hova jut; logikailag szorosan együvé tartozó gon-
dolatok messze esnek egymástól s egy lapra, vagy egy
mondatba kerül egymás mellé, a mi nincs logikai egybe-
függésben. Jelentékeny szellemi tartalma számára se ír-
saiban, se beszédeiben nem tudta a méltó fomát meg-
találni s e tekintetben ritka esetben bírt saját szellemének
színvonalára emelkedni.

A képzőművészet alkotásai sem hagyhatták hidegen
nemes benyomások iránt fogékony lelkét s Naplói arról
tanúskodnak, hogy az építészet imponáló emlékei, a szob-
rászat s festészet remekei lelkesedésre ragadják. De ez
a hangulat nem kíséri egész életén keresztül. Alkotásánál
fogva nem tartozik azok közé, kiknek a művészet élvezete
velük született szükség, mely nélkül nem tudnak ellenni
az élet előrehaladottabb korszakában sem. Mikor a politika
kezdi elfoglalni, a színészetet kivéve, nyomát sem találjuk
benne a mélyebb érdeklődésnek a művészetek iránt. Erős
érzéke volt a gyakorlati célok, a célszerű iránt s ez uralko-
dik szellemén s utazásai közben egy híd, egy gőzhajó, a
gazdaság, valamely célszerű eszköz, jobban érdeklik, mint
a múzeumok és gyűjtemények, habár kétségtelen, hogy
ezeket is megtekintette. Ő, a ki az élet gyakorlati prob-
lemáinak megoldására volt alkotva, a ki mindent a cél-
szerűség szempontjából ítelt meg, nem adhatott nagy
helyet a művészet iránt való érdeklődésnek. Fiatal korában,
olaszországi útjában sem gyűjt művészi tárgyakat s nem

is jut eszébe, hogy hazájában a művészet fejlesztését céljai közé sorolja. A magyart nem is tartja alkalmasnak a képzőművészetre s a Hunyadi-szobor felállítása érdekében megindult mozgalmat kigúnyolja. Bizonyára azt gondolta, hogy egy ilyen elmaradt országnak mindenekelőtt jó útakra, hidakra, hajózásra, vizeinek szabályozására s az anyagi jólét feltételeinek megteremtésére van szüksége s a vagyonosság és kultúra emelkedésével majd magától megnyílik az emberi szellem legszebb virága, a művészet is.

Különben Széchenyi idegrendszere annyira izgatott, lelke annyira hányatott és szakadozott, hangulatai nagyjából annyira komorak, szelleme gyakorlati céloktól annyira elfoglalt volt, hogy nem lehetett fogékony a művészet nyugodt, derült, harmonikus élvezetei iránt idegbaja előrehaladt stádiumában s politikai küzdelmeinek korszakában.

Széchenyinek rajongásra hajlandó természetében jelentékeny helyet foglal el a vallásos érzület, mely sokszor nagy bensőséggel nyilvánul. Vallásos volt és katolikus. Ez családi hagyomány volt ugyan, de idegrendszerének kedvező dispoziciója nélkül nem verhetett volna benne oly mély gyökeret. Idegrendszere, betegségével járó miszticizmusa különösen a katholicizmus felé vonzza. «A katolikus hitvallást nem értem ugyan» — mondja Debreczenben — «de a reformáltat nagyon is értem: igen emberi szaga van.»

Hangulata azonban itt sem állandó, mint a hogy lelki állapota sem az. A kételytől és gúnytól kezdve fel a vallásos extazisig minden árnyalat felfedezhető Naplóiban, írásaiban és beszédeiben. Betegségének rohamaiban, mikor életének minden viszonyaiban veszélyt és pusztulást lát, súlyos önvádjai kíséretében megjelenik az elkárhozás réme is. Azért nagyon csalatkoznék, a ki Wesselényi leírása alap-

ján vakbuzgó, minden kételytől ment s a vallásos felfogás uralma alatt álló katolikusnak tartaná. Sőt atyja is, ki életének utolsó évtizedében vallásos rajongó volt, nem volt az egész életében s nagy hatással volt reá a XVIII. század felvilágosodott, kételkedő szellemű irodalma. «Atyámat» — írja 1820-ban — «Wiczay atheistának s dühös hazafinak, majd dühös royalistának s Betbrudernek látta. Hová hajtották őt a hullámok s hova fognak hajtani engem?»

Vallásos tudata s a katolikus egyház szelleme és tanai között nincs teljes egybehangzás. Vallása külső formáit s szertartásait tiszteli ugyan, de vallási tudatának tartalma más, mint azé a pozitív vallásé, melynek híve volt. Vallási meggyőződése nem ragaszkodott a hitágazatokhoz. A katolikus vallásnak bizonyos felsőbbiséget tulajdonított részint megszokásból, részint mert misztikus hajlamainak jobban megfelelt, de nem tartotta egyedül üdvözítőnek s tiszteletben tartotta a többi vallást is. E nézetét nem is titkolta s a felsőházban 1843 szeptember 5-én tartott beszédében nyíltan kimondotta: «Ezeket előrebocsátva, azt hiszem, a mostani állapotban, miután mint törvényhozók állunk itt, azon reménység fejében, hogy az emberiség, mely mindinkább világosodásnak indul: a nagy istenhez nemcsak szűk és egyes útakon, hanem mind a revelációnak útján, mind a felszabadult gondolatnak reformációja mezején, mind más utakon fog közelíteni a tiszta lélek, — és így reménylem: hogy ily mondások, a milyen a «Sola salvifica» (egyedül üdvözítő) nem azon gyűlöletes értelemben fognak vétetni, hogy minden más ember azért ki volna az örök üdvösségből rekesztve, hanem hogy minden ember a maga útján küzdjön magasb lények felé és ne egyedül a maga vallását tartsa jónak. Meg fognak jönni az idők, hogy

oly nagy kábultságok: hogy t. i. csak egyetlen ösvényen lehetne eljutni az istenhez, — melyet, minden tisztelettel legyen mondva, az anyaszentegyház jelöl ki — idővel ezek szerint kifejlődni s rectificáltatni fognak.»

Általában a vallást a nemesebb lelkek fölemelkedésének tartotta az istenséghez, a tökély eszményéhez, de magában elégtelennek az emberi ideál elérésére, az emberi erények gyakorlása nélkül. A vallásos buzgóság gyakran kitör belőle az exaltáció pillanataiban, gyakran fohászodik Istenhez s emelkedett hangon imádságokat is készít, de ezek szelleme lényegesen különbözik az egyházban szokásos imádságokétól s a magasabb lényt, melyhez lelke fölemelkedik, nem környezik a katolikus mythosz alakjai. Albach, a híres német hitszónok, kit nagyra becsült s kivel gyakran érintkezett, az ajánlásban a «tiszta vallás barátjának» nevezi s kétségtelen, hogy mindkettőjük eszménye egy a pozitív vallások fölé emelkedő tiszta vallás volt. 1847-ben fájlatja, hogy sok dolga miatt nem jut a templomba. «Jöhet-e áldás reám és műveimre? Nem a négy hideg fal miatt, hanem az eszme oly magasztos: ez a vágy, ez az epedés, hogy felettünk álló lényekhez igyekszünk fölemelkedni.»

Azonban teljes összhangra nem jut még saját fölfogásával sem. A kétely néha sajátyszerű módon tör ki lelkéből. 1835-ben ezt írja Naplójába: «O Gott, wenn einer ist, rette meine Seele, wenn ich eine habe». De azért nagyjából megtartja vallása szertartásait, imádkozik minden nap, misét hallgat, megszokott gyónni minden húsvétkor, de hogy ezt a hívők seregétől nagyon elütő módon tette, bizonyítja egyik gyónásának leírása, mely érdekesen jellemzi nemcsak vallási életének egyéni formáját, hanem lelkének egyenességét s igazságát is. «Négy órai utazás

után» — írja 1822 ápril 4-én — «L'Aiglebe értünk, hol kocsink várakozott ránk. (Útitársa Wesselényi volt.) Hogy a húsvéti ünnepeket mint katolikus keresztény üljem meg, a gyónásra készültem, s másnap korán reggel a templomba mentem, hol egy minden látszat szerint becsületes papnak tőlem telhető bűnbánattal minden rosszat, a mit magamban találtam, a legnagyobb őszinteséggel föltártam, (Bűneimnek lajstroma : Életem története. Könnyelmű élet. Kevélység. Hiúság. Hazugság. A nők. Böjt elmulasztása. Igazságtalan szolgálaim iránt. Jót sohasem cselekszem. A vasárnapot s az imádságot elhanyagolom. Az utolsó gyónás magamba szállás nélkül. Istenkáromlás. Torkosság. Se hideg, se meleg. Hogy nem tudom elhagyni a rosszat. Rágalmazás. Hogy nem ígérhetem a javulást, tekintve a tapasztalást. Nincs hitem. Harag.) Gyónásom egy óránál tovább tartott. Nem akartam jobbnak látszani, mint a minő vagyok. Minthogy nem ígérhettem meg neki, hogy egyről - másról lemondok, például a nőkről, — hogy vallásomban sokat nem értek s azért nem is hiszek, — hogyha más vallásban születtem volna, abban megmaradnék, — hogy minden vallást becsülök és tiszttelek (verehre), — hogy vallásom szertartásai közül soknak csak propter formam vetem magamat alá, — nem adott bűnbocsánatot, a mit különben előre láttam s a mitől nem féltem. Ha az ostya valóban Isten, akkor az életben nagyon ritkán vagyunk arra méltók, hogy magunkhoz vegyük; ily titkokkal pedig nem szabad tréfálni. Még sokáig maradtam a templomban s nyugodt, derült kedéllyel mentem haza.»

Későbbi éveiben, különösen házassága óta, többet jár a templomba, a böjtöt is szigorúan megtartja s általában idegbajának súlyosbodásával, komor hangulataiban, izgal-

maiban s ijesztő látomásai után, a vallásban is keresi a nyugalmat és vigasztalást. De ez nem sikerül mindig. Betegségének egyik jelensége az is, hogy az imádság sem vigasztalja s nem képes Istenhez emelkedni. «Templomban igyekeztem lelkemet fölemelni» — írja 1847-ben — «ó mily édes az. De nem megy. Ólomszárnyaim vannak... A templomban mindig unatkozom. Szégyen ez és szomorú dolog, de fájdalom, úgy van.»

De életének e korszakában is megtartotta vallási elfogultatlanságát s türelmességét. A papság nem egyszer megdöbent a felsőházban tett nyilatkozatain. A vallásügyi vitákban határozottan a protestánsoknak fogta pártját. «A keresztényiség tiszta szellemében én mindenekelőtt türelmes és pedig nemcsak szóval, hanem tettelem vagyok türelmes. Ennélfogva minden felekezetűeket tisztelvén, tisztelem annál inkább az evangelica vallásúakat. Föl is szólottam e szerint mellettök mindenkor és föl fogok szólni mindaddig, míg a reciprocitásnak elve s nem csupán szín, de lényeg szerint, kiviva nem leszen; minden a mi innen marad, keblem vágyát kielégíteni nem fogja.»

Soha sem gondolt arra, hogy a politikában egy felekezet érdekeit képviselje, mert ennél sokkal magasabb érdeket ismert: a magyar nemzetiség érdekét. Lelke gyakran kéjelgett a vallásos hangulat extazisaiban, de azért soha sem volt vallási rajongó, mert a vallás nem volt az uralkodó eszme, mely minden más gondolatot elnyomott volna benne. Ennél magasabb helyet foglal el szellemében a nemzetiség eszméjén alapuló politika. Lelke nem merül el a vallás eszméibe, ez nem az elem, melyben állandóan élni tudna, hanem kimerült, beteg lelke megfürdik benne, mert azt reméli, hogy erőt nyer tőle küzdelmei folytatására. A vallást nemcsak hogy nem viszi bele a politikába,

hanem ellenkezőleg, a politika, mely szellemén uralkodik, beszivárog vallási extazisaiba is. A magasabb hatalmakat is szövetségeseinek igyekszik megnyerni, hogy támogassák politikai céljai elérésében. «Mindenható Isten!» — így ír Naplójában — «hallgasd meg mindennapi, minden órai imádságomat. Töltsd el szívemet angyali tiszta szeretettel iránta (Crescence) s hazám, embertársaim s honfiam iránt. Világosíts fel engem egy cherub lángszellemével, erős eszével. Engedj a jövőbe pillantanom s megkülönböztetnem a jónak magvát a gonosztól. Add tudtomra, hogy mit tegyek s miként kezdjem, hogy Neked egykor a reám bizott tőkéről beszámolhassak. Gondolkodni akarok és dolgozni éjjel és nappal, egész életemen át. Segítsd sikerre azt, a mi jó; tipord el csirájában azt, a mi rossznak gyümölcse lehetne» «Egyedül állok» — írja 1832-ben — «félreismerve, sárral megdobálva, lelki barátomtól megtagadva. Isten segíts. Bocsáss meg ellenségeimnek. Ültess lelkembe erényt és nyugalmat s adj erőt, hogy minden nap jót és nemest vigyek végbe. Most a munkához s isten veletek földi örömek.»

A Széchenyi vallási tudatában nyilvánuló ingadozások s ellenmondások a természetében működő ellentétes tényezők küzdelmének eredményei. Hatalmas értelmisége nem fogadja be egy pozitív vallás tanainak tartalmát, s kételyt támaszt lelkében, mely megingatja hitét s magasabb vallási eszmény után törekszik. De a születésével örökölt hajlamok, idegrendszere betegségével járó vonzódás a titokzatos felé, rettentő látomásai, melyekben vallási képzetek is szerepelnek, nem engedik, hogy értelmisége kivonja a végső következtetést s míg vallása tanainak tartalmával meghasonlott, teljesen aláveti magát a vallás formáinak, melyek csupán ama tartalom külső kifejezései.

V.

Széchenyi szelleme magas szárnyalásra volt képes s az emelkedettség pillanataiban rajongó lelke tiszta kéjeket élvezett a szellem fensőbb régióiban. De lényében sem a bölcsészet elvont elmélkedései, sem a művészet nyugodt, harmonikus élvezete, sem a vallási tudatba való mélyedés nem képes állandóan uralomra jutni s nem válik szellemi élete középpontjává. Ő lényegében nem szemlélődő, nyugodtan élvező természet, hanem cselekvésre, az élet gyakorlati problémáinak megoldására van alkotva. Természetének eszményisége, lelkének nemessége a cselekvés terén nyilvánul a legnagyobb erővel, következetességgel és állandósággal. Egy mély alapeszmében gyökerező politika életének minden más felett uralkodó célja, ez az ő eleme, melybe teljesen elmerül, melyen kívül nem tud élni.

Már kora fiatalságában dicsőíti a tettet s megveti a szót. «Ne imponáljon nektek a szó» — írja 1815-ben 24 éves korában — «a tett mindenben oly nagyszerű és hatalmas az üres, gyenge szóval összehasonlítva.» Mikor még nem találta meg életének célját s még nem volt alkalma a természetének megfelelő cselekvésre, a katonai pályán, melyre sohasem érzett igazi hivatást, szakadatlanul valamely nagy cél után sóvárog, melynek életét szentelhetné. «Ó csak ezer embert tudnék magamnak mutatni, a kivel

jót tettem! Ily érzéssel nem ér föl semmi földi öröm.»
(1820.)

Az emberi erény fényes eszménye jelenik meg lelke előtt s rajongással tekint föl reá. Fiatal éveiben, midőn életének még nem volt határozott célja s tervtelenül s iránytalanul csapongott, komolyan törekszik az erkölcsi tökéletesedésre s összhang után vágyakozik saját lényé s az erkölcsi törvények között. Gondosan megfigyeli magát, észreveszi hibáit s ki akarja magából irtani. Egy kis könyv, Franklin életrajza Renouardtól, véletlenül kezébe jut s azt jegyzi meg róla, hogy nagy szerepet fog játszani életében. Ebből vette a Franklin-féle erkölcsi tabellák mintáját, melyeknek rovatai bizonyos erények szerint voltak rendezve, mint: mérséklet, hallgatagság, rendszeretet, munkásság, őszinteség, igazságszeretet, lelki nyugalom, alázatosság, vallásosság, felebaráti szeretet s a halálra való emlékezés, — s e rovatokba jegyezte föl, gyakorolta-e az illető erényt vagy nem, vagy vétett-e ellene? Az eredményt bizonyos időközökben összegezte, ellenőrizte magát s így jutott erkölcsi emelkedésének vagy hanyatlásának tudatára.

Ha sikerült volna neki ezekben az erényekben a tökély legmagasabb fokára emelkedni, igen tisztességes, de jelentéktelen ember marad, mert nem emelkedik az erény magasabb formáira. Az emberi erény legmagasabb formája a másokért való élet, az önfeláldozás hazáért, nemzetért, s e nélkül a magán erényekkel fénylő ember is csonka lény marad. Széchenyi ifjúkora határozatlan ingadozásai után nemzetében találja meg életének főcélját. Rajongással szeret ugyan barátot, nőt, de nemzetét mindenekfelett szereti, s barátságába és szerelmébe is belevegyül politikai eszménye, s barátsága s szerelme csak úgy áll meg

zavartalanul, ha, a kiket szeret, összhangzásban vannak politikai eszményével.

Egészséges emberek rendszeren kifelé élnek s tekintetök nem fordul saját bensejük felé. Beteges, ideges emberek figyelme szükségkép önmagukra irányul; némelyek csupán betegségek fizikai jelenségeivel foglalkoznak, a finomabb, nemesebb alkotásuak lelki életök jelenségeivel, hibáikkal, fogyatkozásaikkal is.

Széchenyit súlyos betegsége már kora ifjúságában az önszemlélődésre, tépelődésre, a saját személyével való foglalkozásra hajtja. Nemcsak testi baját veszi észre, hanem erkölcsi fogyatkozásait is. Vannak édes pillanatai, mikor jobbnak érzi magát másoknál s nemes önérzettel telik el. De mikor saját erkölcsi ideáljának mértékét alkalmazza magára, legtöbbször azt látja, hogy benne rossz hajlamok laknak, melyeken nem tud erőt venni s ilyenkor elégedetlen önmagával s hangulata nyomott.

A ki úgy van alkotva, hogy teljes összhangban van gonosz hajlamaival, a kinek erkölcsi eszménye nincs, vagy a kinek lelkében annak utolsó szikráját is kioltotta valamely önző szenvedély, az nem érez magában meghasonlást, bármely alacsonyságot követ is el, ha különben uralkodó szenvedélyét a célhoz jutással kielégítette. Azonban Széchenyi, mentől jobban érzi, hogy lényének alaphajlama a jóra, nemesre irányul, annál fájdalmasabb reá nézve az a tapasztalás, hogy nem képes legyőzni magában a nemtelen indulatokat, melyek ellentétbe juttatják saját erkölcsi eszményével.

Széchenyi nemes, rajongó lelke oly testtel volt egybekapcsolva, melynek beteg idegrendszerével bizonyos legyőzhetetlen erkölcsi gyengeségek szükségkép együtt járnak. E jelenségek annál erősebben megdöbbentik, mennél éle-

sebb ellentétben állnak erkölcsi tudatával, s minthogy gyökerök nem Széchenyi erkölcsi természetében rejlik, hanem testi bajából, mint önálló forrásból erednek, mintegy tőle elkülönzött idegen elemnek tekinti őket s annál elfogulatlanabban képes megfigyelni s megbírálni.

Fogyatkozásai betegsége rohamaiban nyilvánulnak leg-erősebben; mikor állapota javul, gyengülnek, s mikor lelke egyensúlyban van, megtisztul tőlök. De betegsége súlyosbodásával megint megjelennek.

Széchenyiben kortársai sok hibát láttak s e hibák egy részét nem tagadták barátai sem. De senki benne több fogyatkozást nem látott, mint ő maga.

Mások Széchenyit önmagával elteltnek, önzőnek, hiúnak, nagyravágyónak, szívtelennek, irigynek, szenvedélyesen gyűlölőnek tartották s hirdették.

Ő maga följegyzéseiben indulatossággal, igazságtalansággal, gonosz indulattal, hiúsággal, irigységgel, szívtelenséggel, gyűlölködéssel, jellemtelenséggel s minden egyéb képzelhető rossz tulajdonsággal vádolja magát.

De igaz bírása ki? Kortársai nem, mert azok részint elfogultak, részint tájékozatlanok voltak e rejtelmes természet bonyolodott, ellenmondásokkal telt életében. Széchenyi maga sem, mert leggyakrabban a betegségtől gyötört lélek képzelgései mondatják maga ellen a sujtó vádakát. Az igaz bíró a történet s a tudomány, mely ha megtalálta fogyatkozásainak forrását, mindkettőt helyreigazítja s a vádakát kortársaival s magával Széchenyivel szemben elfogulatlanul valódi értékekre szállítja le.

Kortársai közül senkinek sem volt tudomása súlyos betegségéről; Naplói gondosan el voltak zárva s így nem ismerték azokat az enyhítő s lényegesen módosító körülményeket, melyek ezeket az erkölcsi fogyatkozásokat egé-

szen más színben tüntetik fel az elfogulatlan szemlélő előtt.

Ha ismerték volna Naplóit, érezték volna hibái megismeréséből s bevallásából eredő szenvedéseinek engesztelő hatását, s ha fogyatkozásaitól nem tisztult is meg teljesen, ellenség és barát abban a ritka megható látványban részesült volna, miként küzd egy kiváló szellem a természet sötét hatalmaival, hogy megvédje ellenök erkölcsi lényeszményi tisztaságát. Ha ismerték volna súlyos idegbajának természetét, belátták volna, hogy e törekvése sikertelen, mert a leghatalmasabb szellem sem vonhatja ki magát a testi bajok hatása alól, s hogy az egyedüli diadal, melyet kivívhat, fogyatkozásainak megismerése és bevallása s az élet humoros felfogása, hogy az emberi gyengeségek benne és másokban a természet egyik nagy törvényének nyilvánulásai, melyek alól nem tehet kivételt a legjelentékenyebb ember sem.

Az emberi gyöngeségek fő fajai általánosak és közösek s valamennyinek a csírája megvan minden ember természetében. Hogy melyik fejlődik ki jobban, feltünőbbben, az az öröklött hajlamoktól, a test alkotásától s az életviszonyoktól függ. Érzékeny, ideges természetekben kevesebb az ellentálló képesség a külvilág benyomásaival szemben, csekélyebb az önuralom s ezek könnyebben elvesztik az egyensúlyt; s mennél nagyobb érdekeket képviselnek, mennél gazdagabb, küzdelmesebb életök van, mennél több az érintkezés pontja a külvilággal s az emberekkel, annál erősebb izgalmakat keltenek s e nagy hőmérsékben gyorsan nagyra nőnek s kikelnek a fogyatkozások elrejtett csírái.

Az emberi fogyatkozások formái közösek, de tévedés volna azt hinni, hogy tartalmuk is ugyanaz. Soha sem volt nagyobb igazsága annak a mondásnak: si duo faciunt.

idem, non est idem, mint ebben az esetben. A kiváló, nemes eszményekkel eltelt emberek fogatkozásainak tartalma nem lehet ugyanaz, mint a közönséges, üres vagy aljas embereké, mert egyéniségük nemes tartalmából szükségkép oly elemek szivárognak fogatkozásaikba, melyek ezek jellemét lényegesen módosítják.

Széchenyit nagyralátással vádolják kortársai. De hány ember volt, a ki belső érték, jelentékeny képesség nélkül nagyobb követelésekkel lépett föl, mint Széchenyi, okosabbnak tartva magát s hivatottabbnak a nemzet vezetésére, mint ő, a ki akkor Magyarországon mindenkit felülmúlt szellemének mélységével, czéljainak nagyságával.

A legközönségesebb emberek sem oly szerények és alázatosak, mint a minőknek látszanak. Senki sem élhet az önérzet bizonyos legkisebb mértéke nélkül, ez tartja fön erkölcsileg s a legrosszabb esetben, ha egyébből nem, mások lenezéséből táplálkozik, mert nincs ember, a ki magánál alábbvalót ne tudna találni. Üres, gyenge fejű embereknek nagyon kevés kell, — egy állás, egy cím vagy más haszontalan külső megkülönböztetés, — hogy másoknál különbeknek, mások lenezésére jogosítottaknak tartsák magokat. S e belső érték nélküli önérzeten s követelésein nagyon kevés ember szokott megbotránkozni, sőt a nagy többség aláveti magát, mert az emberek tömege maga is így gondolkozik s legfeljebb a saját személyére nézve tartja egyes esetekben sértőnek a megalázást. De ha a génius lép fel azzal a követeléssel, hogy elismerjék annak, hogy az emberek őt kövessék, mert ő mélyebben fogja fel a dolgokat, mint ők, akkor ezer apró és nagy ambíció forrtan fel s megbotránkozva vádolják önimádással, önteltséggel, mert a génius követelésében lételök jogosultságát látják megtámadva. Pedig a génius e nagy önbizalom nél-

kül nem is kezdhetné meg pályáját s nem végezhetné átala-
kító korszakos munkáját s a mi közönséges emberekben
naqyzás, az a géniusban erejének, hivatottságának tudata.

Széchenyit önzőnek mondják kortársai s bizonyára az
volt s mint minden ember, ő is magát tartotta a világ
középpontjának, ő is magára vonatkoztatott mindent, s min-
denkit és mindent eszközül akart felhasználni saját céljai
megvalósítására. S így formailag az ő önzése nem külön-
bözik más emberek önzésétől. De az a kérdés, mik voltak
céljai, mi volt életének középpontja? A közönséges embe-
rek önzése egyéni céljaik elérésére irányul, mert maga-
sabb célokat nem ismernek; oly embereké, mint Széche-
nyi, kiknek életök tartalma egy egész nemzet nagy érde-
keiből áll, nem csupán egyéni, hanem egy egész nemzet
nagy céljaival telik meg. Ők nem tehetnek máskép, mert
ők így vannak alkotva, ez az ő természetök, hogy hideg
számítással «*utilizáljanak*» mindent egy nemzet érdekében.
Ők egy egész nemzet önzésének képviselői s azért leg-
nagyobb hazafiai, mert a hazafiság nem egyéb, mint egy
nemzet önzésének megtestesülése egy ember cselekvésében.

Széchenyi hiú volt, de nincs normális ember, a ki érzé-
ketlen volna az emberek véleményével szemben s ne töre-
kednék arra, hogy kedvezően ítéljenek felőle. De a kicsi-
nyes ember hiúsága kicsinyes külsőségekre irányul, s ha
ezeket elérte, boldogan és megelégedetten fejezi be földi
pályáját. A közélet embere, a ki egy eszmét képvisel, az
emberek kedvező véleményét s ennek külső nyilvánulását
nemcsak azért óhajtja, mert saját egyéniségének hizelegnek,
hanem leginkább azért, mert bizonyos külsőségek az esz-
méi iránti hódolat kifejezései s belőlök tudja meg, hogy
eszméi terjednek s hódítanak, vagy közönynyel, ellensé-
ges indulattal találkoznak. Széchenyi rendkívül érzékeny

volt az elismerés külső nyilvánulásai iránt, de hiúsága nagyobb stílú volt más emberek hiúságánál. Közönséges, apró eszközökkel az ő hiúságát is lehetett kellemesen csiklandozni, de kielégíteni nem lehetett még magas állással, rendjelekkel sem. Ő magasabbra tört s nem volt oly fényes állás, mely kielégíthette volna, ha nem volt egyszersmind eszméi megvalósításának eszköze.

S ebben különbözik nagyravágyása is a közönséges emberektől. Minden ember szeret másoknak imponálni, másokon uralkodni s arra törekszik, hogy egyénisége hatását mennél szélesebb körre terjeszsze ki. Eszménytelen üres emberek, a kikben a nagyravágyás démona lakik, semmi nemtelen eszköztől nem riadnak vissza, hogy ezt a szenvedélyt kielégítsék, s minthogy nemes céljaik nincsenek, melyeknek elérésére a hatalmat felhasználják, maga a hatalom válik czéllá s eléréseért, megtartásáért mindent képesek feláldozni, még hazájok érdekeit is. Széchenyi sem volt ment a nagyravágyástól, vezére akart lenni nemzetének, de a hatalmat és befolyást nem hivatalos állással, hanem erkölcsi eszközökkel kereste s miután a nemzet vezére volt, mint Magyarország egyik leggazdagabb, legtekintélyesebb nagy ura, egy alárendelt hivatalt vállalt, csak azért, mert oly hatáskör volt vele egybekötve, melyben hasznos szolgálatokat reménylett tenni hazájának.

Hogy a közélet küzdelmeiben a gyűlölet is lángra lobbant Széchenyi keblében, ki fog rajta csodálkozni? De a gyűlölet tartalma is különböző az emberek életének tartalma szerint. A ki csak saját egyéni érdekeit ismeri, gyűlölni fogja azt, a ki ezeket az érdekeket veszélyezteti. A ki nagy eszmékkal, egy nemzet lángoló szeretetével van eltelve, az gyűlölni fogja azt is, a ki erre személyes okot

nem adott, mert eszméi megvalósításának akadályát, nemzete érdekeinek veszélyeztetőjét látja benne. Ugyanez lehet sok esetben az irigység kútforrása is a közélet kiváló embereiben. Nemtelen emberekben ez az indulat még akkor is felébred mások gyarapodásának, emelkedésének láttára, ha érdekeiket nem veszélyezteti. Széchenyi irigysége nem lehetett ily természetű s leggyakrabban nem volt egyéb, mint az a fájdalmas tudat, hogy méltatlanok emelkednek az ő rovására, s hogy mellőztetése igazságtalan s mint ő hitte, veszélyes is a hazára nézve, — s e tudatból az irigységhez hasonló hangulat ébredhet fel még a legtisztább lelkű emberben is. Széchenyi egész lényén annyira uralkodott a fajszeretet, szellemét annyira eltöltötte ebből alkotott politikai felfogása, annyira alárendelt neki minden más tekintet s annyira kizárólag ezt alkalmazta mértékül az emberek megítélésében, hogy még szerelmében és barátságában is döntő szerep jut neki s annyira fokozódik, hogy még azt a nemzetet is, melyért él, gyakran gyűlölni képes, mikor azt látja, hogy ez a nemzet saját emelkedésének legnagyobb akadály.

Széchenyi mint ember nem lehetett ment az általános emberi gyengeségektől. Hogy a fogvatkozások fölé emelkedik öntudatával, hogy a legtöbb esetben tartalmuk is lényegesen módosul Széchenyi egyéniségének nemes tartalma által, az jelentékenyen enyhíti az ítéletet. De ha mégis azt látjuk, hogy gyengeségei sok esetben kicsinyes s lelki nagyságától feltűnően elütő alakban mutatkoznak, annak oka főképp idegbetegségéből eredő érzékenységében rejlik.

Széchenyi idegbaja nélkül is rendkívül érzékeny ember lett volna. Már nagy társadalmi állásánál fogva különbnek érezte magát másoknál s a benne lakó nagyúri gög megkövetelte volna a figyelmet, a külső tiszteletet, az öröklött

tekintély elismerését egyéni érték nélkül is. Fokozta önérzetét az a tudat, hogy egy nagy eszme képviselője, s hogy egyénisége már magában is jelentékeny s megérdemli a becsülést s a hódolatot. De idegbaja szertelenné fokozta érzékenységét; a külvilág legkisebb kellemetlen érintése kínzó fájdalmakat okoz neki s így mint minden beteg embernél, nála is kelleténél erősebben előtérbe lép saját személye s foglalkozik önmagával s vonatkoztat mindent önmagára. A saját énjével való beteges foglalkozás legfeltűnőbbben Naplóiban nyilvánul. Testének legkisebb fájdalmát, lelkének hangulatait, a külvilágnak személyére vonatkozó jelentéktelen hatásait feljegyzésre méltóknak találja, míg a közélet nagy eseményeiről és saját életének kifelé ható munkásságáról alig tesz említést. Magával szeret foglalkozni írásaiban s beszédeiben is s Széchenyi, a ki teljesen beleolvadt egy politikai eszmébe, a kinek természete nem a szemlélődésre, hanem a külvilággal való küzdelemre, gyakorlati munkásságra volt alkotva s a kinek életét tényleg e munkásság töltötte be, egyike a legszubjektivebb embereknek. Ez az ellenmondás, mint sok más, nem is érthető meg idegrendszeri betegsége nélkül. Akarata, saját eszménye ellenére, bajának hatása alatt nyugtalanná, izgatottá, ingerlékenynyé, indulatosná, kicsinyessé válik s nem tud magán uralkodni. Ő maga is érzi ezt s 1836-ban ezt írja Naplójába: «Nem tudok magamon uralkodni, ez az én bajom.»

Széchenyi eszménye más volt. Ő nyugodt, higgadt, méltóságos, önmagán uralkodó imponáló alak akart lenni egy nemzet élén, méltó megtestesülése rangjának s az eszmének, melyet képviselt. Azonban az után is vágyott, hogy az emberek ne csak alakjának hideg fényét lássák, hanem kiérezzék lelkének mélységét, szívének jóságát, törekvései-

nek nemességét. A tisztelet előzésére törekedett, de mert szeretni tudott, szeretetért is epedett. A mint ő mélyen, rajongással tudott szeretni nőt, barátot, nemzetet, úgy akart ő szerettetni a nőtől, baráttól és saját nemzetétől.

Ezt a harmonikus állapotot soha sem érte el teljesen s életének legnagyobb részében végtelen távolság választotta el tőle.

Emberekkel kellett érintkeznie, emberekre kellett hatnia, emberekkel kellett küzdenie. De idegrendszere beteg volt s nem tudott ellentállni az emberekkel való érintkezés izgató hatásának; mert semmi sem izgatja oly erősen az idegeket, mint az ember s Széchenyi jobban érezte ezt az izgató hatást, mint bárki más.

Még a legegészségesebb idegzetű ember sem érzéketlen e hatással szemben. Hasonlítsa össze bárki hangulatát, mikor egyedül van szobájában, azzal, mely akkor keletkezik, mikor egy emberi lény jelenik meg előtte s lehetetlen, hogy ne vegye észre a különbséget. Bármily jelentéktelen ember láttára összeszedi magát, magatartása rögtön megváltozik s idegei megérik, hogy az a két emberi szem, mely rátekint, tükör, melyben nemcsak képe jelenik meg, mint a közönyös, hideg üvegtükörben, hanem hogy ez a tükör ítéletet is mond felette. A legjelentéktelenebb embernek egy szava, egy mosolya, egy pillantása, melyből azt látjuk, hogy egyéniségünk kedvezőtlen színben tükröződik benne vissza, megrontja hangulatunkat, mert senkire nézve sem közönyös, hogy képe kedvező vagy eltorzított alakban jelenik-e meg az emberek tudatában.

Az emberekkel való érintkezésből, az élet küzdelmeiből eredő izgalmak oly hangulatokat keltenek a lélekben, melyekre a jobbak nem is tartották magokat képeseknek, s erősen fejlesztik az emberben rejlő fogyatkozások csíráit.

Oly emberek előmenetele, emelkedése, ünneplése, kik azt meg nem érdemlik, az irigységgel rokon kellemetlen érzést kelt; a különbség, melyet az emberek tesznek, a kitüntetés, mellőzés és megalázás, az érzékenységet s hiúságot fokozza; az emberek meghunyászkodása az érdemetlen hatalmas előtt s kicsinylése a befolyástalan érdemnek, a külső ambíciót növeli; az emberek megismerése az illúziókat, az eszményi világnézetet rombolja szét; az emberek butasága s aljassága a megvetés és gyűlölet keserűségét önti az ember lelkébe; s ép a nemesebb szívű ember hidegebbé, tartózkodóbbá, bizalmatlanabbá válik embertársai iránt, a lélek magába vonul vissza, mert fél a csalódás fájdalmaitól; a szív elzárja gazdag kincseit s kevés választottnak tartogatja; restelli mély érzéseit kitárni, nehogy összetéveszszék az emberek banalitásaival, kik csak a nemes érzések külsőségeit fitogtatják.

Az emberekkel való érintkezés és küzdelem alásülyesztí a kiváló embereket is s a tömegek a legnemesebb természetekbe is sok tisztátalan elemet visznek át s a ki velök él, a ki rájuk hatni akar, lehetetlen, hogy engedményeket ne tegyen a korlátoltságnak s aljasságnak. Kiforgatják az embert saját lényéből, más irányba térítik, magaslatáról levonják magokhoz, s a humoros helyzetek leggazdagabb forrása az a sok következtelenség, ellenmondás, melybe a cselekvés terén a kiváló egyének is jutnak az emberek izgató hatása következtében.

Széchenyi nagy szelleme sohasem tagadta meg azt, a mit igazságnak tartott s meggyőződése árán nem vásárolt meg a tömegektől semmit. De más tekintetben ő is megfizette adóját az embereknek s nem tudott ellentállni a velök való érintkezés izgató hatásának. Egyéniségének méltóságos magatartása nem sikerült az emberekkel szem-

ben s idegeinek beteges rezgése, érzékenysége lehetetlenné teszi a higgadtságot, nyugalmat és önuralmat. S Széchenyi, ki szellemi felsőbbbsége tudatával megy az emberek közé, este — mint Naplóinak számtalan helye bizonyítja — a megelégedés ritka pillanatait kivéve, legtöbbször azzal a keserves tudattal tér vissza, hogy az emberekkel való érintkezésben saját színvonala alatt állott. «A hirtelenség az én hibám», írja egyszer Naplójába. Máskor pedig: «Nem tudok magamon uralkodni, ez az én bajom.»

Ha lelke mélyébe tekintünk, melyet Naplóit tárnak fel előttünk, látni fogjuk a formákat, melyekben gyengeségei megjelennek. A ki az emberi természetet ismeri s lehetlent nem követel élő embertől, még ha a legnagyobb is, az hangulatait, tépelődéseit, szigorú önbírálatát látva, kénytelen elismerni, hogy ily jelenségek csak nemes és igaz lelkű emberekben fordulhatnak elő.

Széchenyit nem lehet nagyzással vádolni. Sohasem tartotta magát többnek, hanem inkább kevesebbnek, mint a mi valóban volt. Láttuk, hogy betegsége erősebb rohamaiban önérzete teljesen megsemmisül, megtagad magától minden jó tulajdonságot, tudatlannak, gonosznak állítja magát. E képzelgések nem keletkeznek minden alap nélkül a melancholikusoknál s csupán óriási nagyításai a lélekben lappangó elégedetlenségnek, kételynek, melylyel lelkök rendes állapotában is magokra tekintenek. S valóban Széchenyinéél még akkor is, mikor önérzettel nyilatkozik magáról, a legtöbb esetben észrevehető a kétely árnya, melytől lelke ritkán tud szabadúlni.

A fellobbanó önérzet sugallja neki 1819-ben, hogy a következő nemzedéket ő fogja egy lépéssel a világosság felé vezetni. De azután számtalanszor keserűen gúnyolja magát, hogy gyengeségeivel ily nagy feladat megoldá-

sára akar vállalkozni. Később, 1826-ban ezt írja Naplójába: «Isten, te ismered és látod szívemet, hogy hamis vagyok-e? Büszke kezdek lenni, mert valóban jobb vagyok, mint a legtöbb ember, a ki körülöttem van.» «Minden nap jobban megvetem az embereket s büszkébb vagyok értékekre.» «Én akarok egy nemzetet regenerálni!! Valóban nevetséges, ezzel a gyengeséggel ily munkára vállalkozni. Quelle impertinence!» (1826.) «Most már magam is kezdem hinni, hogy befolyásom van s idővel még nagyobb lesz.» (1826.) «Sokan mondják: Széchenyi még szerepelni fog Magyarországon, még pedig már a jövő országgyűlésen. Tehát sokat várnak tőlem. Vajjon meg fogok-e felelni?» (1826.) «Szeretem rossznak s romlottnak mutatni magamat, mert kimondhatatlan élvezet rám nézve, ha oly emberek, a kiket megvetek, nem értenek s nem ösmernek. Érzem, hogy minden, a mibe kezdek, sikerülni fog, de nem most s látzólag nem is általam.» (1826.) — «Bensőm napról-napra nyugodtabb. Élvezem és érzem belső értékeimet.» (1827.) «Bármily szerencsétlen s beteg vagyok a szerelemtől, mégis érzem, hogy egy nagy lélek fejlődik bennem.» (1827.) «A mint utaztunk, egész életem mint egy tükörben jelent meg előttem. Istenem, mennyi kicsinyességet, alacsony-ságot, gonoszságot s mily kevés nemest láttam, — szívem elsötétült.» (1829.) «Sok ember van az országban, a ki nagyot vár tőlem. Akaratomon kívül meg fogom őket csalni.» (1830.) «Megint van bátorságom élni. Gyengének tartom magamat s azt látom, hogy a többiek még gyengébbek.» (1830.) «Érzem, hogy sokak élete vagyok. Minduntalan a tisztelet jeleit látom.» (1831.) «Legközelebb 40 éves leszek s eddig mily keveset tettem!» (1831.) «Magyarországból alig lesz valami. Rajtam nem múlt. Ön-érettel mondhatom, hogy ha még tizenkét olyan ember

volna, mint én, másképp fordulna a dolog.» (1831.) «Nem vagyok mindennapi, közönséges ember, de életemet teljesen elhibáztam. Magyarország reformálásának élén állok. Csak nagy szerepet játszhatnám s nem közönyöset. De nem fogom játszani ezt a szerepet, mert nincs szerencsém s azért meg kell halnom.» (1831.) «Sok örömem van. Kezdem látni fáradozásom gyümölcsét.» (1832.) «A nélkül, hogy hizelegni akarnék magamnak, mondhatom, hogy működésem Magyarországra nézve olyan volt, mint a melegítő nap. Batthyány Lajosé, mint a hó, záporosó, mennydörgés, zivatar, mely szintén szükséges a levegő megtisztítására.» (1847.)

Bizonyára megtörtént nem egyszer, hogy a vitatkozás hevében, mikor jelentéktelen emberek ellenmondásai ingerelték, társalgás közben éreztette felsőbbtségét s ez sokak hiúságát sértette. Kétségtelen, hogy köztanácskozásokban elmondott beszédeiben is hivatkozott az országnak tett szolgálataira, hogy az emberekre hasson s emlékeztőkbe hozza azt, a mit oly könnyen felednek, de hivatkozásaiban mindig tényekre mutatott, melyeknek valóságát kétségbe nem vonhatta senki. Önérzetét álszerénységgel nem palástolta a közönség előtt sem s a «Kelet Népe»-ben egyszer így nyilatkozik: «S így lőn, hogy vagy tizenhat évvel ezelőtt kimondhatatlan s több napi belső küzdesek után, és csak akkor, mikor látám, *hoggy senki azon tán egy kissé magasb nézőpontról nem fogja fel nemzetünk állását, mint én, vagy ha igen, nem mer, s újraöntés helyett mindig csak nyomorult foltozás van napirenden, — bizonyos órában megesküdtem magamnak, hogy miután világosan mutatkoznak lelkem előtt nemcsak a feltámadásnak, de nemzetünk egykori nagy kifejthetőségének is legbiztosb jelei, mindent el fogok követni, habár magam maradok is,*

habár vesznem kell is, mit e kettős célnak elérésére lelkem sugal. És akkor léptem . . . a nyilvános élet tövismezejére s itt meg kell vallanom, azon komoly elhatározottsággal, *hogy én fogom, ha senki más, nemzetünk egykori fényének megvetni alapját, vagy legalább ezen célnak szentelni véglihegésemig földi pályámat.* A nemzeti testben egy parányi, alacsony helyen álló kapitány, nem csekélyebbet tűztem ki magamnak, valóban nem; *jóllehet senki — s remélem ez majd ki fog tűnni — senki sem tekintte mélyebben a szándéklott kivitelnek lehetetlenséggel határos tömkelegébe, mint én.*»

E nyilatkozatból nem a nagyzás szól, hanem a génius önérzete, a ki tudja, hogy a múltra nézve nem hazudtolhatja meg senki, mert minden szavának igazságát tettei és sikerei bizonyítják, s hogy a jövő neki fog igazat adni. Ha már nyilatkozott, képmutató lett volna, ha kevesebbet mond magáról. Magyarországon ily hangon nem beszélt senki, de akkor még nem is volt rá feljogosítva senki, csak ő. A kik pedig ezt olvasták, nem is sejtették, hogy az az ember, a ki e sorokat írta, mennyit szenvedett életében, mert magát nagy dolgokra gyengének, elégtelennek tartotta.

Széchenyi szellemének felsőbbbsége abban a humorban is nyilvánul, melylyel külső megjelenésének, magaviseletének az emberekre hatását felfogja. Világosan látja, hogy vannak tulajdonságai, melyek elidegenítik tőle az embereket, melyek akadályai a fellépés biztosságának s méltóságának. A mit e tekintetben Naplóiban fölemlít, nagyfokú idegességéről tanúskodik.

1821-ben Ferencz császárnál volt kihallgatáson, hogy előléptetését sürgesse. «Ez alkalommal» — írja Naplójába — «megint azt vettem észre, hogy megmagyarázhatatlan zavar mellett, oly lassan gondolkozom s oly ügyet-

lenül beszélek, hogy szükségkép közepszerű vagy zavaros fejű embernek kell látszanom. Annak, a mit a császárnak mondani akartam, negyedrészt sem mondtam el.» Azt veszi észre magán, hogy nincs lélekjelenléte s esprit d'escalier-nek nevezi magát, kinek gondolatai mindig elkésnek. A legkisebb kellemetlenség felizgatja, haragítja s kicsinyességekre ragadja. Hirtelen haragra lobban, ellenmondást nehezen tűr, s minthogy érzi, hogy az emberekkel nem tud higgadtsággal, méltósággal érintkezni, hogy az ideges emberek módjára felette közlékeny s indiskréciókat s tapintatlanságokat követ el, többször a világtól való visszavonulásra, remeteéletre gondol. «Mily ostobán viselem magamat» — írja 1823-ban — «méltóság, higgadtság, nyugalom, az nem megy, tehát legalább melancholia, szelídség, komolyság.» 1846-ban a tiszai ülésről azt jegyzi föl: «Sokat fecsegek össze-vissza. Nincs bennem méltóság, de annál több isteni szikra és lángész.» Izgatottságában nem épen gyöngéden éreztette az emberekkel szellemi fensőbbségét s elárasztotta őket gúnynyal s találó élczekkel. Mások is figyelmeztetik magaviseletének kellemetlen következményeire. «Mednyánszky azt állítja, hogy azért riasztom vissza az embereket, mert éreztetem velök elmém fensőbbségét s mert félnek tőlem, attól tartván, hogy misztifikálni akarom őket.» Crescence is, a ki jó indulattal van iránta, öt hibát vet szemére: «Vous êtes un peu vain, vous avez un peu trop d'ambition, vous êtes un peu perfide, un peu moqueur, et un peu faux.» (1826.) Gróf Waldstein János azt mondja neki 1828-ban: «Az emberek inkább tisztelnek és becsülnek, mint szeretnek; félnek tőled.» Lehetetlen, hogy meg ne érezze a megsértett emberek elhidegülését, tartózkodását; maga panaszkodik, hogy el van szigetelve, hogy kerülnek s elfordulnak tőle, s mikor beteg-

sége reánehazedik, teljesen elhagyottnak, gyűlöltnek látja magát az egész világtól. S e tulajdonságaiból maga is kivonja a következtetést, a közéletben elfoglalt állására nézve. «Nem vagyok alkalmas a pártvezérségre; pártvezérnek meleg, vonzó embernek kell lenni.» (1846.) «Én nagy szemöldű, barnás-sárga színű, komor kinézésű ember vagyok», — írja magáról, — «élczeim találják s az eszméim közé vegyített szatirikus ötletek által sértve érzik magokat néha azok is, kiket bántani távolról sem volt szándékom. Én az asztal mellett ki tudom egy bonyodalmas terv részleteit főzni, de midőn rögtönzésre kerül a dolog, nem mindig találom fel magamat. Már ezekből is kiséül, hogy vezetőnek való nem vagyok, tőlem sokan elidegenednének s akadnának tán olyanok is, kik miattam magától az üggytől félre vonulnának. De ha egy párt fejének alkalmas volnék is, kolomposnak, vezérszónoknak, a magyarnál, mint keleti fajnál, mely a külsőségeken kap leginkább, mostanság oly ember való, ki széles, köpözös termetű, erős mint a bika, dörgő hangja megrezegteti az ablakokat, elég dagálylyal tud beszélni s akkora tekintélylyel bír, hogy a ki messze vidékről eljö és szemébe néz, akaratlanul kénytelen felkiáltani: ez ám a hatalmas, a méltóságos, a királyi tekintetű magyar. Bennem e tulajdonok nincsenek meg.»

Báró Kemény Zsigmond mesterileg írja le Széchenyi külső megjelenését s a benyomást, melyet a közönségre tett s előttünk áll alakja a nyugalom és cselekvés pillanataiban, mint az ideges ember tipusa.

«Meg kell vallani», — írja, — «hogy a szellemi siesták inkább kiemelik az ő egyéniségéből azt, a mi a számító országjárta és a kiábrándult hideg kedélyű, de vasakarátú férfiúra mutat, mint azon tulajdonokat, melyek mások

rokonszenvét igénybe veszik, vagy az ő meleg szívéről tanúskodnak. Megtört és eldobott szenvedélyek, a világtól visszafordult érzés, egy kevés különczködési hajlam, blazirtság, mély gondolkozás és tetterő: — ebből áll Széchenyi nyugodt alakjának kifejezése. Azonban ily látmány igen ritkán fordul elő, kivált a tömeg szeme előtt . . .»

«Az utcán mindenki ismeri őt. A rang és foglalatosság egész hierarchiájával, a tudomány és ipar, vagyon és születés képviselőivel, a tekintély és hatás embereivel sokszori érintkezésben lévén, egymást felváltva találkozik egyénekekkel, kikkel szót cserélni, a dolgok felett értekezni, tervekről, vállalkozásokról vagy a nap kérdéseiről kell beszélni. Ezalatt rendre élénkülnek mozdulatai, majd az öröm, majd a szenvedély szikrái zsibognak szemében és szelidítik meg, vagy alakítják át az unatkozó és gondokba merült arcz stereotyp hidegségét. A mint a gyűlésterem ajtajához ér, minden szem feléje fordul, vegyes indulatok cikázzák át a tömeg kedélyét, kiki vár vagy tart tőle, egyik a nagy hazafit, másik a keserű polemizálót látja benne, a pártok tekintélyei vagy közbeszólását, vagy néma jelenlétét képzelik alkalmatlannak, a tömbeknek, melyek közt út nyílik számára, társalgása többnyire rá kezd vonatkozni s midőn ülőhelyéhez érkezett, már a jelenlevő nép összes hangulatában változást idézett elő, mely nem az enthusiasmusé, mint a Kossuth megérkezésekor történik, de a kíváncsiságé, a figyelemé, a találgatásoké, összefolyva a nagy hazafi iránti tisztelet, vagy a kétséges pártemberre vonatkozó ellenszenv eltakart érzéseivel.»

«Székébe vetvén magát, kinyitja kulcsával a tárczát s míg az érkezett levelek borítékait felvagdossa, szomszédjától az ülés irányáról és részleteiről tudakozódik. A hírekre, melyeket hall, arcjátéka már élénk mozgásba kezd jönni.

Ajkain már egy keserű gúnyt vagy pajzán mosolyt, felvont szemöldein s félig lehunyt szemén a történetek sokallását vagy a modor hibáztatását lehet kiolvasni. Mintegy elégtelenül nyúl tárczája tartalmához, olvassa a tudósításokat, a sürgetőkre néhány sorban válaszol. De nem kell gondolni, hogy ezalatt figyelmét visszavonta a tanácskozmányoktól. Sőt az olvasás és írás daczára, szüntelenül cselekvő volt, küzdött a tényekkel, szónokolt a szónokokkal, megbírálta, ledorongolta, fölmagasztalta a szőnyegen levő tárgyat és a mellette vagy ellene használt eszméket; azonban mindezt csodálatos mimikája, testmozgása, egyes felsőhajtásai s legfeljebb a rhetorok szóvirágai közé dobott groteszk, de rendkívül rövid élceivel tette, melyek oly hamar pattantak szét, hogy a vigyázó elnöknek a rendre utasításra alkalmat nem adhattak.»

«Széchenyinek arcza, minden érdekes tanácskozás alatt proteusi változásokon ment át, részint heves érzései, részint bizonyos komédiási hajlamai miatt, mely a tréfát és az apró színleléseket gyakran cél nélkül, sőt saját kárára is tűzette vele. Széchenyiné a taglejtések s arcváltozatok, ha nem örökké heves érzésből támadtak is, többnyire azon-nemű komédiázásból eredtek, mely a kedély nyugtalanságára esik vissza s ama határozatlan izgalomból folytak, melynek kibugyogását a nagy egyéniségeknél gyakran látjuk, a nélkül, hogy kútforrásait még a lélekbűvár fölfedezte volna.»

«Nála az élesen jellemzett arczon kívül, mely egy csekély elvonás által már túlságig felötlővé lett, igen segítette a mimika külső mechanizmusát homlokbőrének mozgékonyága, melyet a felső részekig emelni és onnan a szempárkányokig lebocsátani oly könnyen tudott, hogy vastag s bozontos szemöldöke és homlokredői a legtorzabb s néha a megható kifejezésekre is szeszélye szerint valának alakíthatók...»

«Azonban míg a közönséges dolgokkal és eszmékkel ily csodálatos érintkezésben van, a tanácskozás szőnyegére rögtön felmerül egy nagyobb eszme, vagy a vita sorompóiba lép egy kitűnő szónok, Széchenyi ekkor feltűzi fejét, komolyabb és élesebb színt vált arcza és arczjátéka. Húzogatni kezdi kezével felső öltönyének karját, mintha tusára készülné, néha székét odahagyja s a mellette állókkal élénk értekezésbe merül s ilyenkor közli rendesen legelmésebb ötleteit a szónok és a tárgy felől; midőn pedig a sor rá kerül, már egy tért nyitott ülőhelye körül, s jobb kezével feje tetejét surolva, többnyire igen mérséklett hangon, de támadó és polemizáló modorban kezd rögtönzött szónoklatához, melynek vázlatát sem csinálta ki előre, magát teljesen a percz ötleteinek és az agyában csapongó eszmék hatalmának engedvén át. Míg beszél, taglejtései emeltebbek, hangja folyékonyabb és érczeibb, arczjátéka a gondolatok meneteire összhangzóbb lesz. Ha az előadás fonalát fölvette, az ülőhelye körül nyitott téren mint egy ketreczben, fel és alá kezd járni. Most szenvedélyesen csap az asztalra tenyerével, majd hidegen látszik a közönségtől s a nyert jóváhagyástól elfordulni. Midőn nem helyeslő szavak és tompa mormogás követik nyilatkozatait, még fulánkosabb ötleteket vagy a közvéleménytől elütő nézeteket lök a tömeg közé s dacza az ellenhatással arányosan növekedik; mert az ő leigázhatatlan és makacs jelleme, ha eszméi iránt idegenkedést lát a hallgatókban, ritkán veszi igénybe azon apró fogásokat, melyek által a gyakorlott szónok a duzzadó kedélyeket visszahódítja, és az ingadozó csatát köztapsok között nyeri meg. Széchenyi diplomata a szalonokban, kimerithetetlen ügyességű, hol egyéneket kell terveihöz csábítani, mester a rábeszélés taktikájában, ha a főhivatalnokok kabinetjében keresi a

prozelitákat, szeret az irodalom által bekapatni valamit a közönséggel: de egy vegyes és követelő tömeg előtt ritkán tud eléggé alázatos vagy szerény lenni arra nézve, hogy a népkegy árját követni s követve megfordítani elszánhassa magát.»

E leírás is azt mutatja, hogy Széchenyi idegeinek beteges ingerlékenysége s ebből eredő nyugtalansága s izgatottsága nem engedte, hogy külsőleg oly méltóságos legyen, mint a hagyomány szerint egy római szenátor. De meg volt benne a belső méltóság, mely megóvta őt attól, hogy mint sok politikus teszi, a tömegeknek hízelegjen, hazugsággal, képmutatással megnyerje az emberek jó véleményét s meggyőződéséből legkisebbet is engedjen a népszerűség kedvéért.

Tudta, hogy a népszerűségnek fontos szerepe van eszméi megvalósításában, hogy az végtelenig fokozza az egyes ember erejét s milliók erkölcsi támogatása mint ellenállhatatlan ár viszi a géniust kitüzött célja felé; kívánta, szerette a népszerűséget s panaszkodott, mikor csökkenését látta. De a népszerűséget eszköznek s nem célnak tekintette, s mert neki nagy céljai voltak s ezek elérése volt rá nézve a főérdek, roppant ellenmondásnak látszhatott neki e célokból valamit föláldozni az eszköz kedvéért, melynek magában, e célok nélkül, úgy sincs értéke. Fáradtsággal kereste az igazságot s ha azt hitte, hogy megtalálta, ragaszkodott hozzá s nem tagadta meg soha. Az igazság nevében támadja meg a fennállót, melyet egy nagy hazugságnak tart s politikai szereplésében igazi lelki nagyság, rendkívüli erkölcsi bátorság nyilvánul, midőn megtámadta a rendi érdekeket s intézményeket s szembe szállott egy egész nemzettel, nem törődve előítéleteivel, legkedvesebb hagyományjaival, illuzióival, nem félve a gáncstól, ellen-

séges indulattól, mert meg volt győződve, hogy a mit mond, az igaz, s hogy csak ennek az igazságnak befogadása szülheti újjá a nemzetet, míg az uralkodó hazugságok szükségkép megölik.

Széchenyi kortársai közül nemcsak eszméinek mélységével, rendkívüli tevékenységével magaslott ki, hanem erkölcsi bátorságával is, melylyel az uralkodó áramlatokkal szembe szállott. Ezért kivívta a nemzet tiszteletét, de népszerű nem volt soha. Pedig vágyott a népszerűsége, mint bárki más, de senki sem tett kevesebbet eléréseért, mint ő.

Külső magatartásában nyilvánuló különczködéseit, apró gyengéit csak azok látták, kik vele a magán vagy közéletben személyesen érintkeztek. Ezek között mágnástársainak nagy része sohasem hitt Széchenyi nagyságában, még pedig azért, mert nem volt magasabb mértékek, melylyel megítélik s a mennyiben kiválóságával, nagy eszével, komoly céljaival, eredeti egyéniségével eltért az osztály ismert típusaitól, legfeljebb egy különcz mágnást láttak benne, a ki csak kedvteléseiben különbözik tőlök, de nem áll felettök. Sokan közülök bolondnak tartották s e körökben az a hagyomány volt elterjedve, hogy minden Széchenyi egy kissé hóbortos. Mások ismét megütköztek különczködésein, exczentricitásain s nem tudták felfogni, hogy foglalkozhatik egy gazdag mágnás komoly munkával, nemzeti célokkal, könyvírással, hogy érintkezhetik kis nemesekkel, polgárokkal, írókkal, tudósokkal, ha csak némileg respektálja magát. Céljait nem is értették meg, mert nemzeti érzület nem volt bennök s így Széchenyi működésének semmi józan okát nem látták. Eleinte kevesen támogatják s maga is panaszkodik, mily nehéz mágnástársainak figyelmét csak egy órára is lekötni komolyabb ügyekkel. Sokan nem is hisznek fellépésének komolyságában sem.

1827-ben ezt írja Naplójába: «Ferdinánd főherczeg azt mondja, Széchenyi örülni fog, ha az akadémiából nem lesz semmi, legalább megmarad a hatvanezer forintja. Ellenben N. N. azt mondja: én biztosan tudom, hogy Széchenyi mindent elkövetett, hogy a dolog megghiúsúljon. Ily gyalázatos gyanúsítások már nem is bosszantanak.»

Nem egyszer éreztetik vele nők és férfiak, hogy annak tartják, a mit a franczia un homme déclassé szóval fejez ki, oly embernek, a ki foglalkozásánál fogva saját osztálya alá süllyedt s közösségéből kilépett. Parasztlázítónak, demagógnak mondják, a ki saját országa érdekeit támadja meg. 1832-ben ezt írja: «Kiss ágens: Nagysád minden oldalról gyűlöletes. Egy mágnás azt írja: minden jól volna Magyarországon, csak Széchenyi István pestise ne terjedne; az volt oka a felsőmagyarországi zendüléseknek.» Akkor is az történt, hogy a mágnások nagy része nem is sejté, mily fényt vet ez osztály minden tagjára egyik kiváló rangtársuk üdvös, hazafias működése, hogy ezek mint helyettesek teljesítik a többiek kötelességét a haza iránt, ezek fizetik meg mindnyájok adósságát, melylyel a hazának tartoznak s e kiváló egyének kedveért bocsát meg a nemzet az egész osztálynak.

A géniusra nézve minden időben nagy baj a kortárs, a ki közelebbi környezetéhez tartozik. Ez az élet mindennapi szükségeinek hatalma alatt látja őt, vele eszik, vele mulat, kártyázik, tegezi őt s bizalmaskodik vele, látja apró gyengeségeit s fogyatkozásait s ily helyzetben ő is csak olyannak látszik, mint a többi; ezen kívül a kortársak némelyikének útjában áll, veszélyezteti érdekeit, sokakat elhomályosít s azért nem is hajlandók nagyságát elismerni, míg él s szánakozva mosolyognak a távolabb álló közönség együgyűségén, mely dicsőíti, mert közelről nem látja.

A mágnás nők közül némelyik unalmasnak, másik rút-nak találja. Vannak, a kik szellemesnek tartják, de kimondhatatlanul komikusnak. — «Niniche grófnő azt kérdi Eszterházy Vincze grófnétól: mit csinál az amerikai (az én vagyok), szellemes ember, de a legkomikusabb ember, a kit ismerek, mindig nevetnem kell, mikor látom.» «Így gondolkozik felőlem sok ember» — folytatja Naplójában — «s emlékszem, hogy Hohenzollern Paulina azt mondotta nekem: ön nem eléggé tisztelt, pedig szellemével s tehetségeivel nagyobb szerepet játszhatnék. Lichtenstein János herczeg szerencsétlenségem okát nevetségesen vastag szemöldökeimben látja. Valóban különös, hogy szomorú viszonyaim között komikus színben kell megjelenem.» (1822.) Mikor már elérte dicsősége legmagasabb pontját, akkor sem kiméli rangtársainak gonosz nyelve, s oly csúf neveket adnak neki, melyek azt bizonyítják, hogy a mágnások nagy része magánál alábbvalónak tekinti. Azért e körökben nem kedvelt egyéniség. Sokszor panaszkodik, hogy nem hívják meg ebédekre, estélyekre, s hogy az arisztokraczia köréből majdnem ki van zárva. Szellemi fensőbbsege nehezen súlyosodott rangtársai legtöbbszörére, s ha szellemessége, találó élcei, adomái mulattattak is, félelmes volt gúnyja s kényelmetlenek komoly fejtegetései.

De a kik távol álltak tőle s nem láttak mást, mint az egyéniségéből kisugárzó eszméket s rajongó fajszeretetéből folyó lankadatlan munkásságát és sikereit, azok szemében alakja, különösen pályája kezdetén és derekán, tiszta eszményi fényben jelent meg s megtartotta a legnagyobb magyar czímét, mert az emberek a magyar nemzetiség eszméjének képviselőjét látták benne még akkor is, mikor politikai nézeteivel nem értettek egyet. A tömegek egészséges ösztöne kiérezte lelke nagyságát, hazafisága tisztasá-

gát, szelleme kiválóságát, s ha nemzete nem szerette is rajongással, mint ő nemzetét, s ha nem volt is soha oly népszerű, mint Kossuth, azért kivételes tiszteletben részesült s ezt a nemzet nem tagadta meg tőle még akkor sem, mikor a pártszenvedélyek hevében a gyanúsítás és rágalom őt sem kimélte s ő maga ellene szegezte magát az uralkodó politikai áramlatnak.

Naplóinak nem egy feljegyzése bizonyítja, hogy a tisztelet jelei jól esnek lelkének.

1828-ban a soproni közgyűlésen nagy kitüntetésben részesül s Molnár beszédben dicsőíti. «Látom, hogy figyelemben részesülök, minden oldalról dicsőítő leveleket kapok. A kereskedők nagy elismeréssel szólnak felőlem. Híd fog épülni? Ezt csak Széchenyi viheti véghez. Ez a közbeszéd. És mégis mily szerencsétlen vagyok.» (1829.) 1831-ben ebédet rendeznek Széchenyi tiszteletére, melyről azonban egyedül az ünnepelt maradt el. Huszár felköszönti Széchenyit. Éljen ezer esztendeig. Földváry: De ne éljen örökké, mit csinálnánk mi a másvilágon nála nélkül? E jelenetet Széchenyi följegyzi Naplójába s azt mondja: «Ez az ebéd nagyobb örömet okozott nekem mindennél, a mi eddig velem történt.» «Letettem az esküt, mint Pestmegye táblabírája. Azután mint Pest városa száz-as tanácsának tagja. A polgárság kitörő örömmel fogadott. Mindenki szívességet igyekezett tenni. Ez szép napja volt életemnek.» (1831.) «Végig mentem a hegyen s sok fiatal emberrel találkoztam. Nagy udvariassággal köszöntöttek s fenhangon mondták, mikor elmentem mellettök: Ez a magyarok istene.» (1832.) Győrben Kmetty üdvözli s azt mondja, itt van a híres gróf Széchenyi István s Naplójában szerényen teszi hozzá: «Érdememen felül magasztalt.» (1832.) Bécsben Molnár más tíz fiatal emberrel jelenik meg

nála, hogy hódolatukat mutassák iránta. E figyelemtől nagyon meg van hatva. (1832.) Két évvel később azt tapasztalja, hogy rendkívül magasan áll a közönség kegyében. «A híd a kerületi ülésben. A fizetés elve nagy többséggel keresztül megy. Mindenki csodálkozik, diadalom nagy. Az ülésben sok dicséretben részesülök, de kétségtelen, hogy vannak ellenségeim is. Nagy hazafi, világos Pista a nevem.» (1835.) «Egészségem türhető. Örülni kezdek az életnek.» (1835.) Ugyanebben az évben fáklyászenét rendeznek tiszteletére, de a mint megtudja, Gödöllőre szökik. «Farkas Sándor és Horváth Ferencz áthozzák az aranytollat. Mélyen meghatott. Most volna legalkalmasabb pillanat életemet befejezni.» (1835.) Ugyanabban az évben Veszprém a kerületi ülésben azt indítványozza, hogy érdemeit a törvénykönyvbe igtassák s ő felségét kérik, hogy koronaőrnek jelölje ki. — 1840-ben egy Herz nevű urat mutatnak be neki. «Örvendek» — mondá — «hogy Magyarország Washingtonát megismerhetem.» «Istenem, ha ez igaz volna» — jegyzi meg Széchenyi.

1840 nov. 19-én Pestmegye közgyűlésén jelenik meg. «Kossuth» — írja Naplójába — «felhasználja az alkalmat, hogy engem a legnagyobb magyarnak nevezzen. Dörgő helyeslés. Én nem mozdulok. Később azt mondom Kossuthnak: «Mért emel oly magasra, hol nem tarthatom fenn magamat?»

De 1841 óta, különösen a fiatalság körében, megváltozik iránta a hangulat. «Pálffy Pepit, ki előttem megy, mélyen köszönti egy csorda fiatal magyar, reám feddő pillantással tekintenek.» 1845-ben a közgyűlésbe megy, mert azt hallja, hogy inzultálni akarják s macskazenét akarnak neki adni. Nem kap egy éljent sem, de nem is bántják, minden nyugodtan folyik le.

1847-ben követjelölt Sopronban. Mikor közlik vele, hogy megválasztása lehetetlen, azt írja Naplójába: «Örömmel felhagyok vele, szépen megmenekültem. Igaz, hogy vége az ifjúság illúzióinak a biztos sikerről, a veni, vidi, vici-ről.» De midőn hírül hozzák neki, hogy Mosonyban megválasztották, azt írja: «Úgy örülök rajta, mint a bolond.»

Tekintélye azonban mindvégig meg volt s 1846-ban a közvélemény nádornak, majd 1847-ben kancellárnak jelöli ki.

Ezek az apró vonások azt bizonyítják, hogy Széchenyi nem volt érzéketlen a népszerűség és tisztelet, valamint az ellenszenv s ellenséges indulat nyilvánulásai iránt sem. Nemcsak érző, de érzékeny ember is volt s azonfelül egyes zme képviselője, a ki a személye iránt nyilvánuló hangulatokban nemcsak egyéni hiúságának csiklandozását vagy megsértését érezte, hanem eszméinek diadalát vagy vereségét látta.

Érzékenységet maga is észreveszi, s midőn szándékainak tisztasága, lángoló fajszeretete mellett gyenge pillanataiban megjelenni látja a szertelen szubjektivitásból eredő kicsinyes, hozzá nem méltó hangulatokat, kétkedni kezd s gyakran töprenkedik magában, vajjon cselekvésének indító oka tiszta-e s nem a hiúság, nagyralátás, a feltűnés vágya hajtja-e?

Gyakran vádolja magát hiúsággal és nagyravágyással. «Döry azt írja nekem a többi között» — jegyzi fel Naplójába 1821-ben — «hogy senkit sem becsül annyira, mint engem. Hiúságom oly nagy, hogy ez végtelenül jól esik nekem. De vajjon jobbá válik-e az ember, ha mások tisztelik, vagy megvetik? Van-e valami magasabb az öntudatnál? S nem kellene-e mindent feláldozni, hogy ezt tisztán

és szeplőtlenül fentartsuk? Vajjon nem valami elnyomott nagyravágyás lappang-e lelkemben? Vajjon nem előérzete-e annak, hogy kortársaim le fognak nézni, a kik tábornokok lesznek, mikor én semmi? Választásom van a lassan kielégített ambíció s mulatságaim között. A hiúság vagy a kényelem fog győzni, mert hazaszeretetről, lelkiismeretről, mely azt parancsolja, hogy szolgáljak, szó sem lehet többé. Egy boldogabb kor felbuzdulásainak már vége, Magyarország kiszenvedett s legyőzve fekszik leggonoszabb ellenségének lábainál. Nem a küzdelem győzte le, hanem az idő altatta el. Ki tehet ez ellen valamit? Ha gyorsan mennék is előre, lehetnék-e más, mint egy unalmas szomorújáték lovagja? Azt hittem, hogy lelkiismeretem gátol a szolgálat elhagyásában, de meg vagyok győződve, hogy tisztán hiúságom . . . Helyes vagy helytelen volna-e, ha bármi módon előre vinném magamat? Nem fogom-e a jót akarni, ha hatásköröm tágabb lesz is? Nincs-e belátásom és tudásom, hogy megtaláljam a jót s boldogítsam az embereket? Sokat gondolkoztam ezen. Csak képes volnék megtudni, hogy mi ösztönöz, az ambíció-e vagy lelkiismeretem?» — «Ingadozom, mint a nád s nem tudom, mit csináljak s az ambíció beteggé tesz.» (1822.) «Szörgalmasan és önérzettel dolgozom» — írja 1832-ben. — «Ha megnyirbálják szárnyaimat, a lábamon fogok járni; ha lábaimat levágják, kezeimen fogok járni; ha ezeket is kitépik, hason fogok csúszni.» — «Szakadatlanul dolgozom. Homokszemet homokszemre, ha nagy követ nem tudok megmozdítani.» S mégis, habár egész életét hazájának szentelte, még 1846-ban is azt kérdezi magától beteges tépelődéseinek pillanataiban: «Mért dolgozom? Nagyravágyás, hiúság, vagy kötelességérzet-e az oka?»

Midőn betegsége egész idegrendszerét felizgatja s min-

den legcsekélyebb érintés kínos lelki fájdalmakat okoz neki, e gyenge pillanatokban fokozódik a tapasztalt mellőzések miatt érzékenysége s hiúsága is. Sérti őt, hogy Ferdinánd főherczeg nem vele kísérteti magát aldunai útjában, tart tőle, hogy a zultán fogadására nem őt küldik Orsovára; mikor Obrenovich Milos rendjelt kap, panaszkodik, hogy őt mindenütt mellőzik; neheztel, ha nem részesítik kiváló figyelemben s azt veszi észre, hogy nem sokat gondolnak vele; fáj neki, ha rangtársai meg nem hívják, meg nem látogatják s habár e gyengesége miatt kigúnyolja magát, elismeri, hogy ez nem lehet reá nézve közönyös.

Talán mindennél jobban bosszantja, rendes lelki állapotában is, hogy a katonai pályán nem bír előre menni, s hogy az előléptetésnél őt következetesen mellőzik. Ez azonban természetes. Nem volt katonai ambíciója, mert különben nem töltött volna éveket távol ezredétől, s nem a hatáskör tágítása végett vágyódott nagyobb rangra, hanem sértette a mellőzés s a körnek, melyben élt, gúnyolódása, s az «ewiger Rittmeister» czíme. Többször volt kihallgatáson Ferencz császárnál, hogy előléptetését kérje, sőt a mint maga bevallja, «azt az aljasságot is elkövette», hogy Kutscheránál is volt, de siker nélkül. Különben ha őrnagynak kinevezik, sem maradt volna meg a katonai pályán, melytől már rég undorodott s kiragadták volna ebből az üres életből nagyobb becsvágya s eszméi, melyek összeegyezhetetlenek voltak a katonai pályával. Azok, a kik azt állítják, hogy ha Széchenyit őrnagygyá kinevezik, nem lett volna Magyarország reformátorává, s hogy a katonai pályán kielégített becsvágya nem áhítózott volna politikai babérok után, csak azt bizonyítják, hogy sejtelmök sincs egy geniális természet belső életéről, melyben fényes ese-

mények uralkodnak s nemesebbek és nagyobbak az ambíciók, mint a mindennapi emberekében.

Hogy betegségének egy-egy rohama mily pusztítást visz véghez erkölcsi lényében s mikép borítják el lelkének nagyságát idegrendszerre izgatottságából eredő kicsinyes indulatok s mégis mily öntudatos s mily kimondhatatlan kínokat szenved ilyenkor önvádjai következtében, bizonyítja egy tipikus példa, mely Naplóiban fönmaradt. Nem csodálkozhatunk, ha kortársai, kik nem ismerték betegségét s szükségképi következményeit, e jelenségeket tartva szem előtt, kicsinyesnek, hiúnak, irigynek tartották, mert sejtelmök sem volt, hogy egy beteg ember áll előttök, kit, mint minden beteg embert, súlyos baja sülyeszt saját színvonalára alá.

1838 márczius 13-án kezdi elborítani Pest városa területét az árvíz, mely a következő napokon a város nagy részét elpusztította. Széchenyi följegyzései azt bizonyítják, hogy ő is mozog és fárad, s egyszersmind gondoskodik családja biztosságáról is. Wesselényi emberfeletti munkásságot fejt ki s saját élete koczkáztatásával menti az embereket. Széchenyi ezt tudja s minden megjegyzés nélkül azt írja Naplójába, hogy Wesselényi egész éjjel dolgozik. Az esemény mély benyomást tesz lelkére. «Mi lesz ennek a vége» — írja — «s minő következménye rám nézve is, az kiszámíthatatlan! Magyarországon egy végső döfés.» Márczius 17-én és 18-án hajón Csepelre, Tökölre és Szent-Miklósra megy mentés végett. Ekkor már májfájásról s rossz éjéről panaszkodik, a mi rendesen bajának rohamait előzi meg. A következő nap szenved. Sötétebb színben látja helyzetét, azt mondja, hogy már nem exequens, s hogy megszűnt minden ambíciója. Nyilvánvaló, hogy betegségének rohama közeledik, mely nemsokára teljes erővel tör ki s hónapokig kínozza s érzékenységét a hihetet-

lenig fokozza. Huszadikán neje s családja egy része visszatér, de visszautaztatja őket. Egy kétmillió kölcsönt tervez, de Wodiáner megelőzi s 400,000 pengő forintot hoz Rothschildtól. «Bosszant, hogy mindenütt elkésem» — írja Naplójába. — «Hiúságom nagyon sokat szenved e miatt. Helmeczy az újságában sokakat dicsér; engem nem is említ. Ez is fáj; de ez csak a gonosz természet bennem.» Márczius 22-én: «Közel vagyok a sírhoz; ezer álom nyugtalanít; még nagy szenvedések várnak reám.» 23-án: «Ha Crescence nem volna, agyonlőném magam. Semmire sem vagyok már alkalmas. — Károlyi gyűjtő-ívén aláírok 1000 pfrtot. Beszélek Wesselényivel. Húzza vissza magát, ne írjon alá semmit, menjen Czenkre családomhoz. Mindenbe beleegyezett.» 24-én: «Megye gyűlése van. Oda sem megyek. Mennyire süllyedtem!» 25-én: «A jótékonyági egyesület elnöke Cziráky. — Engem mindenütt mellőznek. Lelki furdalást érzek, hogy sem a városért, sem családomért nem tettem eleget. Beteg voltam, hagyján, de igen nyomorútt szerepet játszottam.» 26-án: «Mélyen le vagyok verve, erkölcsileg és testileg meg vagyok semmisítve. Kielégítetlen becsvágy emészt.» Vigasztalhatatlan mellőzése miatt Wesselényit, Kochot és Festetichet kéri, hogy választassa be a bizottságba. Folytonosan süllyedéséről beszél. Emészti a szereplés vágva. «Munka, összejövetelek, tanácskozások mindenütt s én nem emelkedhetem. Mily gyalázatos existenczia! 13-tól 17-ig nem teljesítettem kötelességemet; fel kellett volna magamat áldoznom. Érzem, hogy rossz végem lesz.» Később följegyzí, hogy Wesselényi Károlyi Györgynél, Telekynél, Dessewffynél, Vaynál koldult érdekében. «Ó minő éj! Azt hiszem, megőrülök; Wesselényi koldulása nem használt. Ez nagyon fáj.» — «Ó mily együgyűen, ostobán, vagy voltaképp sze-

rencsétlenül viseltem magamat ez utóbbi időben. Utolsó horgonyomat, Pestet is elvesztettem. Semmi sem vagyok Pesten. Ha a főherczeg (nádor) kizár, azt értem, de barátaim? Ez végtelenül fáj, de még inkább, hogy magammal nem lehetek megelégedve. Az erkölcsi fájdalom, melyet márczius 13. és 21. napja közötti magamtartása miatt érzek, oly nagy, hogy még a sírba visz. Vajjon az idő meggyógyít-e? A varázsnak vége. Még nem rég nagy ember voltam Pesten, most semmi sem vagyok; nem rég azt hitték, hogy szükséges vagyok, most már fölöslegesnek lát-szom. Munkásságomnak vége . . . Vajjon nem fogom-e még azt is élvezni, hogy nélkülem is megy minden, — de vajjon magyarul fog-e menni? — Minő lesz irántam a közön-ség? Alig merem mutatni magamat.» «Nyugodtabb vagyok», — írja néhány hónappal később. — «Az ambi-czió borzasztó valami, ha nem tudunk rajta uralkodni s ha nem is bírjuk kielégíteni, megőrül bele az ember.»

Azonban nyugodt lelki állapotában fölülemelkedik a hiúság kicsinyességein s ostromozza saját gyengeségét. Poli-tikai befolyása egyik alapfeltételének tekinti, hogy se hiva-talba ne lépjen, se külső kitüntetésekben ne részesüljön az udvar részéről, mert ez szükségkép megrontaná hitelét a nemzet szemében. «Egy erényes életű férfiúnak», — írja 1825-ben, — «a ki semmi, a kinek se méltósága, se rend-jele, oly nagy hitele lehetne Magyarországon, ha a szen-vedélyek lecsillapultak, hogy «er eine Art «dixi» etabliren könnte.» Metternichnek pedig kijelenti: «Ha használni akarok, semminek sem szabad lennem.»

Azt veszi ugyan észre, «hogy Magyarországon egy hiva-talban levő ember nagyobb tiszteletben részesül, mint a kinek nincs hivatala, még ha ostoba és rossz ember is, a másik pedig hölcs és példányképe az erénynek.» De azért

meg van győződve, hogy reformátori szerepét csak mint független ember folytathatja sikeresen s megvetéssel szól azokról a felső- és alsóházi tagokról, a kik a császártól kamaráskulcsokat, udvari tanácsosi címeket s egyéb efféle hitványságokat (Hundsföttereien) kunyorálnak.

1845-ben ő is hivatalt vállal s a valóságos belső titkos tanácsos címet kapja meg, de hatáskört nyer s egy egészen új feladatot, a közlekedésügy vezetését bizzák reá, melyben Magyarország anyagi fejlődésének nagy tényezőjét látja. De alig hogy elfogadja a hivatalos állást, már megbánja elhatározását s több ízben le akar róla mondani, mikor attól tart, hogy a kormánytól nem kapja meg a szükséges eszközöket a rábizott feladat teljesítésére. Tiszai útjában pedig azt mondja az embereknek: «Mit nekem a titulus, nem kell nekem bécsi nagyságos, — egy kissé magam is világítok, mint a szentjánosbogár — tüstént odább állok stb.» (1845.)

Ép oly különös és elütő módon nyilvánul írói hiúsága is. 1828 december 14-én kezdi meg a *Hitel* írását. 1829 február 13-án ezt írja Naplójába: «A Hitelen írok, a könyv nagyon gyenge és zavaros lesz.» — «Elolvastam, a mit a *Hitelből* írtam, de nagyon nem tetszett s unalmasnak találtam.» (1829 márczius 4.) Könyve 1830-ban jelenik meg s természetes, hogy feszültséggel várja a hatást, melyet a közönségre tenni fog. Följegyzéseiből látható a könyv hatásának fokozódása. «Könyvemről még nem beszélnek. Itt-ott egy szó. Olvasni kezdem, de már nem tetszik. Sok hiba van benne az alkalmazás szempontjából.» (1830 febr. 6.) «Majláth Muki könyvemért nagy bókot mond nekem. Sokan azt fogják mondani Magyarországon: ő főispán akar lenni; Bécsben: ő demagóg. Adjon Isten erőt. Oltsón ki belőlem minden hiúságot. Könyvemet már

kezdik szidni.» (1830 febr. 10.) «Könyvem feltünést kelt.» (1830. febr. 18.) «Az emberek kezdenek fölmelegedni könyvemtől. Mindenki meg van botránkozva.» (1830 febr. 19.) Hogy Tolnában és Tornában elégetik könyvét, minden megjegyzés nélkül említi meg. Azt veszi észre, hogy minden ember utálja. «A Hitel egészen elhomályosította hírnevemet piszkos honfitársaim előtt. Vitéz, Abaujban, sérelmet akar belőle csinálni.» (1830 okt. 25.) «Gentz a legnyomorútabbat mondta könyvemről. Hogy aljas s népszerűségemet teljesen megsemmisítette, s hogy többé nem használhatok semmit. Mindent előre láttam. Mulattatni kezd, hogy engemet oly veszélyes embernek tartanak. Egészségem jobb, erkölcsi erőm elégséges. Senkire nem támaszkodom többé, — a legtöbb embert megvetem, mert oly nyomorúttak, s nem képesek valakiről nemesen gondolkozni.» (1830 nov. 26.) Gróf Dessewffy József Taglalatót elolvassa s csak azt jegyzi meg róla, hogy sok pointe-al s epével van írva. Nyomban felelni készül reá, de az írás nehezen megy s azzal, a mit megírt, elégedetlen. «A Világ halad. Jó munka válnék belőle, ha hevertethetném. De föl kell áldozni a hiúságot s jót tenni.» (1831 márcz. 14.)

Mikor 1841-ben híre megy, hogy Széchenyi Kossuth ellen készül írni, Klauzál Gábor kéri, hogy ne tegye, vagy legalább úgy, hogy senki se sejtse, hogy könyve Kossuth ellen van irányozva, mert meg fogja bánni. De nem hallgat a tanácsra s a Kelet Népe megjelenik. «Könyvem» — írja Naplójába — «nagy hatást tett. Az emberek kapkodják. De tulajdonkép senkinek sem tetszik, a mint észreveszem.» (1841.) «Kossuth védelmét olvasom, ügyesen húzta ki magát a kelepczéből. Vannak pillanatok, mikor kételkedem, vajjon jó volt-e a Hitellel s a Kelet Népével

föllépni. Ha egyszer a kétség erőt vesz lelkünkön, vége a földi boldogságnak.» (1841.) Könyveiről, különösen komor hangulataiban, később is rossz véleménye van s a «kritikán alul állóknak» tartja.

Széchenyi soha sem volt oly hiú, hogy hiúságát céljainak alá ne rendelte volna s rendesen másokat tol előre, hogy hiúságukkal valamely fontos czélnak megnyerje őket. Mily pompás, szellemi felsőbbiséget tanúsító humorral beszél saját személyéről, bizonyítja Berzsenyi Dánielhez 1830 nov. 7-én intézett levele. «Gróf Majláth Jánoshoz szóló Ódáját nagyra becsülöm és ugyan jól tetszik; de befejezését mindenesetre változtatni kell, ha sajtó alá bocsátatna, vagy mint rebesgetik, az 1831-ki Aurorába felvételne.»

«És itt engedjen nyílt szívvel beszélnem és mint practikus ember, *practicus* férfihoz szólnom. Gróf Sándorral való összehasonlítás a legártalmasabb; a rám ruházott név pedig, t. i. a *diadal fia* legnevettségesebb következtetéseket fog szülni. Sándor előre tudta, nyerni nem fog — mert lova nem oly sebes vala, mint az enyém, és csak nagy nehezen birtuk rá, hogy lovagoljon, és szinte meg is bánta, mert az otromba és tudatlan pesti nép azt jó lovagnak tartja etc. etc. a ki nyer, azt pedig bolondnak, a ki hátramarad — noha nem ritkán a sebesebb lovon ül a tudatlan és győz — az igen ügyes és eszes pedig hátramarad. És így, ha nem akarjuk kisdud ültetésem hervadását kevés évek után tapasztalni, az Istenért ne sértsük az ember természetébe belenőtt kis hiúságokat, melyek a szebb lelkűekben sokszor csodát művelnek — közönségesen pedig elkeserítik. Már a *manuscriptum* is sokat ártott nekem utóbbi céljaim elérése végett, hát ha még kinyomattatnák? Berzsenyi pedig ártani, előretörekedésemben

gátot vonni bizony nem akart s nem kívánt. Eztet tehát kérem, édes Hazámfia, egészen hagyjuk el.»

«A mi pedig szegény elsoványodott sárga személyemet illeti, — ifjú abban a lélek és erős, de tokja annál hitványabb. És egy oly országban, melyben csak kevés évek előtt — és sok helyen még most is — a testnek és nem ritkán a hasnak köszönte némely viceispány stb. választását és tekintetét, és szinte csak az izmos, erős és jól hízalatra illet *«a derék ember»* nevezet, ép oly nevetségessé s gúnytárgyává lehet olyan valaki, mint én, *«a diadal fia»* titulussal, mint a leipzig-i ütközet után inkább kaczajra, mint szánakozásra gerjesztett egy sinlődő franczia katona, kiben alig vala élet s reszketve s bágyadtan azt felelé kérdezőinek, kik azt tudakolták, mily ezred tagja legyen, «Én, urak, a halhatatlanok legiójához tartozom». És ha látná édes Berzsenyim, mily gyengén lakik — kivált most törökországi utam után — lelkem lankadó testemben, maga is bosszankodna, ha némely ellenségim, kik azt mindjárt felfognák nevetségessé tételem végett, mindenütt, a hol látnak, azt hallatnák: «ime nézd, itt mozog *a diadal fia*. És így, ha egy kevéssé szeret s ártani nem akar, nyomja el, ha lehet, még emlékezetét is *a diadal fiának.*»

Széchenyi irigységgel is vádolja magát s bizonyára megvoltak lelkében ez indulat osirái, mert különben betegségében nem nőhetett volna oly nagyra, hogy maga is észre vegye, de eltűnik, mikor lelke rendes állapotában van.

1821-ben ezt írja Naplójába: «Csak nagynehezen tudom az irigység démonát elnyomni, pedig boldogabb vagyok száz más embernél.» 1835-ben Ürményi ebédjén betegnek érzi magát s ugyanakkor beismeri, hogy Deák fensőbb-sége által mélyen megalázva érzi magát. De 1840-ben már azt mondja: «Deák legyen középpontuuk. Félre

minden irigységgel, hazámfiái, adjuk neki az elsőséget.»

Kossuth ellen szenvedélyes küzdelmet folytat; eleinte lenézi, később népszerűsége emelkedését látva, veszélyesnek tartja; bizonyára belevegyült ez indulatba az irigység érzése is. De nyugodt pillanataiban nagylelkűséggel nyilatkozik felőle: «Kossuth nevén Magyarország átka vagy áldása fog-e nyugodni? Ép oly kevéssé, mint Széchenyién. Végre megtaláljuk egymást s egyesülni fogunk a múltban.» (1847 aug. 25.) Még nevezetesebb 1848 márczius 15-én írt följegyzése: «Mit kellene tenni? Batthyány Lajost és Kossuthot támogatni kell. Minden gyűlöletnek, ellen-szenvenek, ambicziónak el kell hallgatni. Nem fogom őket zavarni. Vajjon később? Az egészségemtől függ.» A kik Széchenyivel a forradalom után Döblingben érinkeztek, kiemelik, hogy Kossuthról soha egy becsmérő szót nem ejtett ki s mindig elfogulatlansággal nyilatkozott a múlt küzdelmeiről.

Széchenyi idegbetegsége hangulataiban folytonos ingadozást és hullámzást idéz elő. Egy nagy repedés ketté hasítja egész lényét s ennek két része, értelmisége s teste betegségéből eredő hangulatai s indulatai folytonos küzdelemben vannak egymással. Öntudatossága látja az ellenséget, a ki tisztátalan elemeket visz fényes eszményekkel eltelt lelkébe, de nem képes neki ellentállni s az egyedüli diadal, melyet kivívhat, hogy vereségét felismeri, szenved miatta s önmagának legszigorúbb bírója. S valamint idegbajának rohamai idegen elemeket, a valóságnak meg nem felelő képzeteket visznek értelmiségébe, úgy akaratára is oly cselekvést erőszakolnak, mely ellenkezik erkölcsi eszményével.

Magaviselete, az emberekkel való érintkezése módja

tévedésbe ejtette az embereket s még azok is, kik legmélyebben fogták fel természetét, bonyolódottnak, gyakran érthetetlennek, rejtélyesnek tartották. Széchenyi maga a legtalálóbban jellemzi a benyomást, melyet az emberekre tesz: «Sokszor tetszem, ha valaki teljességgel nem ismer; azután nagyon vesztek, ha látnak s felületesen ismernek, s gyakran megint nyerek, ha exaltált lelkemet megismerik.» (Napló 1832.)

Majdnem megfoghatatlan, hogy ezt az exaltált lelkű, lángoló szívű embert hidegnek, szívtelennek, minden lelkesedés ellenségének tarthatták kortársai. De az emberek között ritka az, a ki a mélyebb természeteket megismerni képes s a felületes szemlélőtől nem lehet rossz néven venni ezt a tévedést, mert Széchenyi külső magatartása csakugyan okot szolgáltatott e nézet keletkezésére.

Ő, a rajongó magyar, szakadatlanul azt hirdette, hogy a hazán nem lelkesedéssel lehet segíteni, hanem tudással, hideg számítással. Más embereknél, kiknek nem volt oly nagy elméjük, hogy a lelkesedést ellensúlyozza, ezt márnak tartotta, mely meggondolatlan tettekre ragad, melyek a hazát veszélybe sodorhatják. Csoda-e, ha Széchenyit, a ki mindig a hidegen számító észet dicsőítette a szív rovására, kortársai hideg, lelkesedésre képtelen embernek tartották?

Kiváló szellemek, a kik hozzászórtak az emberi élet nagy viszonyaival foglalkozni s az emberi nyomor és szenvedés nagy okait nem annyira az egyest érő véletlen szerencsétlenségben, mint inkább a történelmileg fejlődött közállapotokban és intézményekben látják, s meg vannak győződve, hogy nem a jótékonyság s az egyesnek nyújtott alamizsna szünteti meg a tömegek szenvedéseit, hanem azon közállapotok s intézmények lerombolása, melyek a nyo-

mor és szenvedés kútforrásai — nagyobb egységekkel számolnak, mint az egyes ember, nem tulajdonítanak nagy fontosságot az egyes sorsának, melyben egy általános kóros állapot jelenségét látják, s habár szívök milliók jóléteért lángol, az egyes ember sorsa iránt hidegnek, részvétleneknek fognak látszani.

Széchenyi valóban így gondolkozott. Széchenyinek jó szíve volt s boldog volt, ha barátain vagy szűkölködőkön segíthetett. Naplóiban önmaga előtt mondja, mikor Tasner Antal fizetését fölemeli, s jövőjét biztosítja, hogy a gazdagság mégis nagy előny, mert hű barátain segíthet. De úgy látszik, hogy mennél híresebb emberré lesz, annál többen folyamodnak hozzá az ország minden részéből kölcsönökért s pénzbeli adományokért. Öt év alatt 400,000 pengő forintot tett ki az az összeg, melyet ily kéregetőktől megtagadott. Egy ily folyamodónak, a kinek kérését megtagadta, azt írja, hogy ha minden kérőnek teljesítené kívánságát, ő maga válnék a közjóra tehetetlenné s ellenségeinek gúnytárgyává. «Elöttem a közjó minden s *az egyes személy semmi*, s azért erőmet, legyen az vagyon, idő vagy észbeli, eldarabolni soha nem fogom, hanem mindig egy főczél felé összesíteni, mely semmi egyéb, mint hazánk boldogsága s fejedelmünk dísze.» Nem egy esetben nyilatkozott ily hangon s a kik ily nyilatkozatokat hallottak vagy olvastak tőle, nem tarthatták őt érzékeny, lágy szívű embernek.

Föllépése, modora az emberekkel való érintkezésben sem tehetett más benyomást. Széchenyi büszke arisztokrata volt, éreztette az alantabb állókkal a távolságot, mely őket tőle elválasztja s kimért és tartózkodó volt. Céljainak meghozta azt az áldozatot, hogy ily emberekhez is szíves és szeretetreméltó akart lenni, ha szüksége volt.

reájok, de figyelméből, előzékenységéből kiéreztek a nagyúr alkalmi leereszkedését s többnyire ismerték a czélt is, melynek érdekében őket fel akarja használni; s ha hizelgett is hiúságuknak, hogy a nagynevű gróf őket tényezőknak tekinti, a vele való érintkezés nem kelthetett melegebb hangulatot.

De Széchenyi nemcsak arisztokrata, hanem előkelő természet is volt. Eszmékért rajongó lelke s szeretetért epedő szíve volt s így könnyebben megfogamzhatott benne az emberek megvetése. Csak az idealista tudja az embereket igazán lelke mélyéből megvetni. Az életben küzdő ideges idealista előtt nincs titok s mélyen belelát az emberek lelkébe. Közönséges emberek csak akkor veszik észre mások jellemtelenségét s aljasságát, mikor az már feltűnő módon nyilvánul s rendesen nem botránkoznak meg rajta, csak mikor saját személyöket közvetetlenül érinti. Széchenyi rendkívül érzékeny, finom ösztönével megérezte az emberek lelkében lappangó aljasságot, míg tetteiben sem nyilvánult s undorodott tőle, ha őt magát nem érte is s egy pillantás, egy szó, az arcz kifejezésének legkisebb változása, melyet mások nem is vettek észre, az a sok apró jel, melyet a legravaszabbak sem képesek eltitkolni, melyekkel naivul feltárják elrejtett érzelmeiket s gondolataikat, neki elég volt, hogy az embereket megismerje. Az emberek túlnyomó többségének kicsinyessége s alávalósága undorral tölti el. Lelke elzárkózik s az emberek megvetése hatalmasodik el benne. Az emberekkel kötelességből érintkezik, mert föl akarja őket használni magasabb czélok érdekében. Nem tartozik azok közé a szerencsés emberek közé, a kik egyformán, kedélyesen érintkeznek mindenkivel, mert nem hangolja le őket a belső érték hiánya. Az emberek tömegét nem tartja arra érdemesnek,

hogy szíve kincseit rájok pazarolja, mert tudja, hogy értékét nem képesek megbecsülni. Gúnyolta az emberek banalitásait, melyekkel lelkek ürességét s érzéketlenségét akarják eltakarni s ideges természete hajtotta, hogy ő meg az ellenkezőjét tegye annak, a mit a közönséges emberek s nemhogy jobbnak akarna látszani, de arra törekszik, hogy rosszabbnak mutassa magát. «Szeretem magamat rossznak s romlottnak mutatni» — írja Naplójába — «mert kimondhatatlan élvezet rám nézve, ha oly emberek, kiket megvetek, nem értenek, nem ösmernek.» (1826.) De nem titkolta megvetését az emberek iránt s egyike a legnevezetesebb nyilatkozatoknak az, a mi a Kelet Népében fordul elő, mikor egy egész nemzetnek bátran ezt mondja szemébe: «Mert nem szenvedelemből léptem a nyilvános élet mezejére, de kötelesség utáni elszántságból; *mint-hogy* — és ki kell végkép ezt is kereken mondanom — *véremnek felette kevesét tudtam becsülni több évvel ezelőtt* s néhány lelkes barátimon s hazánknak fiatal reményein kívül, *általán véve a magyar nemzetet inkább a jövőben szeretem, mint a jelenben*, azaz: *általán véve inkább a kifejlett magyart szeretem és becsülöm, a milyen ő Isten segítségével lenni fog, mint szeretem és becsülöm a magyart, a milyen nagy része még ma.*»

Az emberek megvetéséből keletkező hidegség kiáradt belőle; az emberek pedig megéreztek s nem csoda, ha hidegnek, szívtelennek tartották.

Széchenyi csak az embereket vetette meg, de nem az embert. Hitt az emberi természet nemességében s lehetetlen volt nem hinnie, mert ott látta saját énjében, eszményeiben és törekvéseiben. Csak annak nincs hite a nemesebb érzelmekben, a ki őket saját keblében sem találja meg.

Csak nemes lelkű emberek epednek nemes jellemű

emberek után, az aljas ember nem képes a tiszta jellemek társaságát elviselni s magához hasonlót keres. Széchenyi keresi a kiváló embereket, megbecsüli őket s ragaszkodik hozzájuk s elárasztja őket a bizalom és jóság jeleivel. Széchenyinek minden barátja jellemes ember volt. Sokszor indulatos, kiméletlen, gyöngédtelen, de azután megbánja s gyöngéd elégtételt szolgáltat a megsértettnek. Valóban megható gyöngédséget tanúsított Tasner Antal és Kovács Lajos iránt, kiknek ragaszkodásáról meg volt győződve. Mindig szüksége volt oly emberekre, kik előtt lelkét feltárhatta, kikkel legbensőbb érzéseit közölhette. Ő, a ki zárkózott, tartózkodó, hideg volt az emberek tömegével szemben, közlékeny, meleg volt azok iránt, kikről azt hitte, hogy megértik s viszonzni képesek gyöngédségét s ragaszkodását.

Különös becsülést érez gróf Dessewffy Emil iránt, mert nemes lelkű embernek tartja. Gróf Batthyányi Lajost jelentékeny tényezőnek tartja s szeretné megnyerni, s mikor egyszer azt hiszi, hogy őt félrevezette, mély fájdalmat érez s ezt írja Naplójába: «Tehát ez sem érzett irántam semmit; ez is csak árunak tekintett.»

Nevezetes tulajdonsága volt Széchenyinek az a finom szimat, melylyel még fiatal, fejletlen egyénekben megérzi a jövő nagyságot. Minthogy mindent nemzetére vonatkoztat, az emberek értékét is a szerint ítéli meg s a szerint szereti vagy gyűlöli őket, a mint életöket hasznosnak vagy károsnak tartja a hazára nézve. Egyike a legfeltűnőbb példának e tekintetben az a gyöngéd szeretet, melylyel a majdnem gyermek Andrássy Gyula grófhoz ragaszkodott, mert megsejtette, hogy nagy szerepe lesz hazája történetében.

Gróf Andrássy Gyula 16 éves korában Pesten tartózkó-

dott s itt súlyosan megbetegedett. Szülei nem voltak a fővárosban s Széchenyi órákat töltött a beteg ágyánál. Orvosa, almási Balogh Pál, egy egész napig nem jött hozzá s Széchenyi e miatt nyugtalanzkodott. Érte küldött s azt mondotta neki: «Ön hazájával nem tehet nagyobb jót, mintha e fiú egészségét helyreállítja».

1846-ban Széchenyi a Tisza-szabályozás érdekében Tisza-Dobon járt. Egy hídon átkeltek a Tiszán s Erős, szabolcsi alispán, azt mondá Széchenyinek, hogy nagy dicsősége lesz a grófnak, ha a megkezdett munkát befejezi. «Nem én fogom befejezni», mondá Széchenyi. «Hát ki?» «Az a kölyök ott», mondá Széchenyi, gróf Andrássy Gyulára mutatva.

Mikor azután 1848-ban gróf Andrássy Gyula is Kossuth-hoz csatlakozik, azt írja Naplójába, hogy többet várt tőle, s fáj neki, hogy az ő Andrássy Gyulája is az ellenzékkel tart s oly nagy fontosságot tulajdonít e 24 éves fiatal embernek, hogy sajnálkozva távollétén, egyenesen tőle várja a helyzet jobbrafordulását, mert ő a tengely, a mely körül az országgyűlés forog. 1857-ben Döblingben megjósolja a fényes szerepet, mely reá a jövőben vár s a bámuló s kételkedő gróf Andrássy Gyulának megjövendőli, hogy ő fogja megcsinálni a kiegyezést, s hogy ő lesz az osztrák-magyar monarchia külügyi minisztere.

Habár szelleme a magas régiókba emelkedik s teljesen azonosítja magát a nemzeti eszmével, szívében marad hely a barátságnak és szerelemnek is. Érdekes látni, mikép olvad össze e három nemes érzés e különös természetben s mikép hat egymásra s mikép támogatja vagy rombolja egymást.

VI.

Széchenyi sóvárog egy nemes férfi szív barátságáért. Érti, hogy az emberek nagy többsége a kiváló embert nem képes megérteni; nem fogják fel eszméit, nem hisznek jelleme nemességében s képe mindig csonka vagy eltorzult alakban jelenik meg ezekben az apró, tisztátalan s csiszolatlan tükrökben. Olyan embert keresett, a kinek lelke elég nagy és tiszta, hogy egyénisége teljesen és híven tükröződjék benne, a ki előtt megnyilhat, kivel közölheti legtitkosabb gondolatait, a ki nem érti félre, még ha fogyatkozásait látja is, s a ki elég jelentékeny, hogy nemesítő befolyást gyakoroljon reá.

Széchenyi nem tartozott azok közé, a kik alacsonyabb emberekkel szeretik magokat környezni s ezeknek hódolatában s hizelgésében találnak élvezetet; vagy a kik személyválogatás nélkül kötnek szövetséget, közös aljas célok elérésére. Ő mindig a kiváló emberek között keres barátot; őszinteséget, szigorú bírálatot követel tőlök s szövetségöket mindig eszményi, nemzeti érdekek megvalósítására használja fel. Azért egyéniségének hatása barátaira mindig nemesítő. A barátságban nemcsak a lelkek összhangját, a személyes ragaszkodást keresi. Annyira uralodik lelkén a rajongó hazaszeretet, a nemzetiség kultusa, hogy csak azzal tarthat fen igaz, meghitt baráti viszonyt,

a ki lelkesedik a nemzetiségért s fejlesztését s megerősödését ugyanazokkal az eszközökkel akarja biztosítani, mint ő. Azért oly emberek iránt, kik a nemzetiség ügyében lanyhák, tétlenek, elhidegül s olyanokkal, kik ellentétbe helyezkednek politikai törekvéseivel, megszakítja a baráti viszonyt, ha különben jellemök kifogás alá nem eshetik is s érzelmeik személye iránt nem változtak is meg.

A kör, melyben barátokat kereshetett, szűk volt. Széchenyi mágnás volt s akkor még a politika terén is nagy hézag választotta el a főuri rendet a köznemességtől. A mágnások rendesen tegezték egymást; azonban e bizalmas megszólítás csak ritka esetben fordult elő főurak és köznemesek között. A mágnások a köznemeseket társadalmi állásra s műveltségre nézve mélyen magok alatt álló osztálynak tekintették s ezt, a köznemesek nem kis bosszúságára, éreztették is velök. A mint később látni fogjuk, Széchenyi sem emelkedett felül rangtársainak e hagyományos felfogásán, Felsőbüki Nagy Pálon, Szögyény Lászlón, Lónyay Jánoson kívül csak kevés köznemest tegezhetett; nem tegezte Deákot s Kossuthot sem, pedig minisztertársai voltak. Voltak nemesi renden levő férfiak, kiket becsült, szeretett, kik iránt baráti indulatot, bizalmat tanusított, de igazán benső, mély, kölcsönös odaadáson alapuló barátságot csak vele egy rangú emberrel, csak mágnással tudott képzelni.

Széchenyi mágnástársaival szemben saját szerű helyzetben volt. Naplói, levelei, írásai számtalan adatot szolgáltatnak, melyek azt bizonyítják, hogy megveti őket, mert nemzeti érzületet nem talál bennök, de születése hagyományai, életmódja hozzájuk lánczolja. Érintkezik más emberekkel is, de élni csak velök és köztök tud. A nemzet újjászületése munkáját is csupán velök akarja végeztetni,

a köznemesség közreműködése nélkül. De alig talál köztök lelkesebb, tehetségesebb embert, a ki a közéletben kiváló szerepre alkalmas volna. Eleget buzdítja, lelkesíti őket, de a legjobb esetben, ha sikerül is lánggra lobbantani a hazafiságot egy-egy fogékonyabb kebelben, a kedv és tehetség hiányzik a politikai küzdelemre. Szorosabb baráti kötelék fűzi egybe gróf Károlyi Györggyel, Waldstein Jánossal, Esterházy Károlylyal s még néhány magyar érzelmű mágnással. De ezek tekintélyét és befolyását csak társadalmi úton értékesíthette, s politikai szereplésre, eszméért való küzdelemre nem volt hivatásuk.

Mágnástársai között csak egyet talált, a ki fényes tehetségeivel, lángoló hazafiságával, férfiasságával kivált a többi közül s ez báró Wesselényi Miklós volt. Mikor Széchenyi megismerkedik vele, rögtön megérzi, hogy ez az egy ember méltó hozzá, s ő az, a ki társa lehet az élet küzdelmeiben. Eszményi barátságot köt vele, mely mindkettejökre nézve sok tiszta, emelkedett érzésnek, később azonban nem kevesebb keserűségnek volt kútforrása.

Széchenyi 1820-ban, Debreczenben ismerkedik meg Wesselényivel. Ő akkor huszonkilencz, Wesselényi huszonhárom éves volt. Széchenyi mint katonatiszt még távol állott a politikától; Wesselényinek ekkor már politikai multja volt. 1818-ban, huszonegy éves korában már küzdött Erdélyben a kormány törvénytelen intézkedései ellen s magára vonta kortársai figyelmét.

Első érintkezések alkalmával alig volt alkalom, hogy egymás lelkébe mélyen belepillanthassanak. Két előkelő fiatal úr szokásos időtöltéseiben, vadászatban, lovaglásban s a sport egyéb nemeiben kerestek szórakozást s versenyeztek egymással.

Mélyebb benyomást, úgy látszik, 1821-ben tesznek egy-

másra, mikor Széchenyi Erdélyben utazik s Wesselényit meglátogatja Sibón, hol három egész napot töltött. 1821 július 31-én ezt írja Naplójába: «Wesselényi Miklós közelebbi ismeretségével vajmi sokat nyertem. Érzem, hogy vele szoros és feloldhatatlan barátságban fogok élni.»

E két nemes természet hatalmasan vonzódott egymáshoz. Egyik sem talált még a saját körében oly jelentékeny egyéniséget, mint ők voltak. Mindkettő eszményi törekvéseket, rajongó hazafiságot, emelkedett gondolkozást talált egymásban. A belső ellentét, mely természetökben rejlett, még nem jutott felszínre. Széchenyi politikai felfogása, mely az alkotásokra irányult, még nem szilárdult meg teljesen s 1821-ben a bécsi kormány abszolútizmusával szemben általánosan uralkodó ellenszenvben ő is osztozott s a szigorú törvényesség álláspontjára helyezkedett; Wesselényi pedig, kinek a sérelmi politikára volt hajlama, fogékonyságot mutatott a reformeszmék iránt, s így nézeteikben meg volt az összhang s együtt sóvárogtak jobb állapotokért, együtt búsultak a haza sülyedésén, együtt lelkesedtek a jövő nagyságáért, együtt rajongtak a haladásért és szabadságért.

Széchenyi maga ekként írja le a közöttök fennálló nemes baráti viszonyt: «Wesselényivel 1820-ban legelőször találkoztam Debreczenben, lángoló hazaszeretete, magasatos felfogása és bizonyos varázs, melyet annyiakra gyakorolt, majd elbájoló lelkemet. S midőn szívemben napról-napra megerősödött azon hit, hogy az ember csak annyit ér, a mennyi hasznot hajt embertársainak, hazájának s az által az egész emberiségnek, Wesselényi is érzett vonzalmat felém s tán azon okból, mert számosabb utaim, hosszabb tapasztalataim után én sem ítélek épen a dologról mindennapi alacsony szempontilag; és így lön, hogy csak-

hamar a legőszintébb barátság és leggyengédebb méltánylat lánczolata szövés egybe létünket, mi részemről azóta legkisebbé nem is változott, nem is gyengült soha. Mindketten pirultunk hazánk hátramaradt, oly annyira elaljasodott léte felett s mindketten érzünk magunkban kimondhatatlan vágyat, habár csak egy mákszemnyire is járulhatni honunk, véreink ápolásához . . . »

«Bejártuk egymással Német-, Francia- és Angolország nagy részét s valamint tágultak ismereteim, nézeteim, sőt mondhatom tágult lelkem azon érintkezés által, melyben a legnemesebb, leghűbb kedélylyel valék naponta, mit sohasem változó hálával mindig el fogok ismerni; úgy Wesselényi sem lett ismeretségem s társaságom által bármi tekintetben is rossz ember. Oh mi gyönyörű pillanatokot töltünk egymással, mi által a legkínosabb epedéssel feltűnik néha előttünk a reménysugár, hogy tán mégsem fognánk mi magyarok lenni a civilizácziónak egyedüli száműzöttjei, hanem ránk is fogna tán bekövetkezni azon idő, mikor sajátos lényegünkben kifejtve, mi is, habár kisebb körben, mégis díszteljesen fognánk állani a civilizált nemzetek fénykörében.»

«Egészen elérzékenyülök, érzem magam, hogy ha életem ezen keserédes pillanataira emlékezem vissza, mikor a külföld és kivált Britannia nagyságát kimondhatatlanul irigylve, megismerkedék azon lelki kéjekkel, mik angyali harmoniában zengének: a legnagyobb örömök vadászata, bármily csábteliek legyenek is azok, s mikbe fájdalom annyi magyar merült, még sem oltanák el azon szomjat, mit minden magasabb czél után törekvő hord keblében; hanem, hogy e szomjat egyedül azon őszinte akarat enyhítené valódilag, hogy mindenki, ki családja kötelességeit szigorúan bevégezte, bármily kis körben, tehetsége szerint járul-

jon vérének, hazájának és ezáltal az emberiségnek javához, feldicsőítéséhez.»

«És e nézet, e hangulat annyira azonosítá magát egész lényegünkkel, hogy eltökélők magunkban, és minden kötés vagy épen titok nélkül — mert minek oda kötés, a hol minden csepp vér kezes, vagy titok, hol inkább kérkedésre, mint pirulásra volna ok — hogy mi ketten, ha senki más, szigorúan el fogunk járni, bár sikerüljön, bár nem, hazafiúi kötelességeinkben, a mennyire ezt körülményeink és nem egyenlő állásunk — minthogy ő minden szolgálaton kívüli, én pedig katona valék — csak engedni fognák. És ekként erősödött napról-napra, valóban sem kiseded hiúságtól, sem önző hajlamtól el nem rútított szövetségünk... Célunk, túlszerénység nélkül legyen mondva, nemes és hozzánk illő volt.»

Ezt Széchenyi 1843-ban írta s látszik, hogy még akkor is, mikor már mint ellenfelek álltak egymással szemközt, szívesen gondol vissza arra a szép időre, mikor mint fiatal emberek lelkesedéssel telt szívvel ily tiszta, magasztos célokért rajongtak. Wesselényi sem tudta ezt az időt elfelejteni s Széchenyivel barátságban töltött éveit élete legszebb korszakának tartotta élete végeig.

Széchenyi tépelődő lelke, barátságuk kezdetén, kutatni kezdi az okokat, melyek Wesselényi felé vonzották. S valamint élete komor pillanataiban nagyon gyakran, úgy ez esetben is kételyei vannak, vajjon Wesselényihez való közeledésének indító okai tiszták-e?

«Az ember természetében fekszik» — írja egy Wesselényihez 1821 szept. 15-én intézett levelében — «hogy a tévedés és az igazság, ha szenvedélyesen ragaszkodik hozzá, egyformán erős benyomást tesz reá, s hogy gyakran megcsal másokat, mikor önmaga csalódik s meg van győződve, hogy

az igazság szerint cselekedett. Egy szóval, az emberek nem ösmerik önmagokat s azok, kiket okosaknak tartunk, talán legkevésbé. Életemben nem sokat kombináltam s szívesen engedtem szívem hajlamainak, ebből jó és rossz is származott, de nem változtam s nem tagadhatom, hogy erősebb hajlamom van a könnyelműségre, mint az állandóságra. Ezt nem titkolhatom s nem is tudnám eltitkolni. Bizonyára kitaláltad s gondoltad magadban, hogy én, a ki könnyen lelkesedem, hirtelen heves szenvedélyre gyuladtam irántad, mert távol vagyok barátaimtól s unatkozom, s mert nincsenek embereim, a kikkel mélyebb dolgokról beszélhetnék stb., hogy csapodár és könnyelmű leszek s végre kifogok hülni. Te sohasem hitted, hogy megcsalhatlak, erről meg vagyok győződve, de kimondatlan is érezhetted lelkedben, hogy magamat csalhatom.»

«Magam sem tudtam, hamis vagy valódi étvágy (ha ez nem volna egy emberevő hasonlata) vonzott-e feléd? Vajjon nem az emberek hiánya tett-e becsesebbé? Vajjon magyarságomnak lángoló tüze csábított-e el, hogy el nem foglalt szívemet neked ajándékozzam? Gyanakodtam magam ellen. — *Barátom vagy és az maradsz rokonszenvből ép úgy, mint meggyőződésből. En voilà assez.*»

Wesselényi anyjának 1821-ben magasztalva ír fiáról. «Nem képzelheti, mily nyereség rám nézve ez az ismeretség s mily új érdeket ad életemnek ez a szerzemény, mert valóban kevés embert ismerek, a kinek elvei tisztábbak volnának, mint fia gondolkozásmódja. Oly vén, kimerült országban, mint a miénk, képzelheti, mily meglepő és kellemes lehetett rám nézve oly férfiúval találkozni, mint az ön fia. Barátságunk állandó lesz, mert a kölcsönös tökéletesítés óhajására van alapítva.»

Ez a két lelkes ember komolyan veszi a barátságot s

szenvedélyes természetök lüktetése érzik egymás iránt táplált érzelmeik minden nyilvánulásában. E viszony nem volt két magán ember nyugodt, derült barátsága, mely csupán kölcsönös személyes rokonszenven alapszik s egy egész életen át zavartalanul áll fen, komoly összeütközések nélkül. Széchenyi és Wesselényi barátságába magasabb érdekek, mély szenvedélyek vegyültek. Mind a kettő el volt telve politikai eszményekkel, melyekért lelke egész hevélvel rajong s melyeket élete céljául tűzött ki. S nem annyira egymás személyét, mint inkább saját eszményeiket szerették egymásban. E barátságnak szilárdnak kellett lennie, míg azt hitték egymásról, hogy eszményeik közösek s abban a pillanatban össze kellett omlania, a mint e hit megszűnt.

De míg ez bekövetkezett, barátságuk tíz álló évig meghitt és benső volt. Nem volt titkuk egymás előtt s beavatták egymást életök legkényesebb viszonyaiba. Széchenyi, a ki látta, hogy Wesselényi alig volt valaha Erdélyen kívül s azért látóköre szűk s élettapasztalása kevés, rávette a külföldre való utazásra, hogy világot lásson s fogékonnyá válják a civilizáció gyakorlati problémái iránt, s e célra pénzét barátja rendelkezésére bocsátja. A legnagyobb őszinteséget, hibáik szigorú megbírálását ígérik egymásnak, hogy erkölcsi tökéletesedésüket kölcsönösen előmozdítsák. Tanulmányokra buzdítják egymást, hogy hazájuknak menél nagyobb szolgálatokat tehessenek. Mind a kettő lényének nemesebb részével igyekszik a másikra hatni s fogyatkozásaikat enyhén, szeretettel ítélik meg s mindenik a másikat tartja jobbnak, tökéletesebbnek önmagánál.

Széchenyinéél némi apróbb neheztelések mutatkoznak, de ezen, ismerve természete érzékenységét, nem lehet csodálkozni. «Viszonyom Esterházy M.-al és Wesselényivel

némely pillanatban kellemetlenné kezd válni» — írja 1826 márcz. 4-én. — «Úgy kérdőre vonnak, úgy bírálgatják tetteimet, mintha még nevelni akarnának, mintha erényök és belátásuk magasan az enyém felett állana. Az ő makacsságuk egy kis időre elidegenítheti őket tőlem, de majd belátják, hogy nincs igazok.»

Az ily hangulatok mulékonyak lehettek, mert később évekig tiszta fényben ragyog barátságok, egymás iránt érzett mély ragaszkodásuk, melynek több megható példáját találjuk Naplóiban.

Wesselényi, ki indulatos és erőszakos volt, megverte vadászát. Ez megszökött tőle s magával vitte Wesselényi óráját a bér fejében, melylyel neki tartozott. «Mindenható Isten» — írja Széchenyi 1826 decz. 10-én — «mennyire meghatott ez az eset! Mennyi rosszat tehet a legigazabb ember is s szenvedélyeivel egy embert akasztófára juttathat. S azután mi beszélünk az emberiség emanczipálásáról, szabadságról, liberalizmusról, keresztyén filozófiáról! Nem, mi nem születünk reformátoroknak, nekünk előbb önmagunkat kell reformálnunk. Nekünk az alázatosság s önmegtagadás iskolájába kell még járnunk.»

«Én sokkal kevesebbet érek, mint Wesselényi. Mily szenvedélyes, mily igazságtalan és szívtelen lehetek még én tudtomon kívül is. — Vajjon meg fog-e haragudni, ha figyelmeztetem? Reménylem, hogy nem. Elöttem nem szégyelheti gyengeségeit, hisz én sem titkolom előtte, mily gyenge, mily nyomorúlt vagyok. Nekünk kötelességünk egymás felett örködni s egymást segíteni az erkölcsi művelődésben, tökéletesedésben. Nekünk a filozófia templáriusainak kell lennünk a szónak teljes értelmében.»

Később, egy hasonló eset alkalmából, csakugyan szemrehányásokat tesz Wesselényinek indulatossága miatt. «Be-

széltem Wesselényivel. Szemeink könnybe lábadtak. Ő is oly szerencsétlen, mint én. Megesküdünk egymásnak, hogy hibáinkat nem hallgatjuk el s kölcsönösen segítjük egymást az erkölcsi tökéletesedésben.» (1827 jan. 29-én.)

Valóban mindkettejüknek nagy szükségük volt a kölcsönös ellenörködésre és támogatásra. Széchenyi sem tudott uralkodni indulatosságán. Hirtelen haragjában ő is tettlegességekre ragadtatja magát. Naplóiban foglalt följegyzései szerint egyszer megver egy postakocsist; máskor Rovigóban szóváltása támad a fogadóssal, kit alva talált s vadászkését készül kirántani, mire több ezer ember csődül össze.

Politikai felfogásuk különböző volta is mutatkozik már 1826-ban, de nem zavarja még meg barátságukat. «Nekem úgy rémlik, Wesselényi azért nincs velem egy véleményen, mert egyrészt nincs elég önbizalma s mert másrészt nincs benne elég keresztyéni alázatosság s filozófiai önmegettagadás. — Ő nem tartja magát reformátornak s e részben szerfölött nagy a szerénysége s alázatossága, holott, nézetem szerint, bátorsággal, önérzettel és isten végzéseiben való bizalommal kellene eltelve lennie, mint a ki az emberiség javának előmozdítását bizonynyal akarja, s lehet, hogy épen ő általa akarja, ha szíve tiszta s szándéka jó. Ellenben egyesek iránt szerfölött büszke, lenéz sokakat, kik tán nem rosszabbak nálánál, azért hogy máskép gondolkodnak, máskép látnak.»

«E hibái daczára hatalmasan vonz magához. Talán én nekem nincs igazam s azért ítélem úgy meg, mert szívemnek jól esnék őt egészen tökéletesnek látnom. Ha azt mondhatnám magamban: ime az a nő, a kit szeretek, és az a férfi, a kit legjobb barátomnak választottam, a két legtökéletesebb lény a földön, — oh mily boldog volnék

akkor! Ez lesz még öreg napjaimnak is vigasztalása, érzem bensőmben.» (1826 decz. 10.)

Wesselényi is arra törekszik, hogy megóvja barátja erkölcsi tisztaságát s eszményi magasságra emelje a szerelemben is. Széchenyi beszél vele Zichy Crescence grófnéről, kit már akkor szenvedélyesen szeret. «Wesselényi azt javasolja nekem» — írja 1826 febr. 7-én — «hogy atyám sírján esküdjem meg, hogy Crescence-t mindig tisztán s erényesen fogom szeretni. Sokat beszélt Máriáról. Ő is szenved s talán ép oly mélyen érez, mint én.»

Széchenyi szakadatlanul ösztönzi Wesselényit, hogy jöjjön Pestre, töltsön itt több időt, foglalkozzék többet a közügyekkel; szemére veti, hogy a saját ügyei miatt elhanyagolja a nemzet érdekeit s haszontalan kiadások miatt nincs pénze a pesti tartózkodás költségeinek fedezésére. «Kár, hogy elkezdettünk patrióták lenni, mert látom, hogy környülállásaink a folytatásban hátráltatnak. Én tőled többet kívánok, mintsem hogy mindig magad dolga után láss.» Társnak, támasznak hívja Pestre, mikor roskadozik a reá nehezedő feladatok súlya alatt s a vezér szerepét mindenütt neki szánja, a hol Wesselényi személyiségének üdvös szerep juthat.

Még fennáll közöttök a nézetek összhangja, mert még nem volt alkalom az egyéniségekben lappangó ellentét kitörésére. Mikor Wesselényi megkapja a Hitel egy példányát, ezt írja Széchenyinek: «Lelkes munka, szép, jó, erős, nem lehet, hogy sokat ne használjon. Gyönyörrel kóstolom, ízlelem, táplálom vele magam. Tiszta szívemből örülök neki, pedig több, s megvallom, kedvelt magzatimat gyilkolta meg; a miket írtam, sokat ki kell törölnöm, mert Te épen azt, de sokkal szebben, jobban, már mondtad. Érzésünk s látásunk egyformasága oly nagy, hogy egész

darabokat, sőt constructiókat találok, melyek az enyémekben is meg vannak.» (1830. ápr. 16.)

Széchenyi e levélre válaszolva, ezt írja Wesselényinek: «Hogy a Hitel miatt sárral dobálni, keresztre verni s elégetni fognak — vagy azt mondani, hogy más írta — én németül s német lélekkel írtam s más fordította magyarra, vagy hogy vármegyei administrator akarok lenni s Leopold vitéze stb., mindezekre el voltam készülve; de arra nem, megvallom fájdalmasan, hogy az én munkám, mely természete szerint s tárgyai különfélesége miatt csak felszínes, egy mindenestre rendesebb s bizonyára oly velős és mély értekezést s vizsgálatot elnyomjon, mint a Te könyved lenni fog, hidd el nékem.»

«A miről Te s én gondolkozom — egy! s így nincs természetesebb, minthogy észbeli magzatink meglepő hasonlatossággal birjanak. Egyébiránt azt hiszem, Te kötelességed az, hogy az igazat, mely szíved belsejéből forr, egyenesen kimondjad, habár azt mondaná is a buta sokaság: «engem utánozol!» Múlt országgyűlésen megint azt gondolták: «Te vezetsz s Nálad nélkül nem érek semmit.» Hadd fecsegjenek! önérzéssel mondhatjuk, hogy elszakítva kiki önhelyét betölti, de — s én ezt szívesen megismerem s Te sem fogod tagadni — egymással ugyancsak többet érünk; minthogy egymás által nagyon is javultunk.» (1830 május 10.)

Széchenyi még 1831-ben, a kolera idejében is Wesselényire gondol s vele akar értekezni a teendőkről. «Tudom, hogy jelenléted jószágidon s Erdélyben felette hasznos, de oly embert, mint Téged, nem egy táj, nem egy vidék, hanem egy egész ország jóvolta illet... Nincs magamról nagy ideám, de ha a többieknek, velünk egyrendűeknek nyomorúltságait átgondolom, kezdek magamban bízni.

Rajtad s rajtam a sor hazánkat boldogítani. Nem vesződöm én többé kirekesztőleg a Casinóval, versenyfutással stb., nagyobb tárgy van előttünk. Értekeznünk kell... Legyen szent barátságunk nagy, merész s nemes tettek által dicsőítve.» (1831 aug. 26.)

Ily nemes jelleme van e két jelentékeny férfiú barátságának, s ha a kölcsönös rokonszenv és becsülés, a gyöngédség s nagylelkűség, már magában biztosítéka lehetne a barátság állandóságának, úgy a Széchenyié s Wesselényié zavartalanul állhatott volna fen életök végeig. De mindenik többet képviselt saját egyéni léténél. Jelentőségek, kiválóságuk alapja az volt, hogy bennök a nemzeti élet nagy, ellentétes áramlatai testesültek meg. Ezek az áramlatok szakították el őket egymástól s hajtották egymás ellen s nem egyéni hajlamaik.

Mind a kettő eredeti, erősen kidomborodott egyéniség, s mind a kettő történelmi szükségesség volt. Érintkezéseikben nemesítő, fejlesztő hatást gyakorolhattak egymásra, de minthogy mindenik máskép volt alkotva s teljesen különböző fejlődésen ment keresztül, nem alakíthatták át egymást, az egyik nem vehette át a másik egyéniségének tartalmát és irányát.

Széchenyi szelleme mélyebb, a dolgok lényegére irányult s gyakorlati volt, s azért a nehezebb feladat megoldására, a gyakorlati tevékenységre, országos alkotásokra volt képes, míg Wesselényi elméje jól érezte magát az általánosságokban, s a mit nemes lelkesedése sugallt, többre becsülte a higgadtan fontoló államférfiúi ész terveinél, s míg Széchenyi mindig gyakorlati feladatok megoldásán dolgozott, Wesselényi ily munkába nem is fogott soha, s Széchenyinek legritkább esetben sikerült őt közreműködésre bírni s ily célok kedvéért Pestre csalni.

Fejlődésök is lényegesen különböző volt. Széchenyi előbb ismerte a külföldet, mint saját hazáját, s mikor visszatért, Európa előrehaladott országai állapotának mértékét alkalmazta Magyarországra. Elborzadt hazája elmaradottságán s életének fő céljául a magyar nemzetnek az európai országok színvonalára való emelését tűzte ki, s a hazafiság lényegének azt tartotta, hogy meg kell dönteni mindent, a mi a nemzet fejlődését gátolja s felhasználni minden tényezőt, mely e cél elérésére felhasználható. Wesselényi hazája viszonyaiból nyerte első benyomásait, az elmaradottság következményeit megszokta, magába szívta környezetének politikai hagyományait s mikor Széchenyi társaságában külföldre került, ifjúkori benyomásai meg voltak keményedve, s habár a művelt külföld intézményeinek s viszonyainak megismerése látókörét tágította s hazája elmaradottságának tudatára jutott ő is, sokat fölvelt magába a nyugati nemzetek eszmeköréből s nem egy jelszót hangoztatott nagy hatással a felsőházban tartott szónoklataiban: az utazás s olvasmányai nem változtattak lényegesen politikai egyéniségén; természete ösztönét s a magyar hagyományokat követte s a hazafiságot nem első sorban az alkotásban, mint inkább az ország alkotmányának s törvényeinek védelmében, a bécsi kormány iránti bizalmatlanságban s intézkedéseivel szemben kifejtett kérlelhetetlen ellenzésben látta.

Széchenyi alkotni akart, pozitív céljai voltak, melyeknek elérését életének feladatául tűzte ki. E célokat lehetetlen volt elérni a kormány támogatása nélkül, mely akkor minden legkisebb kezdeményezést megghiusíthatott. Természetes tehát, hogy nem állhatott a feltétlen ellenzők közé, nem támadhatta azt a kormányt, melynek támogatására szorult minden vállalatában, s gyakran jelentékte-

len, alaki sérelmek miatt nem volt hajlandó meghasonlani a kormánynyal s veszélyeztetni terveinek keresztülvitelét, melyeket sokkal üdvösebbeknek tartott a nemzetre nézve valamely jelentéktelen sérelem orvoslásánál.

Wesselényi nem volt alkotó szellem, nem kezdeményezett semmit, nem azonosította életét egy pozitív tervvel s azért nem is volt mit féltenie a megsértett kormány ellenséges indulatától s nem is volt hajlandó vele bármiben egyezkedni, mert nem bizott benne s mert a kormánytól vizontszolgálat fejében nem volt mit követelnie. Nem volt tehát oka tekintettel lenni a kormányra s minden aggodalom nélkül, eljárása helyességéről való erős meggyőződéssel, a természetének s szellemi tartalmának megfelelő ellenzéki politika terére lépett.

Széchenyi sem akart a nemzet jogaiból engedni s nem egyszer lépett síkra a kormány ellen s küzdött az ellenzék soraiban, de Wesselényi merev magatartását károsnak kellett tartania a hazára nézve, mert azokat az alkotásokat is meggátolta, melyek különben a fennálló kormánynyal is lehetségesek voltak. Wesselényi is óhajtotta a haladást s a reformokat, de a legcsekélyebb engedékenységet, a legkisebb sérelem eltürését veszélynek tartotta a hazára nézve.

Széchenyi felfogása annyival állott magasabban, mint az alkotás a meddőség felett; de a Wesselényiének is meg volt a maga jogosultsága. Ez az eset is azt bizonyítja, hogy egy nemzet élete sokkal bonyolodottabb, gazdagabb, semhogy egy ember egy egész nemzet összes érdekeit s törekvéseit képviselhetné.

Az ellenzéki politika tagadó s azért meddő volt. A nemzet fejlődése csak új alkotásokkal volt biztosítható. Széchenyi ezt az eszmét képviseli, s mert a fennálló akadály az

alkotásoknak, megtámadja, meg akarja dönteni s alkotni akar. Ezzel meg akarja nyerni a nemzetet, de a kormányt is, mely nélkül nem tehet semmit. Metternichchel érintkezik, bizalmát meg akarja nyerni ; a kancellároknak s egyéb befolyásos embereknek hízogó leveleket ír, hogy megszerezze jó indulatukat s támogatásukat, gyakran helyteleníti az ellenzék eljárását, engedékenységet, elnézést tanácsol. Mikor a nemzet egy-egy sérelme kerül szóba, hogy összeütközésbe ne jusson a kormányval, többször eltávozik az országgyűlésről s nem vesz részt a tárgyalásokban, mikor tudja, hogy a kormány ellen heves támadások s szenvedélyes viták készülnek. Megbízásokat, sőt később hivatalt is elfogad a kormánytól, hogy e bizalmat «utilizálhassa» a nemzet érdekében s általában került minden oly helyzetet, mely a kormányt vele összekötő szálakat széjjel tépte volna. Ez volt Széchenyi személyes taktikája. Ezért nem tartozhatott egészen az ellenzékhez, s ezért nem azonosíthatta magát az udvari párttal sem. Széchenyi is akart opponálni a kormányval, de nem mindig, mint az ellenzék ; s támogatni is akarta a kormányt, de nem mindig és feltétlenül, mint az udvari párt.

Széchenyi e személyes taktikájának a nemzet sok fontos eredményt köszönhet s kétségtelen, hogy alkotásainak jó része csak ezen a módon volt lehetséges. De ép oly világos, hogy a nemzet Széchenyit e térre nem követhette. Széchenyi meglehetett, hogy félrevonult, mikor oly kérdések kerültek napirendre, melyek az országgyűlés s kormány között feszültséget, ellenségeskedést idéztek elő ; de a nemzetnek szakadatlanul résen kellett állnia, hogy megvédje az ország alkotmányát, a közszabadságot, a kormány támadásai ellen. Széchenyi személyére nézve arra törekedhetett, hogy jó lábbon álljon Metternichchel, hogy a nemzeti fejlődés

dés egy-egy eszközét megnyerje, de a nemzet maga sohasem lehetett elnéző azon törekvésekkel szemben, melyeknek a kancellár megtestesülése volt, ha saját lételéről nem akart lemondani.

Wesselényi ezt a felfogást képviselte s ezért küzdött az ellenzék élén. S ha ez a felfogás közvetlen hatását tekintve meddő volt is, mégis egy nagy eredményre vezetett. Az ellenzék elkeseredett küzdelme a kormány ellen, mely nemcsak szabadelvű, de nemzeti sem volt, s a dolog természeténél fogva nem is lehetett, évről-évre jobban megérlelte a nemzeti önálló kormány eszméjét s végre a parlamenti felelős kormány intézményének életbeléptetésére vezetett, melylyel a nemzet érdekeinek megfelelő igazgatás egyedül vált lehetségessé.

De a két ellenséges áramlat képviselői nem tekintettek egymásra a történetíró elfogulatlanságával, a ki egy későbbi korban megítélheti küzdelmök üdvös következményeit. Mindenik csak azt látta, a mi az általa fontosaknak tartott érdekeket a jelenben veszélyeztette. Széchenyi és Wesselényi kölcsönösen egymás politikai működését kezdte veszélyesnek tartani. Meghasonlásuk kikerülhetetlen volt. Meghitt barátságuk nem élhette túl politikai közösségük megszűnését s nem lettek volna kiváló emberek, ha előbbi viszonyuk még ezután is tarthatott volna. Dicsőségek, hogy annyira komolyan vették politikai eszméiket s annyira azonosították magokat velök, hogy egyéniségök e legnemesebb elemeit nem tagadták meg oly személyes viszony kedvéért, mely úgy sem lehetett volna többé hozzájuk méltó, politikai törekvéseik, eszményeik összhangja nélkül.

Széchenyi sokáig nem mond le a reményről, hogy az összhang közte s Wesselényi között helyreáll s ismételten

Pestre hívja, hogy egymással értekezzenek; de leveleiből mindinkább kitűnik, hogy az ellentét közöttök kiegyenlíthetetlen. «Leveled» — írja 1831 nov. 8-án — «megvallom, egészen elgyengített! És a mint e pillanatban érzek — nem tagadhatom, szinte bánom, hogy a reformatiói pályának indultam — mert segítséged, tanácsod, közlrlíli hozzájárulásod nélkül nem bírják vállaim többé a rám vetett terhet! Leveled után ítélvén, nem épen egyoldalúnak vagyok kéntelen tartani, hanem hogy fekete képzeletekbe merülvén (a mit igen természetesnek tartok) a világot úgy veszed, mint annak lenni kellene — és nem mint az van! . . . De mi a feladás? Mi a főczél s a mi legszentebb kötelességünk? *Ezen kormánynyal — mostani körülállások közt — és a népnek mostani kis intelligentiája mellett — megszabadítani — vagyis inkább kiláboltatni a hont nyomorúlt állásából! Ez a feladás most; idővel más lehet — de most az. — A kapunál van egy el nem kerülhető revolutió! Véres fog lenni, mint a franczia 1789-iki — ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existentiája nem volt — vagy olyan fog lenni, mint a franczia 1830-ki — mikor a proprietás a legnagyobb convulsiók közt — respectáltatik — mert a nagyobb résznek valami existentiája már van. Ily csendes reformatiót hozni hazánkra, a mi legszentebb tisztünk — és ez teljes meggyőződéseim szerint — csak a felső táblán eredhet. — Fog-e eredni? az más kérdés. A hihetőségek úgy állnak ellene, mint 100 = 20-hoz. Die Probe ist aber ein Menschenleben werth. Te veszekedni és ujjat akarsz húzni a kormánynyal! — Én is, csak hogy nem most — gyengeségünk közepette, hanem majd ha erősbek leszünk. Te egy szomorú darab hőse kívánsz — úgyszólván lenni — én pedig sikert kívánok Érzem, hogy hazánk előme-*

nete le eszközlésében diametraliter ellenkezünk némi tárgy körül — és ez mily baj volna, ha országgyűlése előtt nem egyeznénk, — mert épen úgy mint te, úgy én is kész vagyok, a közjóért még azon szent kötelékét a barátság-nak is ketté szakítani, mely minket egyesít: — de vajjon nem bánnád-e meg te egykor, vagy én — hogy a dolgok fekvését keresztül nem érezvén — viszony okoskodásink-nak nem engedvén — meghasonlottunk? Erről soha nem lehetne felelni — és ha, Isten tudja — itt engem legkisebb egyéb tartana, mint honi kötelesség — gyalog mennék Sibóra — oly felette szükségesnek tartom, hogy értekez-zünk... Én téged mindig igen-igen becsülni és szeretni foglak — ha tán ellenkező úton indulnánk is tovább — «honunk java keresésében». — «God bless you.»

Egy hónappal később bekövetkezik a két barát egymás-tól való teljes elszakadása. «Leveled» — írja Széchenyi 1831 decz. 5-én — «felette elszomorított... A mi felette lesújtott — nem annyira azon veszedelem, melyben vagy — mint inkább azon meggyőződés, *mert többé magamat nem csallhatom*, hogy én máskép látom hazánkra nézve a dolgok mibenlétét, mint te, és én nem tartom azon módokat helye-seknek, vagy hogy jobban mondjam, «célhoz vezetőknék», melyekhez te nyultál «Honunk előmozdítása végett».

«Azt, akármilyen keserűen essék is — egyenesen ki kelle mondanom. — Lelked tisztaságáról bizonyos vagyok — és remélem, te viszont az enyimérről nem kételkedsz. — De látom, utainkban elágazunk. — S ez haszon, kár-e ho-nunkra, kérdés!!! A jövő téltől csudákat vártam — én minden körülményeket felette kedvezőknek tartom. Keb-lem oly teli van — nem írhatok tovább; és remény helyett közel vagyok a kétségbeeséshez. Kár volt nem értekez-nünk, és valóban kár, hogy az öröki divergentia végkép sarkából

kidöntendi hazánk reményit... Levelemet mért hosszabbítsam? Mi nem járunk egy úton. — Te egy-két sor okoskodásnak nem engedsz, tudom, mert meggyőződésed, sok gondolkozás utáni: — így nálam az eset. Néhány heti egymással lét, tán sokat rendbe hozott volna köztünk, mert tudom, hogy vagy te hajlanál, vagy én engednék, a mi tán nem lett volna káros a közjóra. Isten veled — s bizzál barátodban, ki soha nem fogja elfeledni, mily szent barátság kötele kapcsol minket egybe.»

Még ezután is váltanak levelet, de ritkán s nem tárgyalnak politikai kérdéseket. Ifjúkori illuzióik szétfoslottak, s most már egyik sem hiszi többé, hogy egymás oldalán küzdjenek közös célokért. Lassan elhidegülnek egymás iránt, a varázs, mely alakjukat eszményi fényben tüntette föl egymás előtt, megszűnt s előbb józan szemmel, majd elfogultan veszik észre s bírálják meg fogyatkozásaikat, mint a kiábrándult szerelmesek. Széchenyi rossz kedvében Wesselényit hiúnak, önteltnek, komédiásnak, hetvenkedőnek mondja Naplóiban, néha kemény gúnynyal nyilatkozik felőle, de feljegyzései kétségtelenné teszik, hogy megőrizte szívében iránta a benső részvétet s azt a nemes viszonyt, mely köztök tíz évig fenállott, nem tudja elfelejteni egyik sem. Érintkeznek, fölkeresik egymást, Széchenyi pénzt is ad neki kölcsön, úgy mint a régi időkben, Wesselényi őt kéri fel segédnek párbajaiban s őt jelöli ki végrendeletében bizonyos intézkedések végrehajtójául. Mikor Wesselényit, a nagy hazafit, a szolgai magyar bíróságok hűtlenség miatt elítélni készülnek, Széchenyi egész befolyását latba veti, hogy kegyelmet nyerjen számára. Mikor a nádor reményt nyújt, hogy Wesselényi kegyelem útján fog menekülhetni, meg van hatva s a nádor kezét megcsókolja.

«Wesselényi lép be hozzám» — írja 1835 márcz. 13-án.—

«Mily fájdalmas érzés! Ő vele képeztem első eszméimet, miként lehetne Magyarországot a sárból kiemelni. A mi szándékunk tiszta volt. Az uralkodóházat szerettük, becsültük és tiszteletben tartottuk. Célunk csak egy volt; de nem sokára különböző utakra léptünk. Én mindent rosszaltam a mit ő tett. Személyes barátom maradt ugyan, de olyan, a kinek oda nyújtanám a méreg-kehelyt... Meg nem tagadhatom őt.»

Széchenyi Bécsbe megy, hogy a magyar kancellárt s Metternichet kedvezően hangolja Wesselényi ügye iránt; közbenjár a nádornénál s ismételve védelmére kel a nádor előtt. Széchenyi maga írja Wesselényi kegyelmet kérő folyamodványát s ő viszi fel Bécsbe, mikor látja, hogy erre más nem akar vállalkozni.

A bíróságok eljárásának folyását nem akadályozzák meg felülről s a magyar kúria börtönre ítélte Wesselényit s a budai börtönbe zárják. De az ítélet kihirdetése előtt a pesti árvíz idején csodálatra ragadja az országot önfeláldozásával, jellemének nemességével; s a kormány megengedte, hogy rövid ideig tartó fogság után Gräfenbergbe menjen s súlyos betegségét ott gyógyíthassa.

Wesselényi eltávozott hazájából s csak az 1839-ki országgyűlésen kihirdetett általános amnesztia után tért vissza Erdélybe. Szemeinek világát már akkor majdnem teljesen elvesztette s egészsége megromlott.* Polgári halottnak hirdette magát, de azért szenvedélyesen érdeklődött a közügyek iránt. Az ellenzékét nem hagyta el s a Széchenyi s Kossuth között folyt küzdelemben határozottan ez utóbbi mellé állott. Egész erejével támogatta Kossuthot s Széchenyit több ízben ellene írt cikkekben támadta meg a lapok-

* B. Kemény Zs.: A két Wesselényi.

ban. Széchenyi nem maradt adós a felelettel s a keserűség mindinkább befészkelte magát szívökbe, de még 1843-ban is megható módon, régi barátságukra hivatkozva, szólítja fel az együttműködésre. Wesselényi aggódva hallja Széchenyi népszerűségének emelkedését 1846-ban, mikor a Tisza szabályozása végett az alföldön jár s félti befolyásától a nemzetet. Báró Kemény Zsigmond előtt, kit Széchenyi egy mérsékelt reform-eszméket képviselő hirlap kiadójának akar megnyerni, indulatosan ezt mennydörögte: «Átkozott legyen a kéz, mely bármily körülmények között csak egy sort is ír Széchenyi mellett.» Még akkor nem is sejtette, hogy két évvel később nem Széchenyitől, hanem annak az általa ellenfelétől bálványozott Kossuthtól fogja féltetni a nemzetet, s hogy Széchenyit kérni fogja, hogy segítsen ellensúlyozni Kossuth forradalomra vezető törekvéseit. Valamint Széchenyi 1841-ben, úgy Wesselényi is 1848-ban szembeszállott saját politikai törekvéseinek szükségképi logikai következményeivel s mind a kettő e miatt vesztette el népszerűségét s jutott az elszigeteltség, elhagyottság szomorú állapotába. S mikor a vak Wesselényi fölkeresi Kossuthot, hogy közölje vele aggodalmait, figyelmeztesse a veszélyekre, melyekkel politikája a nemzet létét veszélyezteti s a haza szent nevére kérje, ne vinné forradalomba a nemzetet s Kossuth lealázó bánásmódjától mélyen megsebezve távozik el tőle, fölelevenedik lelkében régi barátságának emléke s Széchenyihez megy s az ő keblébe önti ki fájdalmát s aggodalmait. Mert már nem változtathattak a helyzeten, még ha mind a ketten testileg, szellemileg épek lettek volna is. Wesselényi elvesztette szeme világát s meg volt bénítva tevékenységében, Széchenyi elméjére pedig néhány héttel később sötét éj borult s betegségének egy erős rohama kioltotta szelleme világát. Tehetetlen volt

mind a kettő azzal a hatalmas áramlattal szemben, mely egy egész nemzetet sodort magával, de tehetetlenek lettek volna erejük teljességével is.

Wesselényi hazájának nem, csak régi barátjának tehet már egy utolsó szomorú szolgálatot. Mikor Széchenyit azzal gyanúsították, hogy elmebetegsége csak tettetés, védelmére kelt s nemes haraggal sújtotta a rágalmazókat.

«Részint vad, részint piszkos érzelmek» — így szól Wesselényi közzétett nyilatkozatában — «szokták az úrt kitölteni, melyet a kebelből elszállott kegyelet hagy hátra. Elhomályosító és szomorú, ha a kegyelet, ezen tevékeny factora nagy és magasztos tetteknek, a nemzetek kebeléből eltűnik, mert ezáltal a múlt és jelen közötti legszebb összetartó kötelékek szakasztatnak el, s elszakasztatnak egyúttal azon szálak, melyekkel a múltnak a jövőbe kell átszövődnie. A legszebb jutalma s a legnemesebb rugója az érdemnekvész el ezáltal. A kegyeletnek ily hiánya mutatkozik nálunk újabb időben, sajnos, sokféleképen s nagy mértékben. Reményilem mégis, hogy hazámfiainak többsége még bír elég kegyelettel, hogy mély bosszankodást érezzen azon, a mi «Martius 15» lapban Széchenyi Istvánról mondatott. Én, Széchenyinek régi és hű bajtársa, időnként munkatársa is, már jó idő óta véleménykülönbség által voltam tőle elválasztva. A nézetrokonság közöttünk többszörösen megrázkódtatott, de személyes barátságunk, reményilem, soha. Én legalább mindig híven megőriztem keblemben annak érzetét. Csak az fáj mindig, hogy sem a világ, sem magam előtt nem igazolhattam azt, hogy Széchenyi az utóbbi években, azon ügyet, melynek oly soká volt előharczosa és személyeket, kik a jó ügynek mindig védői voltak s maradtak, oly kiméletlenül megtámadhatott. Nem titkolom el azon nézetemet, hogy ő a jó ügynek, melynek előbb

oly megmérhetlen sokat használt, utóbb — igaz, hogy még mindig használni vélve — ártott. De ezért eléggé meglakolt. Honához hű szíve megrepedt a hazáérti bánatban. Ezen bánat elfogta őt láttára — az el nem háríthatónak hitt — veszélynek, mely a körülmények szerencsétlen láncolata, pokoli intrigák, többszörösen elhibázott lépések, s eszélyesség hiánya által idéztetett fel. Őt a legborzasztóbb csapás érte, s hogy őt érte, és épen most érte, midőn ő egykori erejével és tevékenységével oly sokat használhatott volna, egyúttal nehéz csapás a hazára. Azonban ezen csapás fölötti fájdalom helyett, az oly sokoldali hálát kiérdemlett férfiú iránti részvét helyett, most gúnyos, durva szavakban, a gyanúsítás, a hazugság, a rágalmazás fegyvereivel támadtatik meg. Ha azon ujságczikk szerzője valósággal hiszi azt, a mit írt, hogy t. i. Széchenyi nem beteg, akkor én őt alávaló rágalmazónak nyilvánítom, úgy szintén mindenkit, a ki állítani merészelné, hogy Széchenyi képes hazájának ügyét bármikor, s kivált a veszély órájában elhagyni, a veszély elől gyáván megfutni, vagy épen a reakciónak gyalázatos terveit támogatni. Ha azonban a czikk írója azon csapásnak, mely Szécsenyit érte — valóságát hiszi, akkor gyalázatos durvaságot követett el, midőn oly szerencsétlenséget gúnyol, mely minden végkép el nem vadult szívben részvétet gerjeszt, s melyre úgy társadalmi, mint erkölcsi okokból tiszteletteljes hallgatás takaróját kell teríteni. Hála az égnek, még van remény, hogy hazánk nagy polgárát, testben és lélekben felgyógyulva, rövid időn ismét körünkbe érkezni látandjuk. Addig az ő sorsát minden igaz magyar fájó részvéttel kísérendi; az említett hírlapi czikk ellenében pedig mindenki joggal kiált fel: Szegény oroszán, mennyire jutottál!

E két jelentékeny embert, éltök tavaszán, közös eszmé-

nyek forrasztották össze; meghasonlásuk politikai törekvéseik ellentétes voltából keletkezett, s pályájok végén ismét a közös hazafiúi aggodalom s kétségbeesés egyesítette őket.

Mint ők magok, nemesek voltak ragaszkodásuk s ellenségeskedésök okai is. A tiszta hazafiság építette fel s rombolta le barátságukat.

VII.

Széchenyi rajongó volt a barátságban s az volt a szerelemben is. Harmincz éves koráig nem kötött mélyebb barátságot senkivel s Wesselényi volt az első, kinek «le nem foglalt» szívét oda ajándékozta. A szerelemben is csak későn, harmincznégy éves korában találja meg azt a nőt, a ki tiszta, állandó szenvedélyre gyulasztja, melynek lángját csak a halál oltotta ki.

Ifjú korában, mint minden jóra való fiatal ember, föl-emelkedett az ábrándos költői szerelemig, ismerte epe-déseit, a nem viszonzott hajlam kínjait. De minthogy e korban a férfit a nőhöz inkább a nem vonzza még, mint az egyén, szilaj érzékisége belevitte a szerelem posványába is.

Mint fiatal huszártiszt nem egy mulékony viszonyt köt előkelő hölgyekkel; gyakran ingerelte valamely nem várt ellentállás hosszabb táborozásokra; nem egyszer ragadja meg figyelmét valamely rendkívüli szépség s vérének forrongását szerelemnek tartja; nem idegenkedik a házasság gondolatától sem s több ízben komoly kísérletet is tesz hozzá való főrangú hölgy kezének elnyerésére, — de nagy, tartós szenvedélyt egyik sem kelt benne, csakhamar vigasztalódik s a mint gyónásából is kitetszik, nem annyira egy nőről, mint a nőkről való lemondás esik neheze.

Kalandjainak híre elterjedt a főuri körökben s nem volt jó híre ott, a hol szigorú erkölcsöket követeltek. «Ha Széchenyi» — írja Falk — «néha meglátogatta testvérnénjét, Batthyány Miklósnét, ki köztudomás szerint nagyon istenfélő asszonyság volt, olyankor a grófné megparancsolta minden szobaleánynak s egyáltalán minden női cselédnek a kastélyban, a ki csak féligmeddig türhető képű volt, ne merjék magokat mutatni, míg a «vad lélek» (így nevezé a grófné Istvánt) a kastélyban időz; mihelyt aztán eltávozott, keresztet vetett magára — ez tény — s hálát adott Istennek, hogy háza megszabadult a gonosz szellemtől. Az említett hölgyhöz írta egyszer a jámbor grófné: «Ha Stefi majd egyszer meghal s a mint óhajtom a menyország kapujához jut, szent Péter bizonyosan megvárakoztatja kissé s azalatt szent Orsolyához siet, hogy megmondja neki, vigye félre valahová a tizenegyezer szűzet, mert Széchenyi István jön.»

S mégis minden azt bizonyítja, hogy komoly szerelem után sóvárgott s távol volt tőle minden frivolitás. A szerelem szükség ragaszkodásért epedő szívének, de oly erős benne az arisztokratikus érzület, hogy komoly, tartós szerelemre nem gyuladt vele nem egyrangú nő iránt, s még fiatal korában is csak oly nővel készült házasságra lépni, a ki a felső társadalmi osztályhoz tartozik. Széchenyi nem tekint vissza önérzettel ifjúkori szerelmi kalandjaira, sőt ellenkezőleg, szemrehányásokkal illeti magát kicsapongásaiért, melyekre érzékisége vagy hiúsága ragadta.

Vére fölhevülésében elkövetett egyik ballépésének emléke végig kíséri egész életén, gyötri világos nappal s éjjel álmaiban, egészséges állapotában s még inkább betegsége rohamaiban. Valahányszor visszatekint életére, elégedetlen önmagával, sok évi könnyelműsége, léhasága, lelki-

ismeretlensége miatt. Egy angol nő fiatalkori magaviselete szerint ítélve meg őt, azt mondja neki: «Önnek nincsenek elvei, igen könnyelmű, szíve kitünő, szellemes, jócskán olvasott, de élettapasztalása csekély; van tehetsége az embereket mulattatni s mindent, a mit mond, tetszetős színbe öltöztetni, de nem fog soha egyhez erősen ragaszkodni: mert a szerelem ugyan állandó önben, de a tárgyat ön igen sokszor változtatja.» Mikor Ferencz császár 1833-ban azt kérdezi Eszterházytól, hogy miféle ember Széchenyi gróf? ez is azt feleli, hogy: «fiatal korában nagy udvarló volt, de jó hazafi.»

Alapjában komoly természetét érettebb korában sem elégítette ki a szerelem játéka. A mulékony, könnyű viszonyokat únja s állandó, mély ragaszkodás után vágyakozik. Eddig még egy nő sem tudta tartósan lekötöni. A véletlentől függött, talál-e egy előkelő állású jelentékeny nőt, a ki a nőt el tudja vele felejtetni s lelkében mély, az egész életre kiható szenvedélyt képes kelteni?

E nőt megtalálta. Úgy látszik, hogy 1824-ben szeret Seilern Crescence grófnőbe, gróf Zichy Károly kamaraelnök nejébe. A viszony, mely köztök keletkezett, egyike a legérdekesebb s legjellemzőbb eseményeknek Széchenyi életében.

Zichy Crescence grófné rendkívüli szépség volt s nőiesége, szelídsége fokozta bájainak hatását. Széchenyivel szemben követett magatartása azt bizonyítja, hogy okos volt s tudott magán uralkodni. Nemcsak jó hírnevét őrizte féltékenyen, hanem az összhangot is önmagával s kötelességét, mint másnak neje, nem szegte meg soha. E nő nemes ösztöne kiérezte Széchenyi jelleme nemességét s egyéniségének kiválóságát s mély rokonszenvet és becsülést érzett iránta s szelleme annyira művelt és emelkedett volt, hogy felfogta Széchenyi nagy törekvéseit.

E nő szívét akarta Széchenyi megnyerni. Zichy Crescence grófné férjes asszony volt, de Széchenyinek e miatt legkisebb aggályai sincsenek, A főúri körökben ily viszonyokon nem igen ütköztek meg, mert teljességgel nem tartoztak a ritkaságok közé. Hogy mily szándékkal közeledett feléje, azt Naplói árulják el. Első pillanatban a ragyogó szépségű huszonötéves fiatal asszony bájai keltenek benne vágyakat, kinek koros férje volt. De mennél jobban megismeri, annál mélyebben tiszteli s érzi, hogy e tisztelet nélkül nem is szerethetné. Szenvedélye tisztul s emelkedik. Sóvárog Crescence után s mégis fél a teljes diadaltól. 1825-ben márczius 14-én levelet küld neki. «Mi lesz belőle?» — írja Naplójába. — «Senki se tud róla. — Isten igazságos; nem engedi, hogy tovább menjek. Délután egy csomag Crescence-től, levelem benne van, visszaküldte! Be jól tette!»

Később panaszkodik ugyan, hogy Crescence-nál «egy lépést sem mehet előre», s hogy egészen közönyös iránta. Mikor Párisba utazik X. Károly francia király koronázására, nem tudja, Crescence-al hogy áll a dolog, de mikor elbúcsúzik tőle, úgy látszik neki, mintha meg lett volna hatva. A grófné óvatos tartózkodását hidegségnek, közönynek veszi s fáj neki, ha nők módjára pajzánkodva kineveti. De mégis örül, hogy ellentáll. «Bármennyire belé vagyok is bolondulva, mégis köszönöm az égnek, hogy nemtője örökös fölötte.»

Úgy látszik, hogy 1825 végén már csak lelkek összhangjáért eped. «Esküszöm önnek» — írja egy hozzá intézett levelében — «nem volnék képes a legkisebb gyanúnak vagy önvádnak még gondolatával is megzavarni az ön szeplőtlen tisztasága és erénye öntudatát, mely jobban emeli az ön szépségét és nemességét, semmint maga is hihetné. Én

nem születtem rosszra, — habár fájdalom, nem egy nehéz szemrehányást kell tennem magamnak eddigi életemben, — nem, Istenemre nem! Inkább lennék hazámból számkivetve s a mi borzasztó, mindenkitől elfeledve, mint hogy ön lelki nyugalmát megháborítsam.»

Mikor nagy hivatásának tisztább tudatára jut, de még ingadozik, vajjon lemondjon-e katonai állásáról, Crescence-ra gondol s vele akarja eldöntetni sorsát s a szeretett nő képe már összeszövődik nemzete újjászületésével. «Ő fogja elhatározni» — írja 1826 elején — «hogy tovább szolgáljak-e, vagy quietáljak; ő lehet az oka, hogy egy nemzet újjászülessék. Amphitrite, a ki a sast megitatja.»

Crescence alakja mindig tisztább fényben jelenik meg lelke előtt. «Ő csak az erényre született. Ma még tisztábban érzem, mint máskor, hogy egyetlen komoly szemrehányást, melyet önmagának tehetne, ő túl nem élne.» (1826.)

Crescence barátságos iránta, de zárkózott. Tart a megszólástól s Széchenyit távol tartja magától. Soha sem találkozik vele négyszem között, tanúk nélkül, sőt egyenesen kerüli a vele való találkozást. Azonban érdeklődése, jó indulata gyöngéd, de kétségtelen jelekben nyilvánul. «Sokat gondolkoztam róla» — mondja neki egyszer — «ön vagy a legrosszabb, vagy a legtökéletesebb ember a világon.» Majd öt hibát vet szemére: «Vous êtes un peu vain, vous avez un peu trop d'ambition, vous êtes un peu perfide, un peu moqueur et un peu faux.» Egyszer azt mondja neki Széchenyi: «Önnel van megtelve lelkem, s ha önre gondolok, lelkesedem mindenért a mi szép, nemes és jó.» Crescence pedig így felelt; «Ha ez igaz, úgy ez nem az én érdmem, hanem azé az imádságé, melyet minden nap az ön boldogságaért küldök az ég felé.» Több ízben

kéri Széchenyit, hogy ne háborítsa szíve nyugalmát, melyre oly nagy szüksége van. Ez mindig a szerelem fél bevalása, s a mely nő nyugalmát félti egy férfitől, az már elvesztette.

Lehetetlen, hogy Széchenyi kedélye nyugodt állapotában ne érezte volna, hogy ily nyilatkozatokat csak oly nő tehet, a ki komolyan érdeklődik iránta. Betegsége izgalmaiban azonban, mikor sötét színben látja a világot, a legkisebb kedvezőtlen jelenség kétségbeeséssel. «Mindennapi imám: Tiporj el engem Mindenható! Halmozz reám minden bajt, szégyent: csak ő nyerjen kegyelmet a te trónod előtt. Tedd őt boldoggá, adj neki békességet szívébe, nyugalmat lelkébe, megelégedést kedélyébe! Szeretetem minden tisztasága nem bírta bizalmát megnyerni. Sőt úgy látom, hogy legkevesebbet sem érez irántam. Sőt még kinevet, vagy alig tudja elnyomni nevetését. Véget kell vetni életemnek. Éjjel-nappal ez a gondolat kísér.» (1827.) «Egészen fölemésztem magamat. Illik-e ily foglalkozás férfihoz? A szerelem emésztszen föl egy 35 éves embert? Gyermekek vagyok-e? Ki kell őt szívemből tépni, vagy tönkre jutnom, egész életemet elrontanom.» — «Az élet, mint egy beláthatatlan pusztaság terül el szemem előtt. Számomra nem nyílik több virág. Csak a sír után vágyódik lelkem. — Mindenütt félre értve, egy angyaltól eltiporva, lehet-e így élni?» Kétségbeesésében egyszer levele írt neki, melyben pisztolyt s mérget emlegetett. Ezt visszaküldi neki s rajzónnal azt írja reá: «Ne akarjon megzavarni egy szívet, melynek nagy szüksége van a nyugalomra.»

Szerelmének e kétségbeesett hangulatai betegsége egy-egy rohamával esnek össze, s mikor ez elvonul, visszatér hite és nyugalma és önérzete. «Mitevő legyek, kérdem

magamtól éjjel és nappal», — így ír hozzá 1828-ban. — «Isten tudja, mindig az ön nyugalma tekintetem, nem a magamé. Száz meg száz kétség és küzdelem után egy szózat tisztán és világosan ezt súgta nekem: Légy hű hozzá, utolsó lehelletig. Küzd föl magadat oly álláspontra, melyről embertársaidnak, hazádfiainak javára lehetsz, áldozd föl magadat a közjóra, egy szóval, légy hozzá méltó. Én a családi boldogságról örökre lemondtam s csak önnek akarok élni. Rágalom érhet engem is, de gondom lesz reá, hogy ön soha se szégyelhesse magát miattam. Önnek szent kötelességei vannak, ön anyja egy népes családnak. Én oly pályára léptem, mely nem kevésbé szent. Akármit végzett az ég felőlünk: teljesítse ön az anya s hitves tisztét, én viszont igyekezni fogok annyi jót tenni, a megnyit csak tehetek az életben. Isten nem fog minket elhagyni. Az én helyem, melyet a gondviselés számomra kirendelt, Magyarország. Megállom e helyet híven, becsülettel, míg órám ütni fog.»

Ily magasztos érzések töltik be keblét a lelki nyugalom pillanataiban. Nem az epedő, kétségbeesett szerelmes szól ilyenkor belőle, hanem a nagy célokért küzdő férfi, a ki a szeretett nő hajlamát és becsülését egyéniségének nemes-ségével, jelentőségével törekszik magának biztosítani. Politikai eszményei belevegyülnek szerelmébe. Széchenyi nemesítőleg hat a nőre a szerelemben, mint a férfiakra a barátságban. Szeretné magához fölemelni, hogy megértse törekvéseit, s ha nemességökről meggyőződött, szeresse őt ne csupán magáért, hanem magasztos céljaiért. Politikai küzdelmeiben pedig a szeretett nőre gondol, a ki rokonszenvvel, részvéttel kíséri szemeivel s vigasztalást remél tőle, ha csalódásaiból eredő fájdalmait kebelébe önti.

Van Széchenyinek egy nevezetes levele, mely telje-

sen megvilágítja gondolkozását s Crescence-hoz való viszonyát.

Széchenyi e levélhez mellékli Berzsenyinek ódáját német fordításban. «Azt hiszem,» — írja Crescencenak, — «hogy e költemény tetszeni fog önnek, magyarban férfiasabban, erélyesebben, szebben hangzik. Van még több szívet emelő költemény ebben a kis szerény könyvben. A költőt kevesen ismerik s ezek is az alsó osztályokból valók. Szegény egészen el van savanyodva. Sa vertu était sans témoins s visszavonulva, betegen él Somogy erdeiben. A multkor megható levelet írt nekem s engem jótékony jelenségnek nevez szomorú életében s egy szebb jövő holdogító álmát álmodja.»

«Nemes lélek, most sokáig egy betűt sem fogok önnek írni, mert borzasztó volna, (törlés) azért most egyszer mindenkorra egyetmást közölni akarok Önnel, a mit mélyen elméjébe kell vésnie. Meg vagyok győződve, hogy a mi viszonyunk sohasem szünhet meg, még halálunkkal sem, mert lelkeink elválhatatlanok s azért hiábavaló fáradság érzelmeinket elnyomni, rajtok uralkodni akarni, mert erősebbek, mint mi, — de szigorú kötelességünk ezeket az érzelmeket szakadatlanul megnemesíteni! Isten csudája, hogy én Önhöz ily magasztos szót intézhetek, (sok törlés) s mégis érzem magamban az erőt, Önt mint egy testvért szeretni. Tudom, hogy Ön is földöntúli vágygyal sóvárog utánam, mint én Ön után (sok törlés). Ezzel magunknak, Ön családjának, én hazámfiainak s mindketten a világnak tartozunk. Olvassa figyelemmel, (törlés) a tisztaság, melyben a mindenható előtt állunk... (sok törlés.) Engem sokszor kinevetnek s azt mondják; ki hitte volna, hogy én mint érzélgösen sóhajtozó gyenge ember fogom pályámat bevégezni, — mások meg egyenesen gonosztevőnek tar-

tanak. Önt minden pillanatban óvják tőlem, jóakarói kiakarják Önt gyógyítani s mivel? azzal, hogy rosszat beszélnek rólam, a mi csak közelebb hozza Önt hozzám, mert végre is mindig azt látja, hogy becsületes vagyok, mint az arany, s hogy az emberek rágalmaznak.»

«Szóval, mi magunk sem jutottunk még teljes egyetértésre s magunk sem akarjuk egymásnak becsületesen és nyíltan bevallani, hogy mit kell tennünk; a világ pedig nem tud belőlünk kiokosodni. A kik gondolkoznak, tisztelnek bennünket, de hány van ilyen? A világ a látszat szerint ítél; sokan azt hiszik, hogy kerülni akarjuk egymást, mert az Ön helyzete majdnem minden közeledést lehetlenné tesz, de hogy erőnk hiányzik s azért mégis találkozunk... s így epedésben, határozatlanságban, búbánatban töltjük napjainkat. S ez életünk hű képe... viszonyunknak vannak mélységei s magaslatai (törlés). Az egész úgy tűnik fel, mint egy közönséges szerelmi viszony. S ennek meg kell szűnni» (törlés).

«Nekünk erényeseknek kell lennünk és maradnunk. Csak ez a tudat teheti életünket elviselhetővé. Ha ez megszűnnék, becsületesen kimondom, nem maradna számunkra csak a kétségbeesés. Hogy azok maradhassunk, ehhez nem kell nagy mesterség, mert soha sem látjuk egymást tanuk nélkül s azért ez tovább is sikerülni fog nekünk. De arról van szó, hogy erényeseknek is tartsanak bennünket s az egész világ ezt mondja. Önre nézve ez szükséges, mint minden nőre nézve s az Ön helyzetében még inkább. De szükséges rám nézve is, ha azt akarom, hogy a mibe belekezek, sikerüljön. Nekem jó híremnek kell lenni, mert ha a családi nyugalom megzavarójának, csábítónak tartanak, gerjeszthetek-e bizalmat? Hadd tudja mindenki, hogy bennünket nemes barátság köt egymáshoz. Ön nem

fog velem szégyent vallani. Én gondoskodni fogok róla s én nem pirúlok bevallani, hogy oly nemes lény, mint Ön, a legnagyobb befolyással van mindenre, a mibe kezdek. Valaki, a kit Ön ismer, már régen azt mondotta nekem, hogy egyikünk sem képes ily tiszta viszonyra, s hogy mi is oda fogunk süllyedni, a hová a többi ember. Szégyenítjük meg az e fajta embereket, hazudtoljuk meg őket s mutassuk meg e közönséges, alacsony embereknek, hogy utolsó lehelletünkig forrón szerethetjük egymást, a nélkül, hogy lesüllyednénk . . .»

«Minden erény a napfényben jár s nem a sötétségben. Azért ha rólam beszélnek, ne tagadja, hogy tisztel, hogy hazaszeretetemet becsüli ; lassanként elfogulatlanabb lesz jelenlétemben. Oly állást foglaljon el velem szemben, mintha testvérem volna. Ha ily régi barátság köztudomású, senkinek sem tűnik fel, ha sokat beszélünk egymással. Azt a benyomást kell tennünk, hogy megegyeztünk, hogy tisztán megmondtuk egymásnak, hogy jó indulattal vagyunk egymás iránt, de kötelességünket jobban szeretjük, mint önmagunkat. Ha általában azt hiszik az emberek, hogy számot vetettünk egymással, senkinek sem fog feltűnni, ha figyelmet mutatok Ön iránt s Ön szíves irántam. Most hidegebb irántam, mint mások iránt s az a szokása, hogy nem hallgat reám vagy nem néz a szemembe, ha Önnel beszélek, minek az a következménye, hogy az éles szemű szemlélő azt a megjegyzést teszi, hogy valamit el akar rejteni s azért valami elrejtteni valója van, a minek nem kelene lenni. Pirul-e miattam? Nem vagyok-e egy hű szívhez méltó? S nem érdemlem-e meg, mint sok más száz, egy becsületes kedves nő birtokának boldogságát?»

«Önnek olyannak kell lennie, mint Sophonisbének. Senkit se szeressen úgy, mint engem, csak kötelességét. Önnek ily

hangon kellene beszélni, ha szükséges, Károlylyal is. Követelhet-e Öntől többet egy isten, mint kötelességének teljesítését? Tehet-e Ön valamit érzelme ellen? Ha csendesen szenved és nem panaszkodik, nem elég-e ez s a fájdalmat még édesnek is érezze? Szokják ehhez a felfogáshoz. Magasabbak, nemesebbek s bensőnkben nyugodtabbak leszünk.»

«Tegye magát az én helyzetembe. Mily munkába fogtam? Mikép irtsam ki lassanként a vipera fajzatot, mint Berzsenyi mondja, melylyel hazánk, Isten látja, el van árasztva? Mily munka! Meg kell tagadnom természetemet; becsületes komédiássá, nemes misztifikátorrá kell lennem; meg kell csalnom az embereket, hogy használhassak nekik, mint Abellinónak, mindig gazemberek közt kell élnem, a kiket gyűlölök. Isten látja lelkemet, kit bizonyságul hívok fel, hogy szándékaim tiszták, szerepemet átgondoltam s erőt és kitartást érzek magamban, hogy végig eljátszom. Csak Önnek, mélyen tisztelt lény, nem szabad engemet félreérteni, mert akkor elvesztem erőmet. Látom jövőmet. Mindenki, legjobb barátaim el fognak hagyni s mikor Önt még nem is ismertem, s azt kérdeztem magamtól, hogy megmentsem-e Magyarországot a rothadástól, nem lett volna bátorságom ily nagy munkába fogni, mert sejtem, mily borzasztó lehet egy búban megtört aggra nézve, ha senki sem érti meg. Mikor Önt közelebbről megismertem, egy hang ezt mondta bennem: Ez a nemes lény híven ki fog tartani melletted s ha mindenki elhagy, ő nem fogja tenni. Ez a belső hang, meg kell vallanom, elnémult néha, mert sok kicsinyességet födöztem föl Önben, a mi jobban szomorított, mint gondolja; — de én megbocsátok Önnek, mert belátja s a gyengék közönséges pora fölé akar emelkedni s lelkem hangja ismét azt kiáltja: igen, ő mint egy hű angyal fog végig kísérni életeden!»

«De mikép játszszam szerepemet? Legyen igazságos! Az egyikkel finoman, a másikkal gorombán kell bánnom, ezt eszméim változatosságával, amazt pénzzel, egy másikat meg nemesszívúséggemmel kell megnyernem. Az egyiket meg kell szégyenítenem, a másikat kínoznom, a harmadikat meg kell ijeszteni. Némelyeket jóval kell vezetnem a jóra, másokat a jóra kell kényszerítenem stb. száz meg száz változatban. Lehetséges-e, hogy az emberek rajtam eligazodjanak? Nem, ez lehetetlen. Ne is legyen, jó volna-e, ha minden gyerkőcz vagy ostoba ember keresztül látna rajtam? A következő országgyűlésen az emberek félre fognak érteni s előre látom, hogy jellemtelenséggel fognak vádolni. Sokan azt fogják gondolni, hogy hivatalt keresek, — a nyomorultak, mert saját hibáinkat fogom az élcz. keserű lúgjával megtámadni s azután gyakran megfoghatatlanul fogok cselekedni. Nem ostobaság-e az ökröt a szarvánál megfogni? Mi magyarok oly gyengék vagyunk, hogy ravaszoknak kell lennünk, ez az egyetlen sajnálatos fegyverünk, melylyel ma rendelkezünk. Ha idősebb leszek, rossz kedvem növekedni fog s ezektől az emberektől még jobban fogok undorodni s végre — magam fogok állni. De ha Ön, drága lény, kit életemnél jobban szeretek, hű és jó marad hozzám, akkor áldom Isten kegyelmét, mert jobban vagyok megjutalmazva, mint a hogy érdemlem...»

«De ha munkáim részleteire, az Ön gyanakodásaira s száz más kellemetlenségre gondolok, akkor ismét kishitű vagyok. Mikép bírjam rá ezeket az embereket, hogy pénzt adjanak, gyermekeiket jobban neveltessék, hogy utazzanak, olvassanak, javuljanak stb.? Rábeszéléssel. Minden fegyvert, mit Isten adott kezembe, föl kell használnom; az embereket a jóra kell csábítanom. De hogy tehetem ezt, ha Ön, a kinek egy pillantása képes megfagyasztani véretem,

félreért engem? Önnek az én pajtásomnak kell lennie; mi megértjük egymást és senki ezen kívül; szükséges, hogy csaljam a világot mint B., ő hogy mulattassa, én hogy használhassak neki. — Ön azt kérdi: de miért? S erre én csak egy száraz feleletet adhatok, mely talán megsérthetné, ha nem volna az én jó, őszinte barátóm, — mert jobban ismerem a világot, mint Ön; mert én ezt éretten megfontoltam s mert eszem is ezt parancsolja. Erre látom Önt megvadulni: «Ez az ember, a ki azt hiszi, hogy mindenkit meg kell csalnia, engemet is meg fog csalni.» De nem tehetek egyebet, minthogy Istent hívjam föl tanuúl, hogy Önt sohasem csaltam meg, egy szóval, egy gondolattal sem, s hogy az Öné leszek a síron túl is.»

«Itt megállok. Adja Isten, hogy nyilt, majdnem nyers beszédem, úgy hangozzék lelkében, mint egy hű barát becsületes szava. Tartsa meg ezt a levelet néhány napig, de végtelen óvatossággal. Gondolkozzék... Önnek határoznia kell. Ha mindazt végbe akarom vinni, a mi lehetőségemben áll, hogy a jót, az erényt terjeszszem, s Ön nem ért félre, — vagy abba hagyjak mindent? Elhatározó igent vagy nemet kívánok Öntől, csak nem jezsuitaszerű feleletet, mint már nehányszor, mely se hideg, se meleg s melyet tetszés szerint lehet értelmezni. Ha nincs határtalan hite bennem, ha erre nincs ereje, vagy ha nem vagyok rá érdemes, akkor mondja meg nyiltan. Felhagyok szerepemmél s könnyebbet választok s igyekezni fogok szűk körben jót tenni. Az Ön nyugalma drágább nekem, mint hazámfiái. az Ön boldogsága fontosabb, mint hazámé. Önnek felelnie kell. Feleljen mielőbb, de előbb gondolja meg mit felel...»

«És most áldja meg az Isten s erősítse lelkét a bizalomra és az igazi erényre... Adjon életjelt magáról.

Írjon egy pár magyar szót. Úgy-e, hogy szorgalmasan tanul magyarul?» (1829. márcz. 11.)

Mit felelt Crescence e levélre, nem tudjuk. Később is ép oly tartózkodó, mint azelőtt. Finom női ösztöne sugallta magaviseletét. Sejtette, hogy ha eltérne kötelességtől, önmagát rombolná le Széchenyi szemében. Jól eshetett szívének e jelentékeny ember hódolata és mély ragaszkodása. Talán tudta, hogy a nő a maga erejével sohasem emelkedhetik oly magasra, mint a hová őt egy nagy szellemű ember véleménye helyezi. Széchenyi nagy lelkében, mint egy tükörben látta magát, melyből saját alakja eszményi fényben tündöklött feléje.

Ez a levél azt bizonyítja, hogy Széchenyi már meg volt győződve Crescence komoly vonzalmáról, s törekvése most már nem a nő megnyerésére, hanem a kölcsönös rokonszenv és tisztelet biztosítására s megerősítésére irányul.

Ennek csak egy módja van: ha eléri, hogy Crescence őt megértse s félre ne értse. Széchenyi érzi, hogy Crescence-nak meg kell őt értenie, hogy Crescence őt s ő Crescence-t igazán szerethesse s tisztelhesse.

Föl kellett előtte tárnia céljait s figyelmeztetnie szerepe nehézségeire, bonyolodottságára, mely könnyen megtévesztené ítéletét. Ezt a levelet a szerelmes és politikus taktikája íratta vele, a ki próbára akarja tenni a szeretett nőt, vajjon fölfogta-e Széchenyi szerepének fontosságát s ki akar belőle erőszakolni valami nyilatkozatot, melyből meggyőződhet, hogy Crescence őt megértette-e?

Széchenyi ugyan már jóval előbb, 1826-ban, bátorító szavakat hall Crescence-tól, melyek azt sejtetik, hogy felfogja nemes törekvéseit. A *Kelet Népe*-ben világosan kimondja, hogy egy nemes lény már 15 év előtt megigértette neki, hogy küzdelmeiben «hű kebellet fog mellette állani».

1826-ban pedig ezt írja Naplójába: «Tegnap azt is mondotta Crescence: «Igaz, önnek sok ellensége van, de van néhány ember, a ki szívből jó ön iránt.» Boldogság áradt szét ereimben, melyet eddig nem ismertem.» De, a mint leveléből is látszik, mikor látja a női természettel járó kicsinyességeket, gyakran kételkedni kezd s elveszti reményét, hogy e nő hű társa lehessen politikai pályája küzdelmeiben.

Széchenyi egész lényén annyira uralkodik politikai eszménye, hogy valamint barátságába, úgy belevegyül szerelmébe is; ez a legfőbb mérték, melylyel mindent mér s ez nemesíti meg s emeli a mindennapi közönséges viszonyok fölé barátságát és szerelmét is; s valamint benső baráti viszonyt nem tudott fentartani a politikai törekvések összhangja nélkül, úgy szerelme sem lehetett mély és tartós oly nő iránt, ki lényének nemesebb részét nem ismeri.

Széchenyi meg volt győződve, hogy Crescence csak úgy szeretheti őt hozzá méltón, ha nemcsak a férfit, hanem nemzete reformátorát látja benne s viszont, hogy Crescence csak akkor méltó a Széchenyi szerelmére, ha őt egész nagyságában megértette.

Széchenyi ezt akarta megtudni. Ő szerette ezt a nőt, de nem szerette volna igazán s tartósan, ha meg nem érti eszméit s törekvéseit. Ha Crescence azt feleli, hogy hagyjon fel a politikával az ő kedvéért, világos lett volna Széchenyi előtt, hogy sem őt, sem egyéniségének jelentőségét, sem törekvéseinek nagyságát föl nem fogta s nem a politikát, hanem Crescence-t hagyta volna el. De mily lelki gyönyör, ha Crescence megérti őt s megerősíti, buzdítja nemes törekvéseiben, s mily erőt merít e tudatból küzdelmeiben s mily nemes kötelék, a közös eszmények kultusa köti őket össze egész életükre!

Úgy látszik, hogy a felelet, melyet Crescence-től kapott, Széchenyit kielégítette. Nem az bizonyítja ezt, hogy Széchenyi megmaradt a politikai pályán, mert ezt úgy sem hagyta volna el, hanem egy később bekövetkezett esemény, mely kétségtelenné teszi, hogy Crescence nem volt közönséges nő s melyből Széchenyi azt a meggyőződést meríthette, hogy Crescence őt valóban megértette.

A *Hitel* két német példányát megküldte Crescence-nak s arra kérte, hogy olvassa el s az egyik példányon tegye meg a könyvre észrevételeit s ezt küldje neki vissza. 1831 márczius 17-én ezt írja Naplójába: «Nem hiába élek, Crescence megküldi észrevételeit a *Hitelre*. Mily kitünő, mily gyöngéd, mily kedves teremtés, mily tiszta fel-fogás, mily helyes ítélet! Istenem, be nehéz sors ily lényt ismerni s nem állhatni közelebb hozzá.» A megjegyzések, melyeket Crescence a könyv széleire, a sorok közé beszúrva, sőt betoldott külön lapokra írt, arról győzhette meg Széchenyit, hogy Crescence-ban nemcsak figyelmes, hanem helyes ítéletű olvasóra talált, a ki nem csak dicséri, hanem meg is rója, ha nem ért vele egyet. Azonban mind ennél jobban boldogíthatták azok a sorok, melyek Crescence emelkedett gondolkodásáról tesznek tanúságot s melyek, ha még kételkedett, teljesen meggyőzhették arról, hogy Crescence a nagy nemzeti célokért küzdő, kiváló, gondviselésszerű férfiút látja Széchenyiben.

«Magyarország részben önnek köszöni az emelkedést s a tiszteletet», — írja Széchenyinek. — «Fejezze ön be e nagy munkát. A gondviselés önt magasabbra helyezte, mint millió embertársait. Használja fel tehetségeit a jóra. Hazánknak ön által kell fölemelkednie. Önnek kell a kevélyeket s a különböző nézeteket egy közös reformációra összeegyeztetni. Én segítségére leszek Önnek s magam is

érdemet akarok szerezni a szeretett haza iránt. Ez az a szövetség, melyet kész vagyok önnel megkötni életem fogytáig. Ebben célt érni a legszebb s legnagyobb jutalom lenne mindkettőnkre??? — Ugy majd a legkésőbb utókor hálás érülettel fogja önt dicsőíteni; tisztelettel fogják önt emlegetni s egymáshoz így szólnak: A tizenkilencedik század elején egy igazán nemes honfi megtért hazájába, s önmagának elszánt nagylelkű feláldozásával honfitársaiért, halhatatlanná lőn. Elnevezték őt a haza atyjának, előmozdítója volt a tudománynak, feltaláló, újító stb. Széles ismereteinél fogva s vallásos hazaszeretettől lelkesítve, véghezvitte ezt meg ezt stb. Itt egy egész könyvtárt fognak felsorolni! s magára vállalta azt, a mi legnehezebb feladat volt, egy ország ujjaalakítását, mindenkitől félreismerve, meg nem értve, csak egyetlen egy barátjától gyámolítva, végre sikerült iankadatlan kitartásával legyőznie az irigységet, mely oly sokáig üldözte. Így akarom, hogy beszéljenek egykor önről. Minden becsületes szívben örökké kell élnie az Ön emlékének!»

«Igen!» — folytatja tovább. — «Emeljük fel hazánkat a nevezetes országok sorába! De hogy ez sikerüljön, mindenkinek hozzá kell járulni. Egy napot sem szabad elmulasztanunk a nélkül, hogy a nagy feladaton valamit ne lendítsünk. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy az isteni gondviselésnek tetszett önt állítani élére a mi szeretett nemzetünknek. Önnek adományozta az isteni ihlet sugárát, hogy Ön legyen Magyarország jótevője, nemtője, a ki a szunyadó lágymeleg hazafiakat felébreszsze, némi lelket öntsön beléjük s a gyengének erőt, a gyámoltalannak tanácsot adjon. Igenis! kötelességünk annyit tenni, a mennyit tehetünk s nem hagyni elrozdásodni a bennünk rejlő tehetséget. Úgy nyugodtan be is várhatjuk jutalmát törek-

vésünknek, mely erőt, tevékenységet s kötelességérzetet szül. De nem elég a kezdet, a további fejleménynek kell minket kielégíteni. Kövesse Ön tehát szép hivatását. Az önnemesítés még nem elég; magasabbra utal önnek rendeltetése, sokkal magasabbra! Önnek honfitársait kell tökéletesbíteni s a bennök rejlő jó tulajdonokat kifejtetni s egyenként érvényre emelni. Ez Önnek élete feladata.» *

Nem csoda, ha e sorok olvasására lelke csordultig megtelik boldogsággal. Nem lehetett többé kétsége: Crescence felfogta őt, ők méltók voltak egymáshoz; valóban Crescence volt az egyedüli nő, a ki képes volt arra a magaslatra emelkedni, melyen ő állott.

S ha mégis ezután is megtörténik, hogy kételkedik Crescence vonzalmában, ez csak betegségéből eredő komor hangulataiban fordul elő s mikor felvirágzó hazáját halottnak, magát gazdagságában koldúsnak, folytonos munkás-ságában tehetetlennek, nagy elméjével hülyének, tiszta szándékaival gonosznak, nemes tetteivel elkárhozottnak s végre mint Magyarország legünnepeltebb férfia elhagyottnak, kerültnek, gyűlöltnek látja, természetes, hogy a legkisebb látszat is kétségbeejti s azt hiszi, hogy Crescence is elhagyta őt.

1835 deczember 15-én aldunai útjából visszatér Pestre s akkor tudja meg, hogy gróf Zichy Károly, Crescence férje, meghalt. Végre tizenegy évig tartó tiszta, állhatatos szerelmének jutalmát nyeri s 1836 február 4-én a szeretett nőt oltárhoz vezeti. E házasság boldog volt s méltó folytatása a nemes, eszményi viszonynak, mely törvényes egybekelésüket megelőzte. Széchenyi rajongó ragaszkodása e nőhöz, ellentállt a házasság szerelempusztító hatásának s nem szűnt.

* Gróf Széchenyi István Naplója. — Zichy Antal. 219.

meg élete utolsó lehelletéig. Idegbetegsége nem engedte, hogy állandóan boldog legyen az életben, de életének sok édes pillanatát köszönhette házasságának. Meghasonlott mindenkivel, csak e nővel nem; sötét színben látta az egész világot, csak ezt a nőt nem s Naplójában, melyben élete minden viszonyára nézve találunk följegyzéseket, nincs egyetlen egy szó sem, mely félreértést, gyanút vagy féltékenységet árulna el. Neje bizonyára sokat szenvedett férje búskomorságától, mely, bármint rejtegette is az emberek előtt, mégis önkénytelenül kitört belőle. «Este» — így írja 1838-ban — «miután szegény Crescencet sokat kínoztam s ő szomorú lett s én azt mondtam, hogy nincs örömem az életben, szerfelett meghatott ezzel az egy szóval: Te nem vagy nagylelkű irántam.»

Ily jelenetek oka nem a köztök keletkezett meghasonlás, hanem Széchenyi betegségével járó életúntság és kétségbeesés volt. S hogy Széchenyinek mily nagy véleménye volt e nőről, bizonyítja 1843-ban készített végrendeletének egyik pontja, mely így hangzik: «Helyezzék hű élettársam, jobb felem, tiszteletre méltó feleségem tetemeit hamvain mellé. Mert ő vala az, ki már akkor is felfogta nagyobb-szerű eszméimet: szolgálni a hont, mikor alig volt egy hőkédély is, mely megértett s méltatott volna. — Ő volt az, kinek szép lelkéből mindig erőt és szilárdságot merítettem. Ő volt végre az, kiben a legmagasztosabb germán költőnek asszonyi ideálját fölleltem, mely szerint nem pipere- és divathajhászat, vagy épen politikába beleavatkozás és a pártok feltüzesítése a hölgynek magasabb tisztje; de csak úgy felel meg magasabb hivatásának, csak azáltal lesz a mennyei lakosok legremekebb műve, ha valamint a férj szabadságért vív, úgy küzd az asszony illemért. — Ő lesz végre az, jól tudom, ki, habár az egész világ elhagy is,

hűn és bennem bízva, rólam nem kételkedve, fog állni mellettem».*

A *Kelet Népe*-ben örök emléket állít Crescence-nak. A nemzet színe előtt mondja ki Széchenyi, hogy e nőnek történelmi szerepe volt Magyarország újjászületésében. «S így lön hogy . . . bizonyos órában — *és soha el nem határozom magamat, ha egy nemes lény nem igéri, mikép ő fogna hű kebellemel mellettem állni, midőn minden részekről félreértve, végkép egészen magamra volnék hagyva* — megesküszöm magamnak . . . hogy miután világosan mutatkoznak lelkem előtt nemcsak a feltámadásnak, de nemzetünk egykori nagy kifejthetőségének is legbizonyosabb jelei, mindent el fognék követni, habár magam maradok is, habár vesznem kell is, mit e kettős célnak elérésére cselekedni lelkem sugall.»

Nem Széchenyi képzelete ékesítette föl, — a mint ez nemes érzésű férfiaknál gyakran megesik — a szeretett nőt azokkal a tulajdonságokkal, melyeket benne találni óhajtott. E nő valóban megérdemelte Széchenyi mély ragaszkodását. Mind a ketten nemesen éreztek s méltók voltak egymáshoz.

* Gróf Széchenyi István Naplói. Zichy Antal. 220.

VIII.

Széchenyi nagyobb szabású, gazdagabb természet volt, semhogy a magánélet legnemesebb viszonyai teljesen kielégíthették volna. Lelkében még egy nagy úr tátongott, melyet ki kellett tölteni; nagy érzések forrongtak benne, melyeket e szűk körökben nem értékesíthetett.

Fiatal korában elbódítja az ifjúság élvezeteinek mámore, de évről-évre kínosabban kezdi érezni életének ürességét s céltalanságát. Nyugtalan, elégedetlen önmagával, valamely nemesebb életcél után sóvárog, mely elég jelentékeny, hogy egész szívét, elméjét elfoglalja s méltó arra, hogy egész erejét, életét neki szentelje.

A katonai pálya sohasem vonzotta. 1815-ben már undorodik tőle. Nem azért maradt rajta, mert hivatást érzett magában, vagy mert a magasabb rangra való előléptetés becsvágyát, lelke homályos vágyait kielégítette volna, hanem mert még nem tudott magának oly életcél találni, melylyel egész lénye megteljen s mely elég nagy, hogy egy rajongó lélek minden érzését, egy kiváló elme minden gondolatát elfoglalja.

Sok tépelődés, kétség, ingadozás után végre megtalálja életének célját, mikor fölvilan benne az a tudat, hogy oly állású magyar embernek, mint ő, nem lehet magasabb hivatása, mint ha teljesen oda adja magát saját fiainak

legfüggetlenebb részétől elhagyott, mindenben elmaradt nemzetének. S e pillanat óta nemzetének rajongó szeretete tölti be egész lelkét, ez a hatalmas érzés emelkedik minden egyéb érzése fölé, ez válik lényének uralkodó elemévé, ennek rendeli alá minden érzését és gondolatát.

Ezzel, az érzelem világában, eléri fejlődésének legmagasabb pontját. Magasabbra nem emelkedhetik az ember, mintha mély szeretettel ragaszkodik egy nemzethez s e nemzet élete válik saját egyéni élete tartalmává. A nemzeti érzületnek ez a rendkívüli intenzitása, melyben Széchenyit se előtte, se utána nem multa fölül senki, megelőzi öntudatos politikai működését. Ez a hatalmas szenvedély élesíti ösztönét, melylyel megérzi a nemzetet fenyegető veszélyeket; ez termékenyíti meg elméjét s érleli meg benne a nemzet ujjaszületésére vezető eszméket. Ez a szenvedély uralkodik rajta élete végéig, ez láncozja az íróasztalhoz, ez viszi a szószékre, ez hajtja példátlan munkásságra s edzi meg a kitartásra; ez gyulaszt benne gyűlöletet és szeretetet; ez ösztönzi kiméletlen támadásra; ez töri meg gögjét s készíti megalázkodásra; ez alakítja át független, gazdag úrból a nemzet szolgájává.

Bizonyára egyike a legnevezetesebb jelenségeknek, hogy ebből a magyarul alig tudó mágnásból és osztrák katonatisztból — a ki németül gondolkozott és írt, s a magyart kivéve, majdnem minden művelt európai nyelven beszélt és írt, s a ki életének első 36 évéből alig töltött néhányat hazájában s a többit Bécsben vagy idegen országokban élte át, az európai nemzetközi jellemű arisztokraczia társaságában, — vált a magyar nemzeti törekvések leglelkesebb s legfényesebb képviselője.

Ez az eset is azt bizonyítja, hogy a geniális természet

minden akadályt legyőz s nagyságra vergődik oly viszonyok között, melyekben a közönséges emberek megsemmisülnek.

A nemzeti érzületet minden tényező gyengítette s elaltatta benne. Atyja nem lelkesítette, mert nem remélt semmit s a nemzet jövőjéről való lemondással szállott sírjába. Nevelése német volt; a magyar irodalom hazafias szelleme sem hatott reá, mert nem ismerte s ifjúkorában senki sem ébresztett benne nemzeti érzéseket. A főnemesség, melynek körében élt, kivetkőzött nemzeti jelleméből s példájával eltompította benne a nemzeti érzületet. A katonai szolgálatban minden magyar ember nagy átalakuláson ment keresztül akkor is; rendesen elfelejtette nyelvét s elvesztette nemzeti tudatát. A külföld fejlettebb, műveltebb nemzetei állapotának megismerése s megszokása, az emberek műveltsége, finomabb életmódja s társalgása, mely feltünően elütött a magyar nemzet elmaradottságától, nyerseségétől s tudatlanságától, további ok lehetett arra, hogy elidegenedjék nemzetétől s kicsinyelje, megvesse, sőt ellensége legyen, mint a magyar főnemességnek legnagyobb része.

S mégis Széchenyi lett a nemzetiségi eszme képviselője Magyarországon, mert természetének nemessége, elméjének ereje, lelkének sóvárgása egy nagy cél után, melyet csak egy nemzet életében tudott feltalálni, visszaadják őt nemzetének s a mi más embert elidegenített volna hazájától, az Széchenyire nézve az erő kútforrása lett s ép ezette őt képessé az újjászületés munkájának sikeres megkezdésére.

Széchenyi soha egy pillanatig sem szakadt el nemzetétől, de a szálak, melyek vele összekötöttek, nagyon vékonyak és gyengék voltak.

Neve magyar volt s meggátolta, hogy elfeledje száрма-

zását. E név nem egy kellemetlenség oka Széchenyire nézve, mert a külföldön senki sem tudja helyesen kiejteni, idegen volta így feltünőbb s önkénytelenül saját nemzetére utalja. Családja története összeszövődött a nemzet történetével s fentartotta az összeköttetés tudatát közte s hazája között. Jóságai Magyarországon feküdtek s érdeke hazájához csatolta. Végre a magyar mágnás oly kiváltságokban, anyagi előnyökben s tiszteletben részesült a saját hazájában, mint hasonló állású emberek Európa egy országában sem s ebből a szempontból jobban érezhette magát hazájában, még ha a nemzeti érzület nem csatolta is hozzá.

E szálak ép úgy Magyarországhoz fűzték rangtársainak bármelyikét is. De míg ezeknek legnagyobb része elveszett a nemzetre nézve s habár valamely más elembe nem olvadtak is, mint minden nemzeti jellem nélküli magán emberek, minden magasabb cél nélkül töltötték el életüket; míg mágnástársai, a kik magyar nevöket sem tudták helyesen kiejteni, a kik kiléptek a nemzeti élet közösségéből, a kik semmit sem áldoztak nemzeti célokért, sőt telhetőleg akadályozták a nemzet fejlődését s ellenségei voltak nyelvének is s feltétlen támogatói voltak egy idegen nemzetellenes kormánynak, — azt hitték, hogy már pusztán létezésökkel, nevökkel, fényes életmódjukkal díszére válnak a nemzetnek s föl vannak mentve minden komoly hazafiúi kötelesség teljesítése alól, — addig Széchenyi ép szociális állásánál fogva érezte magát kötelezve, hogy hazájának nagyobb szolgálatokat tegyen, mint más, a ki oly kiváló előnyökben, gazdagságban, a függetlenség feltételeiben s tekintélyben nem részesült.

«Mennél magasabb születésű, mennél gazdagabb, okosabb s függetlenebb valaki» — írja gróf Hunyady Juliá-

nak — «annál több kötelessége van embertársai, hazája iránt. A ki oly szerencsés körülmények közt jött a világra, mint mi, annak nagy kötelességei vannak s egyenesen rossz ember és semmirekellő, a ki a rábizott kincseket elrejtí és semmit sem áldoz a közjóért... Gyalázatosság magát jobbnak s előbbkelőnek tartani, mert a szerencsés sors kedvezett nekünk s nyomorultan rang, cím és vagyon mögött elsánczolni magát — a legjobb ember a legnagyobb, legnemesebb, legkitünőbb.» Ha Széchenyi közönséges ember, ő is elszáradt s holt tagja lett volna a nemzetnek, mint mágnástársainak túlnyomó többsége.

Széchenyi komoly, rajongásra hajlandó természete, érzelmeinek gazdagsága és mélysége fejleszti a gyenge csírákat, melyek lelkében megmaradtak, hatalmas szenvedélyé.

Széchenyiben a fajszeretet csak későn vet lángot. Addig a hazához való ragaszkodás tölti el lelkét, a homályos vágy, hogy híven, odaadással szolgálja hazáját, de valami specifikus magyar érzésnek nem lehet benne nyomát találni. Még nem is sejti, hogy ezt a hazát csak a magyar fajért érdemes, s csak általa lehet fentartani, s hogy a magyar politikának nincs más kiinduló pontja s végcélja, mint a magyar faj kifejtése s biztosítása.

Származásával már arisztokratikus érzületénél fogva is gyakran foglalkozik. «Hogy nekem» — írja 1814-ben 23 éves korában — «okvetetlen a legősibb hún fajból kell származnom, az már abból is kitetszik, hogy a svájci havasok legszebb vidékein, vagy Olaszország leggazdagabb völgyeiben sem tudtam soha úgy felbuzdulni, átmelegülni s lelkesülni, mint hazám kopár pusztáin. Bennem épen nincs meg a hegyi lakók amaz erénye, melyet többé-kevésbé mindig csak az önvédelem jellemez, s mely táma-

dólag legfeljebb bosszúvágyból szokott föllépni, a mi egyébiránt egy apró személyiségekké törpülő népben mindig becsülendő tulajdon. Bennem — már rossz vagy jó tulajdon-e ez, nem vitatom — de bennem inkább valami különös szenvedélyes hajlandóság van a szétáradó, dúló hadjáratokra. Például Attila ama számos lovas vitézeinek bármelyike, a kikkel ő annyi országot elpusztított, nézetem szerint — nem tekintve kulturára s észszerűsége — természetes rokonszenvem után ítélve, a legboldogabb, legirigylendőbb ember lehetett. Chateaubriand nem győz csodálkozni egy arabs fölött, a ki benső meggyőződése egész hevével azt vallá, hogy soha vidámabb és boldogabb nem volt, mint mikor egy nagy homoksivatag közepén egyes egyedül egy teve hátán ülhetett.»

Fiatalsága örömei s mulatságai között eszébe jut hazája s szomorúsággal telik meg szíve, melyet némileg enyhít a jövőjébe vetett remény. «Nekem van hazám, szegény, szerencsétlen hazám, melyen nem lehet segíteni, *legalább most nem.*» (1815.)

A hazához való ragaszkodást nemesebb érzésnek tartja a szerelemnél s a külföldön is hazájáról ábrándozik s utána vágyik. «Nem tudom; még azt sem tudnám megmagyarázni, mi a szerelem; pedig az, a mit egy nő iránt érzünk, sokkal csekélyebb, mint a mit egy szent föld, egy szabad nép iránt érzünk. Csak azt tudom, hogy ott a levegő jobb, a fa és a mező szebb s minden oly kedves és drága előttünk. Mindig csak oda vágyunk és törekszünk. Ott élni, ott meghalni, egyedüli óhajtasunk. Ha idegen földön ér utól végzetünk, könnyebben válunk meg az élettől, mihelyt egy jó barát megigéri, hogy csontjainkat egykor a hazába visszaviszi. Ha életemben nem csókolhatom meg többé porodat, s ha örökre adósodnak kell maradnom, fogd fel

mégis szívesen legalább utolsó lehelletemet. Szerettelek minden hibáddal.» (1819.)

A görög archipelagusban a Balaton jut eszébe s Mimar hegye Badacsonyra emlékezteti. De itt minden nagyobb mérvű s az egész tájék festőibb színekben pompázik.* «Szegény hazám, gondolám magamban, csúnyácska vagy, de azért mégis szívemből szeretlek, daczára homokodnak s lakóid önhittségének. És te, én jó Fertő-tavam, valami szép te sem vagy, csak arra kérlek, maradj meg nálunk, mert partjaid nem levén, nagy jószág tőled, ha el nem szaladsz. Mindez mégis legkedvesebb birtokunk. Azon ország levegője, a melyben születünk s gyermekségünket töltöttük, mégis a legjobb. Az a nő, a kit ifjúkorunkban megszerettünk, mégis a legdrágább előttünk. Szerte kóborlunk a világban, útközben sok mindent megkedvelünk, de végre mégis csak visszatérünk régi otthonunkhoz s régi szerelmünkhöz.» (1819.)

Hazája állapotán mély búba merül. «Szívem vérzik,» — írja 1820-ban, — «ha elgondolom s magamnak be kell val-lanom, hogy mélyre sülyedtél, s hogy csak elveszett szabad-ságod adhatja vissza régi erődöt, vagy semmi a világon.»

Meghatva, mélyszánalommal tekint erre a szegény sülyedt országra. Azt találja, hogy népének kevés a műveltsége s természettől kevés tehetség és erő jutott neki osztályrészü-l. «Pedig egy kell a kettő közül, vagy agyvelő vagy váll.» (1820.)

De ily kedvezőtlen benyomások mellett is elérzékenyül, ha a nemzeti élet valamely eredeti nyilvánulását látja. «Szívem ellágyul, ha valami hazait látok, egy czimbalom, sőt egy duda is elég, hogy ellágyítson s sírásra fakaszson. Egy nemzet sajátságait nem szabad megváltoztatni vagy

* Gróf Széchenyi István Naplói. Zichy Antal.

szétrombolni, mert hasonlít a zománczhoz, mely a fogat takarja.» (1820.) «Hiába, a vér mégis különböző s végre is, semmit sem szeret az ember úgy, mint hazáját s hazája fiait.» (1820.)

Hangulatai még ingadoznak s néha fásultság vesz lelkén erőt s szeretné, ha megszabadulhatna sovárgásaitól. «Ebéd után Bükre lovagoltam Nagy Pálhoz» — írja 1820-ban — «s kertjében találtam. Ez a legokosabb ember Magyarországon. Vár, s csendes házi életben hűtögeti, aczélozza kedélyét a sors bekövetkezhető csapásai ellen, hogy száraz szemmel nézhesse hazája hervadását, enyészetét. Egész nap kertjében foglalkozik, hogy az időt nappal előlje s éjjel aludni tudjon reá, «hisz egész nap csak nem lehet sopánkodni, panaszkodni» s úgy él, mint mindenki, ha már arra a színvonalra bir fölemelkedni, hogy ne reméljen semmit s előbbre ne törekedjék, de csak tűrje az életet, melytől szabadulnia nem lehet, ha csak öngyilkossá nem lesz. Van egy szép élettársa is, nem mintha szeretné, vagy gyermeket óhajtana tőle. Egy haldokló hazában a szerelem sem élhet s egy zsibbadt népnél mire valók volnának a gyermekek.»

1820-ig alig volt alkalma a magyar néppel érintkezni. Birtokai oly vidéken feküdtek, hol a paraszt is német s csak mikor Debreczenben tartózkodik, látja közelebbről a magyar faj sajátságait. A hangulatok, melyeket benne kelt, ellentétesek s majd vonzódást s idegenkedést, majd szánalmat s megvetést érez iránta.

«Majd a legnagyobb vonzódást érzem» — írja 1820-ban Naplójába — «e durva néphez, melyet voltaképp hön szeretek, hogy oktatnám, emelném, emberré nevelném; majd meg látni sem kívánom s eltaszítanám magamtól. Tudatlansága meghat; életemmel, véremmel szeretnék segíteni

rajta s osztoznám, vele együtt szenvedve, sorsában. De sokszor elriaszt és felindít vak igazságtalansága, gőgje és önhibtsége! Hol fognak az én hamvaim pihenni? kérdem gyakran magamtól, a hazában-e vagy a külföldön?»

Mindezek az érzelmek még nem mutatják benne a nemzetiségi eszme megérését, a speczifikus magyar érzést. Nemes hajlama, kötelességérzete egy nagyobb egység felé vonzza, mely magasabb czélokot tűzhetne ki életének, de még nem fejlődött ki benne az a rendkívüli nemzeti érzékenység, mely kínokat okoz neki, ha látja, hogy magyar mágnások, nemesek nem magyar érzésűek, vagy nem tudnak magyarul s nem lelkesülnek a magyarságért.

Bizonyítja ezt 1823-ban történt beszélgetése Sommsich Pongráczczal. Ez azt mondja :

«Nekünk mindnyájunknak németekké kell lennünk, az mindegy, csak *szabadok* legyünk — Habeas Corpus a legkiterjedtebb értelemben, és ha befolyásunk lesz a kormányzatra stb. Sommsich nagyon tetszett nekem s nemes gondolkozású embernek látszik. A dolgok azonban ma úgy állnak, hogy önzetlen, helyes nézeteivel, ha nyilvánosságra jutnának, mind a két párttal, az ultrákkal s az alkotmányosokkal meg kellene hasonlania. A császár föl akasztatná, a magyarok megvetnék. Mert hogyan tűrhetne az első kormánytársat maga mellett? S hogyan lehetne az, hogy a magyarok németekké váljanak?»

Csak két évvel később is mily fájdalmat okozott volna neki ily nézetek hallása s megütközéssel jegyezte volna fel Naplójába. De 1823-ban még lélektani lehetetlenség volt, hogy a magyar fajért rajongjon.

Az egyénnek teljesen bele kell olvadnia a nemzetbe, hogy annak aspirációit képviselhesse. Széchenyi még akkor nem olvadt bele. Nyelvét nem tudta, irodalmát nem

ismerte s hatását sem érezte s azért kívül állott a nemzet szellemi közösségén. Ő maga sem viselte magán faja egyéniségének bélyegét, mely leginkább a nyelvben nyilvánul, s nem vehetett részt szellemi életében s a nyelv ismerete nélkül ő sem hathatott nemzetére. Hogy lehetett volna meg benne a nemzeti érzékenység s ítéltetett volna szigorúan mások felett azért, mert magyarul nem tudtak, mikor nemzete nyelvét maga sem beszélte?

Csak 1825 után tűnedeznek föl gyakrabban speczifikus magyar érzületének jelenségei. Rendkívüli érzékeny s fájdalmasan érinti, ha valahonnan a magyar nyelv ki van zárva s nagy örömet okoz neki, ha valahol terjedésének jelét látja. Maga is terjeszti a magyar nyelvet s mágnástársai körében a nemzeti érzület ébresztésére törekszik. Mind oly jelenségek, melyek 1825 előtt nem fordulnak elő életében.

1826-ban, mikor angol lovászt fogad szolgálatába, még azt mondja ugyan, hogy «nagy anomalia, hogy egy magyarnak angol szolgája legyen, a mi oly színben tűnik fel, mintha az ő s germánok egyikének római szolgája lett volna». De mindjárt utána följegyzi Nádasdy gróf történetét s megjegyzéseiből már felénk árad nemzeti érzületének melege. «Gróf Nádasdyt a múlt nyáron gyűjtogatónak tartották s kis hija volt, hogy a dühös parasztok agyon nem ütötték. A parasztokat kihallgatták s azt felelék: Bizony mi nem tudtuk, hogy ki lehet, mert ki gondolhatta volna, hogy egy gróf Nádasdy, egy magyar főispán, nem tud magyarul.» Ezt Széchenyi a következő keserű megjegyzéssel kíséri:

«Valumbrosa nem tud spanyolul — lehetetlen!

Bolingbroke nem tud angolul — ez nem lehet!

Caraman nem tud francziául — ez tréfa!

Gróf Nádasdy nem tud magyarul — de hisz ez természetes!»

Most már észreveszi, hogy a főrangú hölgyek teljességgel nem beszélnek magyarul, hogy nincs jó magyar társaság s ezt a magyarság süllyedése s gyengesége jelének tekinti.

Mióta magyarul tanul s behatol a nyelv szellemébe, közelebb jut nemzetéhez is, jobban kezdi érteni, s a nyelv fejlődésében a nemzet egészségének egyik megnyugtató, reményt keltő jelét látja. «Minden agg korra mutat, csak a nyelv nem. Mikor mindazt, a mi benne rejlik, lassankint fölfedezem, a remény sugára villan föl lelkemben s úgy látszik, mintha egykor teljes életre támadna. De virágozhatik-e nyelv a nemzet virágzása nélkül? A nyelv magával ragadja a nemzetet.» (1827.)

Elszomorodik, mikor Hunyady Pepi gróf megtiltja nejének a magyar nyelv tanulását (1827), felháborodik, mikor báró Podmaniczky Károly előtte s gróf Esterházy Mihály előtt azt mondja, hogy a főrendi házban magyarul beszélni bohózat (1828), megütközik, mikor egy Fiuméba telepedett angol gépész, arra az intésre, hogy tanulja meg az ország nyelvét, azt kérdi, hogy melyiket, mert három van: a német, horvát és olasz? «Ezt egy idegen» — jegyzi meg Széchenyi — «egy magyar kikötőben mondja, az egyedüliben, melylyel birunk.» (1828.) Palinban Inkeyéket látogatja meg s azt írja Naplójába: «Mily borzasztó típus az, mely ily nemesi házban uralkodik. Se hús, se hal. Mily nyelven beszélnek? Voltakép egy nemzethez sem tartoznak.» (1828.) Egy Zichy grófnénak azt mondja: «Minden igyekezetem hiábavaló, nőink közül egy sem beszél magyarul.» A grófné: «Ma van az apósom halála napja s mához egy évre magyarul fogok beszélni». «Nous allons voir» — jegyzi meg Széchenyi — «de el voltam ragad-

tatva.» (1828.) «Forrayéknál ebédelek» — írja 1828-ban — «sok lelkesedés a leányoknál, hídat akarnak építeni; a nemzetiséget kell bennök fölébresztenem.» Majd Erdődyékben akarja a nemzetiségi érzületet lángra gyulasztani. Péczelen, Rádayéknál, jól esik lelkének, hogy magyarul beszélnek. Örömmel veszi észre, hogy Valeróné, egy pesti polgár neje, magyarul tud. Egy gróf Zichynél irodalomról beszélgetnek s megdöbbenve hallja egy magyar mágnás szájából ezt a szót: «Unsere deutsche Litteratur» s azt jegyzi meg, hogy Zichy gróf nem is sejti, mily sokat mondott ezzel. (1831.) Gróf Károlyiéknál megütközve tapasztalja, hogy a gyermekkel németül beszélnek.

Midőn a nemzeti érzület őt is áthatotta, észreveszi más nemzetek életében is a tényezőket, melyek a nemzeti egyéniség kifejlődését akadályozzák s a nemzetiségi eszme hatása fogékonynyá teszi más nemzetek aspirációi iránt. Olaszok közt tartózkodása közben feltűnik neki, hogy «Olaszország egységéről nem álmodozik s nem beszél senki. Az eldaraboltság tudatával élnek. Ha a levágott fej még sokáig gondolkodhatnék, s ha a hozzá tartozó testet mozogni és tovább élni látná, ez borzasztó érzés volna. Így érezhet Olaszország, Lengyelország és Németország». (1828.) Mikor Németországban utazik, a mecklenburgi nagyhercegné előtt a következő nyilatkozatot teszi: «Ha német volnék, vérzenék szívem. Németországot szétdarabolva látva, mert azt gondolom: egy Isten, egy szerelem, egy Németország.» (1829.)

A nemzeti érzület intenzitására mutat lángoló haragja, mely magyartalan rangtársai ellen tör ki belőle s elragadtatása, ha a nemzetiség ügye iránt érdeklődést tapasztalok. Gróf Eszterházy Károlyhoz 1828 október 26-án intézett levele ennek egyik érdekes bizonyítéka. «Igen nagy

örömmel vettem soraidat. Vedd köszönetemet most és utóbb a hazánkét, hogy a két Pálffy valami hazafiúi tette bírhattad. Hidd el, édes Eszterházym, hogy mindig örül szívem, hogy ha látom, mely különbség vagyon a mostani magyarok és a múlt s mulandó generáció között. Újabb időkben Pálffy herczeg, Eszterházy Károly, Batthyány Antal haltak meg. Semmire valók a szónak egész kiterjedésében. És a hazánk legszebb nevei. Nem eszelős az, és bizonyára nem holdas, a ki hazánknek ily rothadtságát elismeri és kínos megilletődéssel mindenekben tapasztalja. De annyira elromlottak mágnástársaink s nemeseink egyáltalában, hogy nem is érzik s nem is sejdítik, mennyire elaljasodtak s mennyire rosszak, úgy mint a szemérmét vesztett leány nem pirul többet szégyenében.»

«Már mi ugyancsak más emberek vagyunk, akárki mit mond és minden kétségen kívül a hazánkra sok jót, sok áldást fogunk hozni. Csak Istenért tartsunk össze, segéljük egymást tiszta szívvel s hazafiúi indulattal és legyünk állhatatosak. És Te reád, Barátom, sokat számolok. Reménylem, hogy szélesvállú fiaidból igazi magyar emberek lesznek, de nem ám betyár, pipás, káposztaevő magyarok, hanem a nemzetiség jeles és nemes értelmében.»

«Hallottam buzgó részvétellel, hogy szeredieidet ugyancsak magyarosítod, s hogy feleséged részt vesz ezen nemzetesítésben; még életben fogja nyerni ily tetteknek áldását. Fiaid legalább — moralis sensusban és physicali sensusban is — teljesvérűek fognak lenni; midőn hazánkfiainak nagy része korcs, azaz se magyarok, se németek, se francziák, se angolok stb. Ez ám pedig a mi nagy bajunk.»

Minden jel arra mutat, hogy e fordulat 1825-ben áll be Széchenyinéél. Ekkor lett magyarrá, ekkor lépett be teljesen a magyar nemzet közösségébe, mert ekkor tanult meg

magyarúl, ekkor érezte meg a magyar irodalom hatását, ekkor járta át egész egyéniségét a magyar nemzeti szellem. Ekkor határozta el, hogy tanárokat fogad, kik a magyar ékesszólásban s a magyar jogtudományban oktassák, ekkor teszi fel magában erősen, hogy jól kell beszélnie magyarúl, s hogy minden magyar könyvet meg fog szerezni; ekkor érik meg benne az akadémia felállításának, mint a magyar nemzetiség kifejtése egyik eszközének, eszméje s ajánl fel 60,000 forintot e tudományos intézet alapítására; ekkor szólal fel az országgyűlésen magyar nyelven. Ezután 1826-ban nyilvánul először nemzeti érzékenysége. Leveli között egy magyar sincs 1826-ig s a Wesselényihez intézetek is német nyelven vannak írva s első ismert magyar levele 1826 május 6-án kelt s még ebben is panaszkodik Wesselényinek: «tudod mily erőltetéssel írok az anyám nyelvén.» — 1826-ban kezdi Crescence alakját nemzeti eszményeivel összekötni s a *Kelet Népe*-ben 1841-ben tett vallomása szerint 16 évvel azelőtt, tehát 1825-ben esküdött meg magának, hogy ő fogja, ha senki más, a magyar nemzet ujjaszületésének munkáját megkezdeni.

Erősödő fajszeretetének bizonyítéka az is, hogy 1825 után mind gyakrabban jelennek meg kifakadásai a nemzet ellen s undorának, megvetésének kitörései. Csak a ki nemzetét mélyen szereti, csak a ki nemzete fölemelését tűzte ki élete céljául, ismerheti e kínos hangulatokat, mikor megismeri azt, a kinek legfőbb érdekeiért küzd s arra a meggyőződésre jut, hogy az maga saját emelkedésének legnagyobb akadálya.

Mikor Széchenyi lelke előtt egész nagyságában jelenik meg az a cél, melynek életét szenteli s megéri benne a terv is, mely szerint e célt elérhetőnek tartja, mikor szenvedélyes fajszeretete ösztönét élesíti s nagy elméje öntu-

datosságát fokozza, akkor kezdi tisztán látni, mily távol áll a magyarság az ő nemzeti eszményétől s küzdelmei közben szerzett tapasztalatai keltik benne azt a gyötrő tudatot, hogy ő nemzetibb nemzeténél.

A feladat, hogy a magyar magyar legyen, nagyon egyszerűnek látszott a felületes elméknek. A magyar ember akkor is azt hitte, hogy a ki magyar, azt nem szükséges magyarrá tenni, mert úgy is az. Széchenyi belátta, hogy ez nem elég. Nagyon szereti idézni Verseghegynek azt a mondását: «jó hazafinak lenni nehéz, de nem lehetetlen.» A magyar ember ép ezt tartotta a legkönnyebbnek. Hazafias beszédek tartani országgyűlésen, megyei közgyűléseken s ebédeken s vacsorákon, nem vállalni kormányhivatalt, jónak tartani s dicsőíteni a fennálló viszonyokat s azután tétlenségbe sülyedve elmerengni a múlt dicsőségén, ezt tartották az igaz hazafiság kétségtelen jelének. De Széchenyi lelke előtt más eszmény lebegett. Ő a magyart magasabb hazafiságra akarta emelni, mely csak nagy szellemi és erkölcsi erővel érhető el. Ő az igazi magyarságot abban látta, hogy a magyar fölemelkedjék hivatása s helyzete tudatára, hogy nemzeti egyéniségét kifejtve a kultura összes eszközeivel, uralkodó állásba jusson Magyarországon, hogy erre az uralomra, mely egyedül felel meg egy önérzetes nemzet méltóságának s föltétele fenmaradásának, minden célravezető eszközzel törekedjék, hogy ne tőrjön semmit — a mennyiben tőle függ — a mi e czéllal ellenkezik s megtegyen mindent, a mi e cél elérését biztosítja, öntudatos következetességgel; e legfőbb czélnek rendeljen alá mindent, rendi, felekezeti, helyi és személyes érdeket, rombolja le a nemzeti fejlődés akadályait s alkossa meg a nemzeti hatalom intézményeit. Csak azt tartotta igaz magyarnak, a ki ily magasságra emelkedett; nem tudta

magyarnak tartani azt, a ki, ha tősgyökeres magyar volt is s egy szót sem tudott németül, akár tudatlanságból, akár gonoszságból, közönyösen eltűrt valamit, a mi a nemzet fejlődését gátolta s érdekeit veszélyeztette s nem mozdította elő oly intézmények megalkotását, melyek a nemzet fejlődését s hatalmát gyarapíthatták. Lelkes ébreszteni a nemzetben saját nagyságáért s tervszerű tevékenységre ösztönözni e fényes idősítása végett.

Minden jelenség, mely azt bizonyítja, hogy nincs meg az a szellemi és erkölcsi erő, mely nemzet uralmának biztosítására szükséges, lelki fájdalom, kínzó aggodalmak nehezednek lelkére s sége rohamaiban a nemzet rothadásának, halálzetei következtében a kétségbeesésig fokozódnak.

A kinek az a szerencse jutott osztályrészül, hatalmas, büszke nemzetek sorsát intézi, az nem ismeri azokat a kínokat, melyek azt a kiváló embert gyötrik, a ki egy elnyomott és süllyedt nemzet fölemelésének szentelte életét.

A kiváló emberek törekvése fölemelni egy nemzetet s áthatni saját eszményeinek, érdekeinek tudatával. E feladat megoldása nem sikerül teljesen a legnagyobb szellemeknek sem. Vannak mindig minden nemzetben vastag rétegek, melyeket nem lehet áthatni az eszmények melegítő fényével; vannak körök, melyeknek külön érdekei mindig gátolják a magasabb érdekek kielégítését; az emberek korlátolt-sága, apró érdekeik s előítéleteik, — az emberek aljassága, mely ösztönszerűleg irtózik minden nemesebb törekvéstől, mind megannyi akadályai a magasabb célok megvalósításának. Azonban független, sorsukat önállóan intéző nemzeteknél a nagy nemzeti célokkal való foglalkozás erős

An der Stellenplatte der
Nährschme erglantz
Tropfen. War es ein Tr
Ol oder eine Träne?

Nachdruck v. 1890

ellensúlya a kisszerű érdekeknek s végre bizonyos közérzülétté váló eszményi felfogás állapotodik meg, legalább a felsőbb rétegekben, a nemzet méltóságáról s érdekeiről, mely mértékül szolgál emberek és viszonyok megítélésében s bárhol esik rajtok sérelem, az egész nemzet felzúdúl, van ereje sujtani s jutalmazni s a végző esetben, mint egy ellenállhatatlan ár, elsöpri azt a hatalmat, mely ellenkezésbe jutott a nemzet érdekeivel és méltóságával.

A hosszú ideig elnyomott nemzetek legnagyobb szerencsétlensége, hogy az elnyomás megrontja jellemöket s maga után vonja az egyesek sülyedését is. Minden elnyomott nemzet megérezte e rothasztó hatást; ezt bizonyítja nemcsak Olaszország, hanem Magyarország története is.

Minthogy legfőbb érdekeit nem a nemzet intézi, hanem egy idegen, ellenséges hatalom, a nemzet tagjai nemcsak elszoknak a nagy célokkal való foglalkozástól, hanem elvész rájuk nézve e foglalkozás nemesítő hatása is. A legnemesebb célokkal az eszményi emelkedés lehetősége van kiszakítva a nemzet életéből s az emberek feltartóztathatatlanul a kisszerű, alacsony érdekekbe sülyednek. A nemzet többségéből végre kihál a nemzeti nagyság és hatalom vágya is. A nemzet jó tulajdonságai elsorvadnak, a rosszak buján tenyésznek s elhatalmasodnak. Az idegen uralkodóház, mely a nemzeti törekvéseket veszélyeseknek tartja, ketté repeszi a nemzetet s egyik részével a másikat bénítja meg. Az emberek nagy része, mert minden állapotnak megvannak a maga parazitái, idegen érdekek szolgálatába áll s nemzete ellen fordul, míg a többi tompa fásultságba sülyedve, megszokja ezt az állapotot is s nem háborodik fel többé a legnagyobb aljasság láttára sem. Az eszményi emelkedettséggel kihál az emberek lelkéből a nemesebb ambíció is s a leggazdagabbak, legfüggetleneb-

**bek versenyeznek egymással szolgálkéségben, alacsony-
ságban s életök legfőbb eséljénél fényes címek, rendjelek,
oly állások elnyerését tűzik ki, melyekben eszközül szol-
gálnak nemzetök elnyomására, jogainak s érdekeinek ki-
játszására ; a süljedt nemzet pedig, mely elvesztette ön-
éretét, tisztelettel hajol meg e hatalmasok előtt, mert
már nincs annyi erkölcsi érteke, hogy öket megvesse, s
nincs annyi ereje, hogy öket büntesse. S mert a nemzetet
gyengének, a fejedelmet hatalmasnak látják, ehhez sze-
gödnek, s hogy magas állásukat megtarthassák s megbiz-
ható s nélkülözhetetlen rabszolgáknak tartassanak, min-
denkit felülmúlnak szolgáltságban s állásukat nem arra
használják fel, hogy a fejedelmet megnyugtassák, meg-
nyerjék a nemzetnek s meggyözzék, hogy a nemzet aspi-
rációinak kielégítését a fejedelem legfőbb érteke köve-
teli, hanem, mert attól tartanak, hogy ily eljárással
elvesztenék bizalmát, a nemzeti törekvéseket veszélye-
seknek tüntetik föl, s gyanúsítói s árulói a nemzeti aspi-
rációk képviselőinek.**

A nagyobbak példája magával ragadja a kisebbeket,
s minthogy a szolgáltság s alacsonyság minden boldogulás
feltétele s az önérzetes érdem nem számíthat jutalomra,
a férfiaság, büszkeség kivész a jellemekből. Minthogy a
legmagasabb mérték, a nemzet érteke és méltósága, kive-
szett a szellemekből, az emberek nem nemes tulajdonsá-
gokat, nagy eszméket s tetteket követelnek már a közélet-
ben, hanem a sikert bámulják s nagynak tartják már azt
is, a ki a hatalmat élelmességgel, ravaszsággal, alacsony-
sággal tudja megszerezni s megtartani, s az így szerzett
hatalomhoz való ragaszkodásban mutatott szívósságot a
kiváló államférfiúi képeesség jelének tartják. Mennél mé-
lyebbre süljednek az emberek a közéletben, annál hazafia-

sabb jelszavakat hangoztatnak, melyekkel cselekvésök merő ellentétben áll, s melyeket némelyek a politikai gazság, mások tehetetlenségök s gyávaságuk eltakarására használnak. A közéletben a hazugság válik uralkodóvá s mennél ügyesebben s szemérmertlenebbül hazudik valaki, mennél több jelét adja valaki erkölcsi tompultságának, annál használhatóbbnak tartják a hatalom céljaira. A jellemtelenségre jutalom van kitűzve s természetes, hogy az emberek versenyeznek érte.

A nemzeti érzület is majdnem kihál az emberekből s már nem is tűnik fel a nemzeti jellemből való kivetkőzés s nem botránkozik meg rajta senki. A nemzeti közszellem, az összetartó kapocs nélkül meglazul a nemzet egybefüggése, rendekre, felekezetekre, helyi körökre szakad, melyek fontosabbnak tartják saját érdekeiket a nemzet érdekénél. Mindenik csak a maga jogait s érdekeit védi s nyugodtan nézi a másokon ejtett sérelmeket s csak akkor jajdul fel, ha őt támadják meg. Az emberek pedig ezekben a szűk körökben összezsugorodnak, s minthogy elvesztették a nagyság mértékét, jól érzik magokat ebben az állapotban, s minthogy megszokták, kellemetlen rájuk, a ki ebben, bár a legmagasabb érdekek nevében, zavarja őket s változtatásra törekszik, s állhatatosan s büszkén ragaszkodnak ahhoz, a mit más önérzetes nemzetek a legnagyobb szerencsétlenségnek tartanak.

Széchenyi lelkét mély undor fogja el a sülyedés e jelenségeinek láttára. Mikor a nemzetnek szenteli életét s nemes eszményeket, a saját fölemelkedését és nagyságát tűzi ki neki célul s azt tapasztalja, hogy a megromlott vagy közönyös magyarok alacsonysága, szolgáltsága s haszonlesése a nemzet felvirágzásának legnagyobb akadályai; hogy a magyar nem pirúl ellensége lenni saját nemzeté-

nek, üldözője, árulója saját vérenek, mikor a nemzet jogaiért küzd ; hogy a nemzet leggazdagabb, legfüggetlenebb elemei a szolgaiságban felülmúlnak mindenkit s büszke lelke nem tudja megérteni, hogy ha valakinek csak egy élete van, mikép választhat valaki oly szerepet, mely megbélyegzi örökre az utókor előtt, — akkor kitör belőle a megvetés s lehetetlennek tartja a nemzet fölemelkedését.

Megdöbbenve olvassa Herder nézetét a magyar fajról, melyről azt hiszi, hogy alig létezik már, más elemekbe olvad be s nemsokára ki fog veszni. Voltaire egyik munkájából kijegyzi a reánk vonatkozó ítéletet: «Azok között a népek között, melyek e történetben szemünk előtt elvonultak, egy sincs szerencsétlenebb a magyarnál.»

Széchenyi mindig kétségbeesik, mikor a sülyedés jelenségeit észreveszi s a jövőben nemzete lassú rothadását, halálát látja. De ő meglátja a nemzet életének másik oldalát is. Észreveszi, hogy e szerencsétlen nemzetnek csak a többsége romlott, de vannak még elemek, melyeket a rothadás még nem ért el. Fölfedez oly embereket is, a kik pirúlni képesek a nemzet sülyedésén, a kik buba merülve keseregnek a haza sorsán, a kik megtartották önérzetöket, becsületöket, s ha magasabb eszményeik nincsenek is, ha sok tekintetben eltompúltak s gyengék is s nem képesek a haza állapotán változtatni, mert nem tudják, mily eszközökkel lehetne célzt érni, — mégis meg van bennök a homályos vágy egy jobb jövő után. Az irodalomban megtalálja a nemzet nemesebb aspirációit, eszményeit, melyek homályosak ugyan, de azt bizonyítják, hogy vannak még magyarok, a kik nem mondtak le a nemzet életéről s hogy a magyar mint nemzet élni akar. Nemes szíveket talál, melyek a hazáért dobognak, tiszta lelkesedést a nemzet nagyságáért s dicsőségeért. A jobbak szelleme még nincs.

a jövő felé irányozva, hanem a dicső múltba menekül a nyomorúságos jelenből, hogy önérzetet s reményt merítsen belőle. E megmerevedett, alélt, roskadó nemzet testében a nemes érzelmek melegét fedezi föl s föléled benne a remény, hogy a nemzet még meggyógyulhat, új életre ébredhet, ha a kisebbségben levő, de nemesebb elemek lelkesedésének melege elterjed az egész testben s meg-nemesíti, megtisztítja a nemzetet s kiűrtja belőle a romlottságot. Ezekben az emberekben meglátta a nemzet jó tulajdonságait s ezeknek kifejlésétől, uralomra jutásától reméli a nemzet újjászületését. Ekkor azután kimondhatatlan száanalom fogja el, fölébred benne a szeretet e szerencsétlen népfaj iránt s nem tud magának magasabb célzt képzelni, mint fölemelni, megnemesíteni s ezzel nemzetét megmenteni s fentartani az emberiségnek.

A nemzeti eszmény csak hosszas fejlődés után érik meg benne. Ő maga írja le belső küzdelmeit, ingadozásait, míg arra a meggyőződésre jut, hogy a magyar nemzetet még föl lehet támasztani. «Mióta élek, kimondhatatlan vágy létezik lelkemben Magyarország kifejtésére. A magyar nemzet feldicsőítése él minden csepp véremben. Azon remény azonban, mikép nemcsak költői képzelgés, de száraz felfogás szerint, lehetőségét, sőt hihetőségét is látám nemzeti újjászületésünknek, csak később, jóllehet hosszú évek előtt, derült fel bennem. Hideg, csálhatatlan számok — mert a nemzeti élet symptomáinak is vannak csálhatatlan számai — azt mutatják, hogy midőn Európának, vagy jobban mondva a civilisált világnak, szinte minden népei elérték már tetőpontjukat s vénülésnek indulnak, a magyar népnek csak most derül hajnala s oly nyara, oly fénye fog bekövetkezni, a milyent a huszonnégyszáz órai ész, tudniillik az ész többsége csak távolról sem sejt, a

rozsdáiban elsülyedt magyar nem is képzelhet, a magyar spharából kiesett német-magyar pedig gúnykaczajjal illet. Minden jelenetek jövődő fényt mutatnak nemzetünknek, minek jövődölésére semmivel több jóslói tulajdon nem kell, mint előre megmondani, hogy a kiseded makkból, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.»

Kétségtelen, hogy hazája sorsa foglalkoztatta elméjét Wesselényivel való megismerkedése előtt is s ő maga atyja halála évét (1820) mondja annak az időpontnak, mióta állandóan a nemzet újjászületésének eszméje forrong agyában. Atyja búskomorságáról szólva, azt mondja: «Később tudám s most tudom, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak napról-napra mélyebbre sülyedése és azon remény nélküli nézet, mely szerint nemsokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedését. Felfogta-e, hogy ránk nézve csak úgy lehet még üdv, ha nemzetiségünk megmentését még alkotmányunk szeplőtlenése elébe tesszük, nem tudom. Tán nem tulajdonított a mindinkább lankadó testnek elég erőt és életet halálos álmaiból kibontakoznia. S mióta annyi polgári erényekkel fénylő atyám, mint «magyar» reménytelen szállott sírjába, azóta meg nem szűnőleg hasonlítgatám más nemzetek életjeleit a magyarnak életfonalával össze, mikép kiismerném: van-e még feltámadása körül remény, vagy nincs többé? Életem legmélyebb feladása ez vala. S mindenben tapasztalám, hogy e keleti rajnak épen virága már-már kétségbeesik s búban és mély melancholiában eped mindig valami után, mi előtte ismeretlen. Míg más nemzetek a jelenben látszanak élni, s jellemzetök megelegetés és jó kedv, mintha már elérték volna a nagy természetbeni állásukat,

osztályrészüknek már birtokában volnának; a magyar vagy nem remél többé semmit s a múltban hiszi örökre eltemetve hír- s nevét, vagy a nagy idők folyamatától vár lelki sebeire írt s néha, de csak átfutó csillámként, a messze jövőben sejtí nemzeti fényét s látja megnyilni egét... Mit érzek magyarok közt, kiknek lelkét nem bélyegzé még meg az elkorcsulás szégyene; mit érzek messze a világ zajától magamba vonulva? Bánatot és reményt! Zendítsd meg a nemzeti dal gyász-húrjait s a múlt kor mélyeibe sülyedve, édes kínok közt Berzsenyivel elsírom bús elégiámat s ki nem vesz semmi azon hiedelemből, hogy a magyar nemzet «volt». Fel-felhasad előttem ismét az ég, és édeni kéjjel reppen lelkemen keresztül ily szózat: «Epedésid nem holtakat illetnek, bús hangjaid nem halotti zene, a jövő lehét korod.» Oh mennyi öröm! S ime, sötétre borul szemeim előtt az idők folyama megint, s örült gyanánt, kínok és kéjek közt hánykódva, fogyasztom magamat, éltemnek nagy része bánat, a reménynek sugárai vajmi gyéren öntenek pályámra fényt sem.»

Ily tépelődések után végre a remény s a nemzet jövőjébe vetett hit győz lelkében s kitűzi neki a célt, oly ihlettel és mélységgel, mint előtte és utána senki sem.

«A magyar népnek» — írja a *Kelet Népe*-ben — «mint én fogom fel, s ha nem táplálna gyermekkoromtól fogva ezen remény s ezen remény nem emelkedett volna férfiúi koromban éltem legelhatározóbb pontján eldönthetetlen szent hitté, a nyilvános élet mezejére fel soha nem lépek — a magyar népnek nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni — Európában egyedüli heterogén sarjadék — ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejtett, sehol érettségre nem virult sajátságait; sajátságait egy törzsök-fajnak, mely jólehet mindent maga előtt ledöntő dagály-

ként már több ízben gyászba borítá földgolyónk legkiképzettebb részeit s fel-felbőszülésében, mint Isten ostora, mindenütt vérrel járt, bizonyosan annyi különöst s erejénél fogva bizonyosan annyi jót és nemest rejt magában, mint az emberi nemnek akármely lelkes és erős családja, csak hogy mint azoknál, úgy ennél is, külön sajátági árnyéklatokban, a korlátlan tűznek nemes hévre, a vad erőnek bajnoki szilárdságra, a romboló ittasságnak nagylelkűségre kell tisztulni, fölemelkedni.»

«Az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint ereklyét megőrizni s szeplőtlen mineműségében kifejtetni, nemesíteni erőit, erényeit s így egészen új, eddig nem ismert alakokban kiképezve, végcéljához, az emberiség feldicsőítéséhez vezetni, kérdem, lehet-e ennél minden kesertől tisztább érzés, s ha csak mint hangya ily megdicsőítéshez egy paránynyal is járulhatni, van-e ennél emberek közt, kiktől lelki örömök el nem zárva, édesb osztályrész?»

«Kiképzett nemzet, érettségi fényében, a természettől, az istenektől nyert diadalaiban oly nagy, annyira bámulandó, oly dicső, hogy ily kiképzésnek köréből, bár minden vérrokonság nélkül is kitagadva nem lenni, már nagy boldogság; hátha még saját vérünk feldicsőítéséhez járulhatunk, ha mincsaládunk ujjászületési szent küzdésében vehetünk munkás részt s ily édeni kéjtől nemcsak el nem tilt minket a már lefolyt kérlelhetetlen idő, sőt biztosan — bár messze távolságban — tünteti előnkbe a sikert! Ó Ti hazánk reményei, kiket századok korcs szelleme, anyatejjel beszitt elfogultságtok s álnevelés, minden emberi méltóságból egészen ki nem vetköztetett még, nem reszket-e bennetek a szív, nem emelkedik-e a mindennapi unalmak nyomorúlt körén lelketek magasan túl; nem derül-e, örök

sötétség után, eddig soha nem ismert s mindig csak mint álfény kínosan kecsegtető világsugár bennetek végkép mint biztos remény fel; nem olvadoz-e halálos fagytól összezsugorodott, már-már minden bizodalomnak elzárt kebletek, mint tavaszi langytól ihletve, eddig soha nem érzett melegre; nem érzitek-e nyilván minden ereitekben azon varázsnak megszűntét, mely elődeink bűneitől ránk szállva, mint valami ismeretlen nyavalya szakadatlan dúlt nyomorúlt hazánkon, mint átok századokig legszebb reményeinken feküdt; nem hangzik-e bennetek nyilván isteni szózat, hogy hivatástok nem sybarisi állatiság, nem halotti tornak meg nem szűnő rest ünneplése? De Ti vagytok meghíva egy sarjadék népet megmenteni, Ti egy fejletlen törzsökfajt képviselni: Merjetez nagyok lenni, Ti, kik valami jobbra vagytok meghíva, születve, kik egy szebb jövődönnek lehettek urai. Lépjetez végkép valódi hazátokba, «melyen kívül nincs számotokra hely».

A nemzet hivatásának mély felfogása, a fajszeretet rajongása nyilatkozik e sorokban. Széchenyi megtalálta életének méltó célját, a magyar nemzetiség kifejtésének eszméjét. Nemes érzései közül magasan kiemelkedve, egész pompájában nyílt ki lelki életének legnemesebb virága: a fajszeretet.

Ennél magasabbra nem emelkedhetett. Az emberiséget csak úgy szolgálhatja a legnagyobb is, ha életét egészen nemzetének szenteli.

A nagy eszme meg volt; azonban korszakos hatása csak úgy lehetett a nemzet életében, ha meg is valósúl.

A génus abban különbözik a közönséges emberektől, hogy a mit nagy lelkében a lelkesedés megérlelt, annak megvalósítására nagy elméje megtalálja a szükséges eszközöket.

IX.

Leszállottunk Széchenyi természetének sötét mélységeibe, hol az életuntság s kétségbeesés démonai tanyáznak s honnan kínjai s fogyatkozásai erednek; belepillantottunk érzelmi világa szürkületébe s láttuk elragadtatásait vallásban, művészetben, barátságban s szerelemben, s végre lelki életének legnemesebb szenvedélyét, a fajszeretetet, mely ellenállhatatlanul kényszeríti, hogy egész életét nemzetének szentelje. Most még értelmiségének hideg, világos magaslataira kell emelkednünk, hol az öntudatosság, higadtság és számítás készíti a terveket s keresi az eszközöket, hogy az eszmény, melyet rajongó lelke alkotott, elméje segítségével valósággá, homályos vágyai öntudatos cselekvéssé válhassanak.

Szelleme mély volt, de az egész emberi létre kiterjedő harmonikus világnézetre nem emelkedett. Elméje a szellem legmagasabb régióiban megtúri az ellenmondásokat, mert problémái nem itt vannak s megelégszik homályos sejtelmekkel, eredeti, geniális ötletekkel, melyek mint a villám egy pillanatra vakító fénynyel világítanak, de azután ismét belenyugszik a teljes sötétségbe. A bölcsészeti felfogás szigorúan logikai következtetéseit nem bírta el s jól érezte magát a vallás sejtelmes homályában. Nem volt bonczoló, iskolázott, rendszeres szellem, de arra képes volt, hogy a

természetének megfelelő eszmekörben, a politikában, egy nagy alapeszméből kiindulva, a gondolatoknak egész egybefüggő hálózatát alkossa meg. A jelenségeknek, melyek figyelmét megragadták, végső okait meg akarta ismerni, de az élet sok fontos viszonya nem érdekelte s szellemében kitöltetlen hézagok tátongtak. Alapos elméleti ismeretei nem voltak, s olvasmányai között alig találunk néhány rendszeres munkát, mely valamely szak tudományos anyagát szerves egybefüggésben tárgyalja. Hogy az elhanyagolt neveléséből eredő hiányokat pótolja, érettebb korában önképzésre adta magát, de kellő alap és vezetés nélkül nem érhet el nagy eredményeket. Szelleme gyakorlati irányánál fogva különben is idegenkedik a tisztán elméleti fejtegetésektől s nem valamely doktrina elsajátítására törekedett, melynek úgy sem vehette volna sok hasznát, hanem bizva eredeti elméjének erejében és gazdagságában, megelégedett azokkal az ismeretekkel, melyeket valamely gyakorlati cél elérésére szükségeseknek tartott.

Széchenyinek kevesebb ismeretre volt szüksége, mert benne az az őserő működött, mely maga is eszméket alkot. Az a hatalmas ösztön lakott benne, mely feltárta előtte a dolgok lényegét s egyszerre, ismeretek közvetítése nélkül, hatolt le a végső okokig, a hová a csupán tehetséges és szorgalmas ember egy egész életen át fáradsággal folytatott tanulás után sem képes eljutni. Egész lényét áthatotta az igazság szenvedélye, mely arra ösztönzi, hogy szembeszálljon a tévedések és hazugságok egész világával, s ha győz, gondolatait alkotások alakjában valósítsa meg. A génius természete, hogy benne az élet valamely körében a dolgok legbensőbb lényege és igazsága jelenik meg. Azért csakis a génius képes alkotni, a tévedéssel és hazugsággal szükségkép a sikertelenség, a meddőség, sorvadás

és rothadás jár együtt. Az igazság, mely egy jelentékeny, cselekvő emberből kisugárzik, nagy átalakító, nemesítő hatalom, s a ki nem él az igazságért, a ki hazudik vagy megalkuszik a hazugsággal, az, ha annyi ismerete van is, mint a leghíresebb egyetemi tanárnak, egy állam élére állítva ügyes taktikus, a folyó ügyek szorgalmas elintézője lehet, vagy mint fényes dialektikus bámulatba ejtheti a gyengébb eszűeket, de a legnagyobb hatalommal sem fog emelő, nemesítő hatást gyakorolni egyesekre és nemzetére, s a történelemben nagygyá, korszakos egyéniséggé soha sem fog válni.

Széchenyiben az igazság szenvedélye lángolt s gyűlölte a hazugságot, mint minden üdvös, maradandó alkotás legfőbb akadályát. Hatalmas fantáziája a nemzet jövő nagyágának ragyogó képét varázsolta lelke elé; de a mi másnál költői ábránd maradt, az az ő cselekvésre, alkotásra irányzott természetében egy egész élet fő céljává lett. Bámulatos világossággal fogja fel, a mi e nagy czéllal egybefügg. Ez a rajongó ember higgadt elmével veszi számba a magyar nemzet kifejlődését gátló óriási akadályokat s az e cél elérésében rendelkezésére álló eszközöket. Hideg számítással készít a nemzet számára egy nagy tervet, melylyel egy életrevaló fajt meg lehetne menteni az emberiségnek. Egy tényező sem kerül el figyelmét, s legtöbbször helyesen ítéli meg természetöket. Magyarország bonyolodott viszonyait senki sem ismeri oly alaposan, mint ő s a regeneráció terve óvatosan, okosan e viszonyokhoz alkalmazkodik. E terv a mély, geniális gondolatok egész rendszeréből áll s nem csupán egy emberi életre, hanem a nemzedékek hosszú sorára kiterjedő feladatokat tűz ki nemzetének. A nemzet tervszerű vezetését azonnal megkezdi, s ha lehet, gondolatai azonnal tetté válnak s nem

nyugszik, míg valamely alkotás alakjában meg nem testesülnek. A gondolat és megvalósítás nála egy s az elméleti vitatkozásoknak egy élő, látható, kézzelfogható alkotással vet véget, mely mindig életrevaló, egy-egy szükség kielégítésére alkalmas, mert gyakorlati számításon, a dolog lényegének helyes felfogásán alapszik. Minden vállalata sikerült s nemcsak magyar kortársai, hanem a külföld tőkepénzesei is Széchenyi közreműködését a siker biztosítékának tekintették.

Könyvei, melyekkel Magyarország politikai életében új korszak kezdődik, se tartalom, se alak tekintetében nem keltettek volna bámulatot Nyugat-Európa egyik országában sem. Az előadás nagyobb részt emelkedett, de kuszált, bonyolodott, az iskolázatlan műkedvelő íróra valló volt. A mit nemzetének tanácsolt, csupa elemi igazság volt, mely már Európa művelt országaiban a köztudatba ment át s egy angol vagy francia publiczistára, a ki előrehaladt, érett nemzetekhez szokott szólni, a naivság benyomását tehetette. Széchenyi bizonyára többet tudott, mint a mennyit könyveiben a magyar közönséggel közölt. De többet elmaradt nemzete akkor még úgy sem vehetett volna be s a rendszeres, tudományos előadással nem lehetett hozzá férni. Széchenyi nagy gyermekeknek beszél, alkalmazkodik közönsége eszejárásához, felfogásához s csak ez magyarázza meg könyveinek rendkívüli hatását. A mit írt, Magyarországon még egészen új volt mint elmélet is; de új volt, mint tett is, mert nincs nyoma a magyar publicisztikában, hogy valaki a rendi intézményeket nemcsak a haladás s a szabadság, hanem a nemzetiség érdeke nevében nyíltan támadta volna meg.

Voltak kik szebben, szabatosabban fejezték ki gondolataikat, s még sem tettek oly mély benyomást nemzetök

szellemére. Ennek oka abban rejlik, hogy ebből a kuszált, bonyolodott, nehézkes előadásból egy nagy igazság világított ki, melyet előtte még nem mondott ki senki s az egész szellemi mozgalom, mely Magyarország politikai életét átalakította, a rendi intézményeket romba döntötte, ennek a nagy igazságnak forrongása volt a nemzet szellemében.

Széchenyi a nemzetiség érdeke nevében támadta meg a rendi intézményeket s arról igyekezett meggyőzni nemzetét, hogy fennállásuk a magyar nemzetiség érdekeibe ütközik, s hogy a magyar faj fejlődése, nemzeti élete a rendi intézmények uralma alatt, lehetetlen. Ezt oly meggyőződéssel, lelkesedéssel, eredetiséggel, erkölcsi bátorsággal, szellemmel és mélységgel hirdette, mint kivüle senki sem. Az a szenvedély, mely könyveiből az olvasó felé lánghol; az a merészség, melylyel a nemzet előítéleteit s intézményeit megtámadja; a szellem villámai, melyek könyveiben cikáznak; a mély felfogás s mégis tapintatos alkalmazkodás a szűk látkörű magyar közönséghez; az az öserő, gazdagság és eredetiség, mely Széchenyit jellemzi, lángeszének kétségtelen jelei.

De a legnagyobb szellem sem lát meg mindent s minden erőnek, a legnagyobbak is meg van a maga határa. Látni fogjuk, mily hézagai, tévedései voltak Széchenyi politikai felfogásának s kétségtelen, hogy a nemzet helyesen cselekedett, midőn ennél meg nem állapodott s tovább ment. Felfogásának hézagait mások igyekeztek kitölteni; az igazság tovább forrongott az elmékben s mások más következtetéseket vontak ki belőle, mint ő, s a nemzet gyors fejlődésében túlszárnyalta őt. De azért mégis az ő elméjéből buggyant ki először a nagy igazság, melytől, mint a mesebeli élet vizétől, egy egész nemzet ifjodott meg.

Geniális szellemének szabad szárnyalását erősen gátolta az a nevezetes befolyás, melyet értelmiségére idegbetegsége gyakorolt. Habár a rohamoktól ment időben elfogulatlanabb volt, rémlátásai, képzelgésai, szívszorongásai-
ból eredő rettegései nyomokat hagynak szellemén. Nemzetét gyengének, korhadtnak tartja s fél minden bonyodalomtól s rázkódástól, mert azt hitte, hogy az nemzete halálát okozhatja. Azért nem meri kivonni saját eszméinek végső következtetéseit, s azért jut ellentétbe később a nemzet felfogásával, mert ez a Széchenyi eszméiből mindig teljesebben vonja ki a végső logikai következtetéseket.

Mikép fejlődött e geniális szellem, mielőtt reformáló működését megkezdette?

Sokáig vita tárgya volt, vajon Széchenyi rögtönözve s készületlenül, vagy már megállapodott nézetekkel, kész tervvel lépett-e a közpályára.

Szellemi fejlődésének egyszerű elbeszélése megadja e kérdésre a feleletet.

Kétségtelen, hogy nevelését fiatal korában elhanyagolták. Főuraink, s még a világot látott műveltebb gróf Széchenyi Ferencz is, annyira el voltak telve kiváló társadalmi állásuk tudatával, mely már magában, egyéni érték nélkül is jelentőséget, tiszteletet, befolyást biztosított számukra, hogy teljesen fölöslegesnek tartották a gyermekeik szellemi tehetségeit kifejteni s őket oly műveltségben részesíteni, melyet közönséges polgárok elkerülhetetlenül szükségesnek tartottak. Nyilvános iskolába sohasem járt s úgy látszik, hogy nevelői nem is tanították arra, a mit akkor a gimnáziumokban előadtak; latinul sem tanult meg s e hiányt férfi korában 1830-ban igyekezett pótolni; bizonyára annyit és akkor tanult, a mennyi s a mikor neki

tetszett, s a magasabb cseléd minőségében a grófi házban szolgáló nevelőnek nem volt annyi tekintélye, hogy egy főrangú ifjút a tanulásra kényszerítsen, még ha kitűnő tanférfiú lett volna is.

E nevelés eredményéről Széchenyi következőleg nyilatkozik 1819-ben: «18 éves voltam s alig tudtam olvasni, s most azt látom, hogy némi erős akarattal rövid idő alatt végtelen haladást lehet tenni.» «Nevelésem (ha a viszonyt, melyben szüleim s nevelőm irányában állottam, úgy nevezhetem) megszűnt az 1809-ki háború következtében. 16 (helyesebben 18) éves voltam és oly tudatlan, a milyen egy 16 (18) éves fiú csak lehet. A magyar fölkelést szervezték és én egyszerre főhadnagygyá lettem. Még írni sem tudtam helyesen. A háború befejeztével huszárezredbe léptem át s a helyőrségben semmit sem tettem s végül mint főhadnagyot áttettek dsidásezredembe. Ott több éven át kövér és köpczös lettem, de ép oly tudatlan is maradtam, mint annak előtte, míg végre a háború Franciaország ellen ismét kitört. Sorsom Schwarzenberg herceg környezetébe hozott. Eljutottunk Párisig; innen Olaszországba mentem, s végre visszatértem hazámba négy rendjellel kitüntetve. Ez időszakig életem teljes tudatlanságban folyt le, de azután gondolkozni s az embereket megismerni kezdettem; csak azt nem tudtam, hogy határtalan ambízióm hova ragad?» 1814-ben följegyzi, még pedig minden neheztelés kifejezése nélkül Trogoff nyilatkozatát, melyet Párisban tett felőle: «Én Széchenyiért szerelmes lettem a tudatlanságba». Egy másik vallomása, melyet 1819-ben ír Naplójába, szintén azt bizonyítja, hogy elhanyagolt nevelésének tiszta tudatával birt. «Én magam, mostani fogalmaim szerint, semmi más nevelést nem kaptam, mint drága szülőim példáját. Ifjúságomat tudatlan-

ságban és tétlenségben töltöttem el; s bár egészen romlott nem voltam, mégis bizonyos jellemhibáimra szemet hűnytam. Kegyetlenebb voltam a vadállatnál egy drága kedves lény irányában s képes voltam mindent, a mi az ember előtt legszentebb, gyermekes hiúságomnak, gögömnek feláldozni. Hogyan emelkedtem ki e lelkiállapotból, nem tudom; de való, hogy mint egy álomból ébredtem fel, a mint egy pillantást vetettem saját bensőmbé. Két hónap át ébren, álmomban mindig meg akartam ölni magamat. Nem tettem, mert az öngyilkosság ellenkezik elveimmel.»

Az elhanyagolt nevelés hiányait sok éven át nem pótolhatta. Tizenhét éves korában a katonai pályára lépett s 1814-ben a francia hadjáratokban töltötte idejét, s a bécsi kongresszus híres mulatságai szórakoztatták s nem volt alkalom a magába szállásra s az önművelődésre, s legfeljebb Európa előkelő társaságával való érintkezés csiszolhatott rajta s termékenyíthette meg fogékony elméjét s ébreszthetett benne eredeti gondolatokat, melyek társalgását mulattatóvá, élvezetessé tették rendszeres ismeretek nélkül is.

Wesselényi, visszatekintvén a múltra, a negyvenes években következőleg jellemezte Széchenyi szellemi képzettségét báró Kemény Zsigmond előtt: «Széchenyi fiatal korát a szalonokban, a hadmezőn és utazásokban tölté. Rendkívül kellemes társalgási modora, de kevés ismerete volt... Később az európai béke meg lévén kötve, Széchenyi ritkán mulatott ezredénél s idejét többnyire vándorlásban tölté. Hogy világtapasztalásokat szerzett, természetes vala. Azonban a gazdasági s államgazdasági rapszodisztikus ismereteken kívül csak a szépirodalomban volt jártas. Az igaz, hogy æsthetikai ítélete finom és kimű-

volt volt. Sohasem találtam emberre, ki ha e mezőre ment át a beszélgetés, több élvezetet és felvilágosítást tudott volna nekem nyújtani. *De a politikáról Széchenyi keveset gondolkodott. Hite nem volt a magyar nemzet jövőjében s a hazai nyelvet, mikor vele megismerkedtem, csak tördelte.* Egyedül én tudom, mennyi fáradságomba került őt rábirni, hogy az ország sorsa felőli sötét nézeteiről lemondjon. Midőn munkásságra, együttthásra ösztönöztem, sóhajtván monda, jobb föl nem ébresztetni az alvó magyart, hogy ne érezze a vonaglás fájdalmait, ne hordja az elkorcsosodás büntudatát s csendesen múljék ki, a végperczig nem gyanítva, hogy az ő osztályrésze a szemfödél és koporsó! Nehéz elhatározni: apathia vagy könnyelműség volt-e e sivár nézet alapja? Menteni akarta-e magát gondatlan életeért egy sötét eszme által, vagy azért volt gondatlan, mert a mit mondott, komolyan hitte? Sejdíteni alig lehet. De az kétségtelen, hogy még útrairulásunkkor nem vetkezte le különczségét s ritkán szeretett a magyar ügyekről beszélni. Én neki sok kellemes óráért vagyok adós. Ő tanított meg a többek közt angolul s mondhatom, praktikusabb nyelvmestert kívánni sem lehet. Byron Manfredjét, midőn majd semmi nyelvtani előismeretem nem volt, kezembe adta s míg e gyönyörű művön átmenünk, eszméinek annyi kincseit közlé velem, annyi elragadtatással szólt e nagy költő ragyogó sajátságairól, annyi titkos szépségeit leplezte föl a britt lángésznek, hogy az æsthetikai gyönyörökért, melyekkel megajándékozott, szívesen elengedtem a három unalmas napot, melyet a «nagy pusztaságon» a kartauziak kolostorában tölténk, mikor ő szüntelen bőjtölt, imádkozék, kétségbeesett és apja vakbuzgóságával csókolta a feszületet. Az én protestáns szkepticizismusom föllázadt e csudálatos jeleneten; de

legyen neki Manfrédért megbocsátva. Egyébiránt valamint én a gazdaság, az ipar s főként a lótarás és növelés körül szereztem tőle ismereteket; valamint a szépirodalomban mesterem volt: úgy talán büszkeség nélkül mondhatom el, hogy a hazaszeretet lángját én tápláltam keblében, s hogy az ország állapotáról több felvilágosítást nyújtottam neki, mint a mennyit tőle nyertem.»

Tisztársai sem tudták elhinni, hogy Széchenyi könyvet írt s nagy szellemi mozgalmat indított meg hazájában, s gróf Dessewffy Aurél még 1825-ben is abban a nézetben van, hogy Széchenyi egészen készületlenül lépett a közpályára.

Mind e nézetekben van némi igazság, de egészben véve teljesen tévesek s azt bizonyítják, hogy kortársai, pajtásai, sőt meghitt barátja Wesselényi sem pillantottak lelke mélyébe és sejtelmök sem volt azokról a forrongásokról, melyek Széchenyi szellemében végbe mennek s lassú fejlődésben mindig jobban megérlelik egyéniségét a terhes történelmi szerepre, melyre geniális szelleménél és saját szerű viszonyainál fogva az akkor élő magyarok között csak ő volt hivatva. Nem lehet tagadni, hogy hazáját alig ismerte, mert Bécsben nőtt fel s idejét nagyobbbrészt idegen országokban töltötte; nem volt beavatva Magyarország köz- és magánjogába; nem volt jártas hazája történelmében, irodalmában és se magyarul, se latinul nem tudott; a közélet ismeretlen volt előtte, mert hivatása, utazásai nem adtak alkalmat, hogy részt vehessen benne. Ezek kétségkívül nagy fogyatkozások voltak, melyeket később maga is érzett s megszüntetni igyekezett, de ép oly kétségtelen, hogy ha csupán azokkal az ismeretekkel bírt volna, melyekkel minden eszesebb magyar táblabiró rendelkezett, nem válhatott volna Magyarország reformátorává, vala-

mint tényleg nem vált azzá egyetlen táblabirói készütséggel bíró magyar ember sem. Széchenyi szellemében gazdagabb kincsek rejlettek s ép azok, melyekre Magyarországnak szüksége volt. Széchenyi távol hazájától, Európa művelt, előrehaladott országaiban oly benyomásokat, eszméket vett föl magába, melyek Magyarországra nézve újak, idegenek voltak, de a melyek nélkül Magyarország megifjodása, újjáalakítása lehetetlen volt. Abból az eszmekörből, mely Magyarországon a szellemeken uralkodott, nem lehetett a fejlődés magasabb fokára emelkedni s a tespedésnek oly soká kellett tartania, mint a rendi intézményekhez való ragaszkodásnak. Minden nemzet életében vannak oly korszakok, mikor a maga eszközeivel nem képes tovább fejlődni s a világtörténelem nagy törvénye, hogy az átalakulások rendszeren idegen eszmék befolyásának következményei.

Wesselényi nem tudta, vajjon Széchenyi komor gondolatainak a fásultság vagy a könnyelműség volt-e szülője? Nem is sejtette, hogy Magyarország legcselekvőbb embere áll előtte, s ha Naplójának a vele kötött ismeretség előtti időből való följegyzéseit olvasta volna, elcsodálkozott volna barátjának komoly, mély gondolatain s nem állította volna, hogy a hazaszeretet lángját ő táplálta keblében, mert ez már akkor kiolthatatlanul lobogott, s ha ismerte volna Széchenyi idegbaját, nem tartotta volna állandónak kétségbeesését a nemzet jövője felett, mely betegsége rohamaival mindig megszűnt s megint derült fénynyel árasztotta el lelkét egy szebb jövő reménye. Ha a kétségbeesés hangulata állandóan uralkodik lelkén, fáradhatatlan munkássága lélektanilag lehetetlen volt volna s erre csak a nemzet jövőjébe vetett hit adhatott neki erőt.

1815-ben mondja: «Nekem van hazám, szegény szerencsétlen hazám, melyen nem lehet segíteni, legalább *most még nem*». Hazája mély süllyedésén érzett levertségét enyhíti a fölemelkedés reménye s lelkében folytonosan e két hangulat váltakozik.

Széchenyi 1814-ben Olaszországba utazott, onnan Francia- és Angolországba s 1816-ban érkezett vissza Bécsbe. 1817-ben ismét Olaszországba megy; majd 1818-ban Olasz-, Görög- és Törökország egy részét utazza be s csak két év múlva tér vissza, mikor ezredéhez szolgálatra rendelték. De 1821-ben már megint útra kel Wesselényivel s együtt beutazzák Francia- és Angolországot s csak 1822 végén érkeznek Bécsbe. 1825-ben ismét Franciaországba utazik s Felső-Olaszországon keresztül tér vissza Bécsbe s onnan egyenesen Pozsonyba megy az országgyűlésre.

Ezek voltak utazásai, a közéletben való szereplésének megkezdése előtt. Idegen országokban jártában hazája képe kíséri s önkéntelenül is erre vonatkoztatja benyomásait s tapasztalatait a külföldön. Nem tesz rendszeres tanulmányokat, mert szelleme nincs iskolázva s a véletlentől függ, mi ragadja meg figyelmét, de sok évi utazása közben lassanként sok ismeretet gyűjt, melyekről honfitársainak sejtelmök sincsen. Ki gondolta volna Magyarországon, hogy egy fiatal 24 éves mágnás, a ki rangtársai körében mint könnyelmű ember volt ismeretes, Angliában a gépészettel foglalkozik? «Különös» — írja 1815-ben — «ha egy huszárkapitány minden nap három óra hosszant nemcsak gépészekről, hanem munkásoktól is elméleti és gyakorlati leczkéket vesz s reggel faolaj, este Eau de Rasumofsky csöpög róla. Nézetem szerint *csak* három dolog van, a mit Angliában tanulni

kell, a többi semmi: az alkotmányt, a gépeket s a lótenyésztést.»

Angliában bizonyára sok más intézmény megérdemelte a figyelmet s később, érettebb szellemmel, sok tanulni valót talált ott, a mit hazájában értékesített is, de már az is nevezetes jelenség, hogy a fiatal magyar mágnás és huszárkapitány ily feladatok iránt érdeklődött. Ez is bizonyítja, hogy saját szerű, másoktól elütő hajlamai voltak, s hogy a természetében rejlő ösztön vezérli, mint az állatot a saját eleme felé, még mielőtt céljait hosszas ingadozás és tapogatódzás után öntudatosan kitűzte volna magának.

Jellemző reá nézve, hogy Anglia nagy élete, fejlettsége, hatalma teszi reá a legmélyebb benyomást s az angolokat azért becsüli nagyra, mert őket tartja a legcselekvőbb embereknek. Már 1815-ben írja ezt Naplójába: «A németek sokat írnak; a francziák sokat beszélnek; az angolok sokat tesznek». 1822-ben pedig: «Úgy látszik nekem, mintha Anglia egy más bolygóban feküdnék, melyben isten teremtményeinek kevesebb napfényt s nagyobb szellemet adott».

Az utazás érlelő hatása meglátszik Naplóiban s az előkelő világban előforduló események és adomák helyett, saját megjegyzéseit s tapasztalatait jegyzi fel. Csak egy komoly szellem hosszas elmélkedésének eredménye lehet az a mély mondás, mely oly híven jellemzi a magyar állapotokat: «Magyarországban még nincs nemzet s még sok csapásnak kell jönni, hogy közszellemet alkosson ebben az országban, mely a bátor férfiúnak kijelöli az utat s legalább a közvélemény helyeslésével kecsegteti, hogy kárpótolja az őt érő balsorsért. Ma oly kevés lelki emelkedettség s helyes észjárás van közöttünk, hogy nem lehet más sorsot remélni a politikai pályán, mint vagy elítélést kegyelem nélkül, ha szerencsétlenek vagyunk, vagy ha hatalmas az ember,

«engedelmességet becsülés nélkül.» (1817.) A kinek fejében ily gondolatok forrongtak már négy évvel Wesselényivel való megismerkedése előtt, az nem lehetett gondatlan s könnyelmű ember, a ki nem foglalkozik hazája sorsával. Egy ily gondolat, melynek világánál a nemzeti élet mélyébe pillanthatunk, a geniális szellem kétségtelen jele, melynek csak meg kell érnie s megtelnie az élet tapasztalásaival, hogy nagygyá legyen.

Széchenyi nem tanulmányozta rendszeresen s részletesen a nemzetek szervezetét, földművelését, iparát, kereskedelmét, társadalmi viszonyait, az egyes osztályok életét, érdekeit s céljait, a vallási viszonyokat, a kultúra intézményeit, közoktatását, művészetét s a tudományok fejlettségét, a politikai pártokat, a kormányzat szervezetét, működését, az igazságszolgáltatást, közigazgatást, rendőrséget, a hatóságok tevékenységét stb., s mind ennek egybefüggését; kikapott a sokból egy-egy jelenséget, mely érdekelte s ezzel foglalkozott kizárólag s a többit nem méltatta beható figyelemre. Angliában eleinte az alkotmány, a gépek s a lótenyésztés, majd később ott és más országokban a juh-tenyésztés, a bortermelés, a selyemtenyésztés, a földművelés, az ipar különféle ágai, a kereskedés, hajózás, a közlekedési eszközök, csatornák, utak, hidak, mindenféle czélszerű, az élet kényelmét előmozdító berendezések, eszközök kelték fel érdeklődését s ezek közül nem egyet le is rajzol Naplójába. De már korán sejti a nemzeti élet főbb ágainak egybefüggését s különösen a gazdasági fejlődés feltételei ragadják meg figyelmét, melyben csakhamar a szellemi fejlődés, a társadalmi s politikai átalakulás, a nemzetek erejének s hatalmának alapját látja.

Utazásainak egyik legfontosabb eredménye az, hogy elmaradt, fejletlen, minden oldalról elzárt hazája határain

kívül élve, látóköre tágúl, végig tekint egész Európán, megismeri az európai politika nagy érdekeit, áramlatait a világot mozgató nagy nemzetek életének középpontjain. Nagy, hatalmas nemzetek életét látja, melyek világrészen uralkodnak, gazdagok, műveltek, s folytonosan gyarapodnak, haladnak, fejlődnek s vezérszerepet játszanak a civilizáció munkájában. Országokat lát, hol az emberi szellem csodákat művelt s legyőzte a természetet, hol a földművelés okszerű s az emberi szorgalom pusztákat s mocsáros vidékeket kertekké varázsolt át; hol számtalan virágzó városban az ipar minden ága foglalkoztatja az embereket s a tudomány s az élelmesség csodálatos találmányokat gondol ki, hogy megkönnyítse s mégis ezerszeresen fokozza a javak termelését; hol eleven, számításai-
ban az egész földgömbre kiterjedő kereskedés foly, mely gazdagságot hoz az országba, s melynek útjain a művelt nemzetek a civilizáció magvait hintik el. Látja, hogy ezzel az óriási gazdagsággal minden cél megvalósítható, s hogy e nemzeteknek semmi sem lehetetlen. A pénz bősége, a hitel fejlettsége lehetővé teszi a gazdasági beruházásokat, az ipar és kereskedés fejlődését, a kultúra fokozását, minden czélszerű intézmény megalkotását s az államok hatalmi eszközeinek megszerzését. Látja, hogy ezekben az országokban az emberek nem csak gazdagabbak, hanem készebbek is az állam iránti kötelességek teljesítésére, hogy e kötelességeket vonakodás nélkül teljesítik is, s mindenki hozzájárul a közterhek viseléséhez s a hazafiság tetteiben, áldozatkészségben nyilvánul; hogy e gazdag államokban az emberek műveltebbek, nemesebbek, ideális célokért áldozatra készebbek, függetlenebbek és szabadabbak. Egy nagy, fényes, nemes élet képe tárult föl előtte, melyről hazájában alig volt valakinek sejtelme,

s e kép mélyen belevésődött képzeletébe. Széchenyi sokat olvasott; olvasta Bentham-et, Rousseau-t, Voltaire-t, Montesquieu-t s egyéb híres írókat s kétségtelen, hogy befolyással voltak szellemére. De a külföldön nem doktrinákkal, hanem az európai civilizáció eredményeivel szívta tele magát, s minthogy sok ideig tartózkodott Európa legműveltebb országaiban, megszokta a civilizációnak őt állandóan környező alkotásait.

Nem doktrinákat hozott haza, hanem az európai civilizáció megszokott eredményei voltak az a mérték, mellyel hazája állapotát megítélte. Nem valamely megvalósíthatatlan ábránd, vagy elméleti követelmény, hanem egy már Nyugateurópában gyakorlatilag megvalósított s tényleg uralkodó állapot volt az az eszmény, melyhez az ő szegény, tudatlan, sülyedt nemzetét föl akarta emelni.

Hogy ez az eszme derengett lelkében Wesselényivel való megismerkedése előtt is, Naplói kétségtelenné teszik. Még nem érett meg benne a regeneráció terve, még a főcél sincs világosan kitűzve s a szétszórt részletek még nem tömörültek egy összefüggő egészszé. Lelke előtt egészsége állapota szerint majd a nemzet rothadásának, halálának s temetésének, majd a virágzás, erő és hatalom ködszerű, ingadozó, szétfosló képei jelennek meg s a szerint hisz vagy esik kétségbe s ingadozik elhatározásaiban. Mennél kevesebb positiv tartalommal bir, annál könnyebben játszanak vele hangulatainak hullámvázai s midőn még hivatásának tudata meg nem állapodott, élete célját sem képes határozottan kitűzni. Majd hatalmasan vonzza őt az a gondolat, hogy életét hazájának szentelje, majd visszariad tőle.

Ez a Wesselényi nézete szerint gondatlan és könnyelmű ember ezeket írja Naplójába: «Az én fiatal embereimet

úgy kellene nevelni, hogy minden szenvedélyöket hazájok dicsőségének s érdekének vessék alá. De hogyan lehetne ez oly országban, hol nem szabad szatírával s szarkazmussal a világra jönni s nem szabad azt, a mit a kormány tesz, nevetségesnek s komikusnak találni? Ez igaz s istenemre némely országban jobb volna az ifjúságot nem is nevelni s külföldre utaztatni, mert ha egy vonalnyira a középszerűség felé emelkednek, be kell látniok, hogy a butaság és indolencia a legdicsőségesebb magasságra emelkedett s a becsületes ember zavarba jön, hogy lázító, nagymester legyen, vagy nyugodtan ültessen burgonyát és káposztát?» (1819.) «Ebbe a lassú örvénybe, ebbe a pedáns lágymeleg konfuzióba vessem magam, hogy a vén gros garçonokat az útból eltegyem s egy bizonyos főváros «luxurians» fiatalságába az élet egy szikráját, bizonyos érdeklődést erőszakoljak, a legmeggondolatlanabb bolondság volna, a mit ember e világon elkövethet, s egy heidelbergi tanárnak sem lehetne megbocsátani. Ez a csiga-versenyfutása, a nyúl küzdelme s egy haldokló kaméleon lelkesedése volna, ha valaki ezekkel a vastag, képzelődő, pipázó emberekkel a dicsőség felé egy lépéssel próbálna közeledni. Az egész országban nincs egy kitűnő ember. Hihető-e ez? Igaz, hogy az emberek rendszeren a szerencsétlenségben, veszélyben, forradalmakban fejlődnek ki.» (1819.)

«Azt a testet nevezem egészségesnek, a melyben a nedvek keringése szabályosan megy végbe. Mennél kevésbé érezzük vérünk keringését ereinkben, annál egészségesebbek vagyunk. Így az államban is. Az országban a kereskedésnek, a szükséges mozgásnak és surlódásnak akadálytalanul kell megtörténnie s az igazgatásnak egyszerűnek kell lennie, azért egy értelem, egy nyelv és egy alkotmány..

Ha a test beteg, minthogy idegei meg vannak kötve, az okos orvos mindenekelőtt azokhoz az eszközökhöz nyul, melyek 'a megakadt keringést megint mozgásba s egyensúlyba hozzák; azután tovább megy s egyik tagot a másik után igyekszik jó állapotba juttatni. Így egy országban is. Nevetséges volna, ha az orvos a beteg embert a kezén vagy lábán kezdené gyógyítani. Minden, a mibe eddig kezdetek, haszontalan volt s elveszettnek tekinthető. Az az ország beteg, melyben a fáradsággal előállított terméknek el kell rothadni, habár a szomszéd használhatná s nagy árt akarna érte fizetni, mert a szorgalom hiányzik. De talán így kell ennek maradni.» (1819.)

Az 1819-ik év az, melyben először nyilvánul Széchenyi-ben nagy hivatásának tudata s először tűzi ki magának czélul Magyarország újjászületését. «Egy virágzó és gyümölcsöt termő országban» — írja Naplójába — «az élet és a polgári tevékenység csupa gyönyör és boldogság, mert minden munka, minden áldozat kész jutalomra talál. Nekem ily haza nem jutott osztályrészül, kicsi és szűk az s kívülről alig látja meg valaki. Honfitársaim nem is sejtik, mily gyengék, tudatlanok, sőt rosszak is. Ezeket a dicsőség útjára vezérleni, lehetetlen; ám örvendjenek a maguk szűk körében legalább kissé nagyobb anyagi jólétnek, mint a minőben eddig részesülhettek. De a jövőendő nemzedék azután hadd menjen egy lépéssel előbbre a világosság felé — *erre én akarok vállalkozni*. Tudom jól, hogy gyűlölni fognak, a hálátlanok, a míg élek s szétszórt hamvaim hamar feledve lesznek; de én boldognak fogom érezni magamat, ha utolsó órámban azt mondhatom: ime él egy fiatal ember, a ki általam szerencsésebb lett, semmint nélkülem lehetett volna.» (1819.)

Nemzete életére nemesítő hatást gyakorolni hő vágya,

mely fokozódik benne, ha hazafiai elmaradottságának jelenségeivel találkozik. «Egy nemzet sem egyesít több önteltséget kevesebb tudással és érdemmel, mint a magyar.» (1820.) «Egy úriszéket találtam együtt s honfitársaim politikáról «déraisonniroztak»: Olyan szabadság, mint a miénk, sehol sincs, még az angolok szabadsága is csak papiroson van meg stb. Ezek az emberek nem is gondolkodnak, s ha igen, csak magokra gondolnak s a parasztról teljesen megfeledkeznek: ez az ő szemökben semmi. Mily ékesszólás és okosság kellene hozzá, hogy meggyőzze őket az ember, hogy igazságtalanok és tudatlanok, a nélkül, hogy megsértené őket, s mily földöntúli kéj volna őket igazságos elveknek és nézeteknek megnyerni!» (1820.)

Szolgálatokat szeretne tenni hazájának, de még nem tudja a módját, mert még nem fejlődött ki politikai világnézete, de már megtaláljuk csiráját mindannak, a mi később reformátori működését jellemzi. Minthogy még céljai s eszközei nem állnak tisztán előtte, valamely nagy áldozattal akarná bebizonyítani hazaszeretetését. 1821. január 4-én ezt írja Naplójába: «Ma Brudernnél azt mondtam, hogy egy évi jövedelmemet kötöm le, ha Buda és Pest közt híd jön létre, s hogy én, ámbár aligha fogok Pesten lakni, egy krajczár kamatot vagy visszafizetést nem fogok követelni. Azon gondolat, hogy hazámnak lényeges szolgálatot tettem, eléggé kárpótolni fog.»

Tehát már 1820-ban lelkében lappang, valamely külföldön nyert benyomás következtében, a Budát és Pestet összekötő állandó híd eszméje s vele együtt egy évi jövedelmének felajánlása e híd építésére. S a mit mondott, nem volt üres szó, mert természete, hogy minden gondolatát megvalósítsa. Egy évi jövedelmét öt évvel később csakugyan felajánlotta, habár más célra, az akadémia ala-

pítására s a híd eszméjét sem ejtette el többé s nem nyugodott meg, míg meg nem valósult, összekapcsolva egy másik nagyfontosságú kérdéssel, a nemesség vámmentességének megszüntetésével.

A nagyobb hidak Angliában s Franciaországban mély benyomást tesznek lelkére. Bordeauxban megtudja, hogy a nagy hidat Bonaparte kezdte építtetni, s hogy az ottani nagykereskedők fejezték be, hogy mindennap 1500—2000 frankot jövedelmez s 85 év múlva ki lesz fizetve. Nimesben a római híd (pont du garde) ejti bámulatba. «Egyike a legmagasztosabb látványoknak» — írja Naplójába. — «Nem kiálthattam fel, mint Rousseau : mért nem születtem rómainak ! Néma voltam s azt gondoltam : miért születtem én?» (1825.)

Mikor 1820-ban ezredéhez rendelik be, mely Debreczenben állomásozott, a tél unalmának elűzésére szellemi foglalkozást tűz ki magának a következő öt hónapra. Naplójában följegyzi a feladatokat: 1. Görögországi uti jegyzeteit összeszedni s rendezni. 2. Annak a kérdésnek kidolgozása: mennyire egyeztethető össze az életrevalóság a lélek tökéletességével. 3. Egy értekezés a lótenyésztésről. 4. Értekezés a portyázó hadjáratról s az előörsi szolgálatról. 5. *Általános reform Ausztriában*. 6. Nemzeti nevelés terve. 7. Befejezni regényét. 8. Lefordítani Childe Haroldot. Ezenfelül Homérral szándékozik olvasni s Magyarország történelmét s jogrendszerét akarja behatóan tanulmányozni.

E program bizonyítja, hogy Széchenyi elméje akkor is foglalkozik politikával, s hogy Ausztriában az általános reformra gondol. 1821-ben önmagát gúnyolja sokféle törekvései s iránytalansága miatt egy följegyzésében, melynek ez a címe: «Mi minden akarna lenni ez a gróf Szé-

chenyi István?» A felelet e kérdésre: «Szeretne híres katoná lenni, kinek melle mindenféle rendjellel föl van ékesítve, neve pedig minden ujságban kihiresztelve. Szeretne örökké utazni s magát végre expatriálni. Megházasodni s minden gondtól menten, csak a társadalmi életnek szentelni magát. Vagy nőtlen maradni, minden társaságtól visszavonulva, loup-garou lenni s lovat nevelni. A diplomáciában carrière-t csinálni. *Élére állni egy pártnak s a jog és alkotmányosság ügyének élni.* Belletristává lenni s verseket, tragédiákat írni. Ez a fiú, nem tudván életének irányt adni, egyszerre minden tudománynak neki fekszik, mely arra rásegíthetné; el lehet várni, mily sokra fogja vinni mindegyikben.»

Széchenyi ingadozásai s határozatlansága legfőbb életcélja kitűzésében kitűnik Naplóinak egyéb följegyzéseiből is. «Az életet» — írja 1820-ban — «sok oldalról lehet megítélni s én nem tudom, mi kellemesebb, az életet birtokomon végig szundikálni s haszontalan gyermekeket nemzeni egy beteg országnak, vagy mint egy zivatar tova-zúgni? Végre is minden a kedélytől függ, vajjon a világ boldog vagy boldogtalan színben tükröződik-e vissza lelkünkben.» — «Azt találom» — írja 1821-ben — «hogy az ember éveit remények és tervek között fecsérli el, s hogy meghal, mielőtt élt volna. Mindenféle céljaink vannak, melyek után törekszünk, a boldogságot és megelégedést nem egy úton keressük, hanem száz különböző úton kapkodunk utána, úgy hogy sohasem találjuk meg, s ha megtaláltuk is, nem tudjuk megtartani. Így az egyiknél a pénz van meg, a másiknál a képesség jól felhasználni; az egyiké a szakács, a másiké a jó gyomor.

Én magam sem tudom, mit akarok, ezt legalább belátom s a nagy választék okozza, hogy nem válasz-

tok s határozatlanúl s terv nélkül engedem folyni életemet.

Ez történik a legtöbb emberrel . . . Azt sem tudom, hogy mint generális, mint férj, mint gazda vagy tulajdonkép mint mi fogom befejezni életemet? Azt sem tudom, mi jobb, jövőmet a mennyire lehet, meghatározni, vagy mindent a véletlenre bízni? Nem nevetséges-e ez egy 29 éves embernél?

Gyakran úgy érzem, mintha sok volna bennem elrejtve és sok ember felett kitüntetve kellene lennem és gyakran, hogy hirtelen végem lesz. De valami közönyös mindennapi élet nekem egész lényemmel összeegyeztethetetlennek látszik.»

Már 1821-ben foglalkozik azzal a gondolattal, hogy elhagyja a katonai pályát s e lépés következményeivel. «A magyar ügyek menete szerint ítélve» — írja 1821 május 14-én — «ha tiszti rangomról lemondanék, nem volna más előmenetelem, mint a börtön, ámbár nincs szív, mely forróbb s őszintébb hazaszeretettől lángolna, mint az enyém. De a hol a királyt a szolgálatban el lehet a hazától választani s az egyiknek nem tetszik, a mi a másiknak használ, ott — én Kolumbiába megyek meghalni.»

Idáig fejlődött Széchenyi Wesselényivel kötött meghitt-barátsága előtt. Ebből világos, hogy Wesselényi mily tévesen ítélte meg barátját, midőn gondtalannak, könnyelműnek állítja. Kétségtelen, hogy Széchenyi sokat gondolkozott a politikáról, mély felfogást tanusít följegyzéseiben s hogy ebben a korszakban is megvannak már benne politikai felfogásának csirái. Hogy Wesselényi több felvilágosítást adhatott Széchenyinek Magyarország viszonyairól, mint Széchenyi neki, az kétségtelen, valamint az.

is, hogy Wesselényi lelkes, nemes egyénisége jótékony hatással volt Széchenyire. De átalakító hatást nem gyakorolt reá s nem is gyakorolhatott, mert Széchenyinek lényegileg más, a Wesselényivel ellentétes irány már benne volt természetében s saját szerű fejlődésében, s Széchenyiben, habár fejletlen formában, már minden elem megvolt a Wesselényivel való megismerkedés előtt is, a mi a később kifejlett, megérett Széchenyit jellemezte.

Széchenyi ingadozásai, tépelődései ismétlődnek a Wesselényivel való érintkezések után is, hangulataiban s felfogásában nem változik semmi. Széchenyi csak a saját belső küzdelmeivel, forrongásaival juthatott el megtisztult, határozott, öntudatos életcélhoz.

«Tulajdonkép nem tudom mit csináljak» — írja 1821 nov. 14-én. — «A szolgálás és nem-szolgálás között ingadozok, mint Hamlet élet és halál között. Magam előtt is nevetségesnek látszom. Vajjon nem rejlik-e lelkemben valamely elnyomott nagyravágyás? Még bizonytalanságban élek, mi fog velem történni. Egészen közönyös rám nézve s a véletlen hullámaival vitetem magamat.» (1824.)

«Minden nap más gondolattal ébredek föl. Egyszer az utazásért s kóborlásért rajongok; máskor reformátor, új alkotmányok alapítója szeretnék lenni. Néha azzal a vágygal ébredek föl, hogy falun, házasságban éljek, gazdálkodjam s gazdaggá legyek. Gyakran Páris és Anglia között akarom életemet befejezni. Ritkán vágyódom ezredem után. Az idegek vagy a táplálkozás oka-e ennek az ingadozásnak?» (1825.)

Széchenyi határozatlansága, ingadozásai még 1825-ben sem szűnnek meg.

Széchenyi Franciaországból 1825 szept. 10-én ért Bécsbe s onnan azonnal Pozsonyba az országgyűlésre sietett. Azon-

nal a legnagyobb érdeklődéssel kíséri a tárgyalásokat s Naplójában a legnagyobb helyet a tanácskozások leírása s a szónokok jellemzése foglalja el. Ekkor van először alkalma résztvenni nemzete közéletében, s ekkor jön érintkezésbe hazája legkiválóbb embereivel s Pozsonyban mintegy mikrokozmoszban látja az egész országot, a nemzetben élő minden jó és rossz tulajdonságok s aspirációk képviselőit. Ez az országgyűlés korszakos hatású szellemi fejlődésére s kétségtelen, hogy ez alatt érlelődik meg benne végleg politikai világnézete.

Naplóinak följegyzései azt bizonyítják, hogy az országgyűlésnek s a kerületi üléseknek szorgalmas látogatója volt s belevegyül az alsóház tagjainak társaságába. A megjegyzések, melyeket a tárgyalások menetéről s az egyes szereplő egyéniségekről följegyez, éles elméjéről, emberismeretéről s szelleme felsőbbségéről tanúskodnak, s nem volt az országgyűlésen egy ember sem, a ki oly mélyen pillantott volna a viszonyokba, mint ő. Ha a nyilvános életre való készütség alatt a Corpus Jurisban való jártasságot, a közélet formáinak s taktikájának ismeretét értjük, akkor az 1825-ki országgyűlésen alig volt készületlenebb ember, mint Széchenyi. De ha ez alatt Magyarország állapotának magasabb szempontból való felfogását, helyes megítélését, a bajoknak s megszüntetésök eszközeinek ismeretét, reformeszméket s a gyakorlati feladatok megoldására való képességet értjük, akkor senki sem volt az országgyűlésen oly készütségű, mint ő.

Két fő áramlat hatott reá: az egyik a magyar alkotmány megvédése s biztosítása; a másik a nemzetiség ügye.

Széchenyi az alkotmányban, melynek legtökéletesebb példáját Angliában ismerte meg, a közszabadság biztosítékát, az abszolutizmus korlátozásának s a nemzetek ön-

kormányzatának eszközét látja. A magyar alkotmány védelmét az osztrák abszolútizmus támadásai ellen szükségesnek tartja s maga is a védők közé áll, s sokkal nagyobb határozottsággal s férfiasággal, mint a magyar politikusok legtöbbször, a mint ezt Metternichchel való beszélgetései s hozzá intézett emlékiratai bizonyítják. De abban különbözött a magyar politikusoktól, hogy míg ezek a magyar alkotmányt tökéletesnek, változatlanul fentartandónak állították, Széchenyi átlátta fogyatkozásait s elégtelennek tartotta a közszabadságnak a nemzet önrendelkezésének biztosítására s az abszolútizmus korlátozására. Erre vonatkozó nézetei homlokegyenest ellenkeznek a Magyarországon uralkodó felfogással.

«Melyek a nevetséges dolgok Magyarországon?» — írja már 1821-ben. — «Egyik az, hogy a nemesek a parasztok képviselői. A farkas, mely a bárányt veszi pártfogása alá.» «A szabadságot» — írja 1822-ben — «csak vérrel lehet megvásárolni. Mikor egy Cassius, Brutus, Cato öngyilkossá válik a nélkül, hogy a római köztársaságot újra föl tudná éleszteni, az megható ; de bohózat lenne, ha egy magyar az ő egyoldalú szabadságáért, melyben ő a parasztot dögönyözi, ez pedig óbégathat, a Dunába vetné magát. Elvem : becsület, hűség, engedelmesség a császár iránt. Forró ragaszkodás az alkotmányhoz. Szigorú megtartása a törvénynek. De mi legyen, ha a király megsérti a törvényt? Nincs más jog, mint az erősebb joga. Tehát vagy tűrni, szenvedni és szolgálni ; vagy készen lenni mindenre, az akasztófára is.»

«Egy olyan monarchiában» — írja 1823-ban — «a melyben a magyart, ha a királytól szentesített s esküvel megpecsételt törvényt szentnek tartja s szeplőtlenségére és szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s a szerint bánnak

el vele ; egy olyan országban, a hol a hizelgő, a törvény- és esküszegő, szóval a hazaáruló szinte jogosnak látszó igény-nyel bír hivatalra, jutalomra, kitüntetésre, míg a másik rész, mely a törvényt tiszteli s ahhoz tartja magát, emezek folytonos bosszantásainak, az üldözések egy nemének van kitéve, minő jövő vár azokra, kiknek csak az utókor fog tán valamikor igazságot szolgáltatni? Én például, személyemre nézve kitünő kegynek vehetem, ha ő felsége föl nem akasztat s életemet Isten után neki kell köszönöm ! Igaz, hogy az isteni és emberi törvényekhez alkalmazom életemet ; de mit használ az, ha minden lehelletem csak kegyelemből van. Követelni bármit, nyomatékosan, a szó szoros értelmében követelni, azt nem tehetem. E tekintetben úgy állunk a király irányában, mint a mindenható Isten irányában. Ezt a viszonyt találja jónak a szent szövetség s mindig ily szellemben jár el. De él az igazságos Isten s megóvja a magyar alkotmányt, mint megóvta minden időben, az olaszok akár le legyenek már igazva, akár fegyvert ragadjanak szabadságuk megvédésére.»

«Hiányzik itt az ösztön, a kedv valamely biztos foglalkozásra. Azért van nálunk annyi extravagans ember, annyi tévesztett exisztencia. Az utóbbi események erős csapást mértek a magyar alkotmányra, melynek már elveszett szűzessége. Sok czivódás lesz még. Kicsinyes támadás, kicsinyes védelem. De mire fog ez vezetni? Lássuk, mit akar a két párt, a támadó és a védekező.»

«A támadó azt akarja, hogy a magyar nemes adózzék, fizessen s viseljen minden közterhet úgy, mint a paraszt. Ezt egyenesen kimondani eddig se nem merte, se a viszonyok nem engedték. Most az időpont kedvezőbbnek látszik, azért kezdi meg.»

«A védekező nem akar fizetni, nem akar adni, nem akar viselni semmit. De szégyenli, hogy nagy birtokai s az állam javaiban való részesülése daczára, semmit se adjon, mert hisz az inszurrekció, kiviteli vám stb. a cseh- és osztrák tartományok terheltetéséhez képest, nevetség. Álarczot vesz tehát, hogy szégyenpirját eltakarja, annyira nem sülyedt még, hogy pirúlni se tudjon, s lármát csap, gorombáskodik, hogy érdekét a hazafisággal, az alkotmány és szabadság szeretetével takargassa.»

«De vajjon szabad ország-e Magyarország? Az igazságos istenre, nem az. A nemes ember szabad; a paraszt csak rabszolga! Lehet-e e szerint vonzó, saját jogainak ily nemtelen védelmében, ily egyoldalú szabadság védelmében kockára tenni életét?»

«Feltűnő azonban s igazán nevezetes, hogy ezen utóbbi események alatt is, mennyire el vannak vakítva az emberek s mily csalódásokban élnek. A mi császáruk, például, erősen meg van győződve arról, s halálos ágyán sem tudná valaki az ellenkezőről meggyőzni, hogy ő azt az esküt, melyet koronázásakor a magyar nemzetnek tett, sohasem szegte meg, bármily nehezére esett is ez neki, s hogy ő az alkotmányt szűzen, sértetlenül hagyja utódára, holott azt alapjában megdöntötte. Elég szomorú, hogy így elnyomatunk: mint a férgek, mikre valami ránehezedik, nem tudva, nem is sejtve, mennyi szerencsétlen lény szenved és megy tönkre ily nyomás alatt. Másrészt ismét látunk többeket, kik boldog csalódásban, nyugodt lélekkel s irigylendő lelkesültséggel egy szent ügy védőinek képzelve magokat, készek életet, vért, vagyont áldozni.»

Hasonló szellemben nyilatkozik a magyar alkotmányról később, 1825-ben: «A császár most nyomtatásban ad ki egy trónbeszédet, a mely — isten áldja meg az íróját, bárki

volt legyen! — annyi fegyvert ad kezünkbe, hogy azzal, ha ügyesen tudjuk használni, a mi alkotmányunkat soká, igen soká megvédhetjük.»

«Egyébiránt mindegy! Ennek az antiliberális alkotmányunk védelmére kelni nem olyan dicső dolog. Azt látjuk, hogy 400,000 lélek a maga előjogait és privilegiumait tíz millió ellenében, a kikről az országgyűlésen említés sem történik, akarja érvényre emelni. Ha az ember erre a pontra viszi a beszédet, olyan nézetekkel, olyan egyoldalúsággal találkozunk, hogy a Tunguzok és Baskirok országában képzeletben magát.»

«A magyar parasztnak mégis jobb dolga van, mint az osztráknak, mondják. Mintha ez az okoskodás, mert el akarom hinni, hogy így van, elég ok volna arra, hogy a magyar paraszt sorsa felett megnyugtattva legyünk. A ló jobb bánásmódban részesül, mint a szamár, sőt még zabot is kap, tehát a ló boldog. Szép következtetés! Ha egy parasztnak leég a háza, elvész a marhája stb., földesura mindjárt segít kárát kipótolni, ez egy másik megnyugtattása a magyar földbirtokosnak. Felelet: az amerikai méznád birtokosa is jól tartja rabszolgáit s nem sanyargatja őket; vajon irántok vagy önmaga iránti szeretetből teszi-e?»

E sorokban látjuk csirájában Széchenyi felfogását a rendi intézményekről. Ragaszkodás az alkotmányhoz, mert az abszolutizmus korlátozásának elve van benne megtestesülve, habár e célnak nem felel is meg teljesen, míg jobbat nem lehet helyére állítani s ugyanakkor megtámadása a rendi intézményeknek, melyek a szabadsággal, az igazsággal, a nemzet érdekével ellenkeznek. Az óvatos forradalmár jelenik itt meg előttünk, a ki a magyar alkotmányt azért a csekély szabadságért is fen akarja tartani, melyet biztosítani képes, de azt minden pillanatban

kész megdönteni azért a nagyobb szabadságért, melynek most akadályja.

Széchenyi már az 1825-ki országgyűlés előtt ily megállapodott nézetekkel bírt, melyektől nem tért el többé életében. E nézetekben is önálló gondolkodása, a dolgok lényegére irányuló mély felfogása nyilvánul. A magyar politika fő kérdéseiben tájékozott volt s felfogása magasabb valamennyi akkor szereplő politikusénál. Sokat járt az országban, sok emberrel érintkezett s sokat tanult tőlök beszélgetés közben. De olvasás útján is gyarapította ismereteit. Az angol és magyar alkotmányra vonatkozó munkákat olvasott s így e tekintetben sem volt oly készületlen, mint kortársai hitték.

Ezt bizonyítja az is, hogy Széchenyi azonnal Pozsonyba érkezése után, egy klub alakítására törekedett. Ha Széchenyinek az 1825-ki országgyűlés előtti időben nem lettek volna megállapodott eszméi, törekvései, nem alakította volna ezt a kört, melynek látszólag a társalgás, a szórakozás, de tényleg az volt a célja, hogy az egy helyre gyülekezés megkönnyítse az emberekkel való érintkezést, s Széchenyire nézve eszméinek terjesztését s némi közszellem fejlesztését, melynek hiányát oly erősen érezte Magyarországon.

Ha oly készületlen lett volna 1825-ben, mint azt gróf Desseffy Aurél állítja, nem szerepelhetett volna az országgyűlésen oly módon, a mint ez megtörtént.

Följegyzéseiből látszik, hogy a kérdések nem ismeretlenek előtte s sok mindenfélét észrevesz, a mit mások meg nem látnak. Éles megfigyelője az embereknek s viszonyoknak, s mindig magasabb mértéket alkalmaz megítélésökben. Ő neki, a ki a gyakorlatias angolok eljárásához van szokva, a kik folytonosan problémák megoldásával foglal-

koznak, feltűnik a sok tárgyhoz nem tartozó beszéd s az örökös beszélés, a mi az állam gyakorlati céljainak nem ismerését árulja el. «Nem látok egy gyakorlati embert közöttök» — írja Naplójában. — «Szép szónok van köztök akárhány. Költők a mesék országából.» — «Sok elmélet, kevés gyakorlat, a mit a legtöbb követnél találunk. A vis inertiae-t emlegetik, mint egyik legalaposabb biztosítékot.» «Mindebben, a mit láttam és hallottam, azt találom, hogy kevés gyakorlati ész van. A rendek messze vannak a lövés-től. Azért szeretnek egymással mintegy vetélkedni, ki tud valami erősebbet, hatásosabbat mondani. Az ifjúság csak azokat tartja jó hazafiaknak, a kik a császár ellen beszélnek. A mérséklet e szerint elveszett fáradság.» — «Az egész kerület filozófiája ez: sok elmélet, kevés gyakorlat, fényleni vágyás. Nem erény.»

A szónokokat röviden jellemzi Naplójában, de egyik sem imponál neki erősen. Bezerédit tartja az egyedüli praktikus főnek. Nagy Pált szónoki lángésznek, Dessewffy József grófot költőnek, Deák Antalt a legerényesebbnek mondja. Megdicséri Szlávty, kinek nyilatkozata megkapja. Ez azt mondja, hogy a parasztok sorsának javításáról kellene beszélni s kivinni a következőket: a nemesség viselje egyedül az országgyűlés költségeit; a megyei magasabb hivatalok ingyenesek legyenek; a nemesség az utak javítására évenként bizonyos összeggel adózzék. A paraszt aztán, mikor a követ urak haza mennek, így szólna: Isten áldja meg a mi urainkat, látjuk, hogy rólunk is gondolkoztak stb. «Szép diadal» — jegyzi meg Széchenyi — «ha valaki, mint az emberiség lovagja, saját érdeke ellen beszél, s ily nagy győzedelmet tud magán venni. Mutassuk meg a világnak, hogy habár a mi alkotmányunk, a viszonyok következtében, illiberális maradt s ez idő sze-

rint veszély nélkül lényegesen megváltoztatni nem lehet, a mi egyéni nézeteink mégis a korszellemmel haladtak, s hogy a mi szétdarabolt kis nemzetünk minden nemesen gondolkozónak becsülésére érdemes.»

Mennél élesebben figyeli meg a szereplő egyéneket, annál kedvezőtlenebbé válik véleménye a magyar politikai tényezők felől. «Egy gyülekezetnek, akár parlamentnek, akár országgyűlésnek nevezzük, célja a kölcsönös felvilágosítás, oktatás, s ezután a lehető legjobb határozat hozatala s az ahhoz való ragaszkodás. A nézet változtatása tehát nem gyengeség. Azonban Magyarországon a polgári erényben oly csekély a bizalom, hogy ha az országgyűlésen beszél az ember, az egyszer kimondott legeggyűbb gondolathoz is ragaszkodni kell, nehogy ingadozónak s jellemtelennek tartsák.» — «Nekünk 800 év óta van alkotmányunk s alig van néhány ember közöttünk, a ki sejtené, mi az alkotmány. Az országgyűlésen vannak királypártiak s királyellenesek. Az előbbieknak hizeleg, ha rendjeleket, címeket, gazdagságot nyernek; az utóbbiaknak a függetlenség affektálása, a tömeg tapsa stb. Mindenki a saját ízlése szerint. De mind a két pártot a hiúság istene hajtja. Ki cselekszik itt erényből?» — «Az egyik rész nagyobb hasznot lát, ha királyi érületű, a másik, ha ellenzék. Mind a kettő tisztátalan okokból cselekszik. Tiszteletet és becsülést csak az érdemel, a ki kész mind a két párttal meghasonlani s egyedül állni.»

E nyilatkozatban is a későbbi Széchenyi politikai szereplésének egyik jellemző vonását látjuk, a ki egy párthoz sem képes teljesen csatlakozni, egy pártba sem tud beleolvadni, mert érzi, hogy egyéniségének nemesebb részét kellene megtagadni, céljainak egy részéről kellene lemondania, hogy valamely politikai párt kötelékében megmaradhasson.

Észreveszi a fiatalság nagy befolyását az országgyűlés tárgyalásaira s megdöbben. «Nem megy-e messzire a fiatalság? Mintha valaki világot gyújtana, hogy az emberek jobban lássanak s azoknak, a kiknek szolgálni akar, házait gyújtaná fel.» Komolyan aggódik a bizalmatlanság láttára, mely a fejedelem s a nemzet közt fennáll s a mint alkalma van, megszüntetésére törekszik.

A Magyarország s Ausztria közt fennálló kapcsolatra nézve ugyanaz a nézete, melyet egész életében vallott, s melyhez politikáját alkalmazta. «Rendeljük alá érdekeinket az osztrák monarchia közjavának. A független, korlátozott magyar monarchiának álma nem a mi korunkba való. Ne követeljünk lehetetlenségeket. Beszéljünk oly joggal és mérséklettel, hogy mindazt, a mit a kerületi ülésben mondunk, az akasztófa alatt is elmondhassuk.» Meg van győződve, hogy részünkről minden erőszakos lépés kártékony következményeket vonna maga után.

Az országgyűlésen büszke lelke felháborodik, mikor a meghunyászkodást, szolgai szellemet látja, melyben különösen mágnástársai tűnnek ki. Már 1821-ben ezt írja Naplójába: «Az én hazámfiak, különösen a gazdagabb s úgynevezett felvilágosodottabb rész, született rabszolgák, s a mindenható istenre mondom, nem érdemlik meg a legnagyobb földi jót, a függetlenséget». Az országgyűlésen tett tapasztalatai után azt mondja: «Láttam ez alkalommal s tapasztaltam, hány nyúlfark esik egy bátor emberre. Mind cserben hagytak! Ezek a magyar mágnások nem érdemlik meg a szabadságot, az alkotmányt.» (1826.)

Észreveszi a közszellem hiányát, mely Magyarországon minden nemzeti feladat megvalósítását megnehezíti s meg van győződve, hogy minden nagyot, a mit a világon alkotnak, az erős közszellem hozott létre.

Gyakran megütközik a legnagyobb szónokok naivságán s tájékozatlanságán, különösen gazdasági kérdésekben. «A rendek megtámadják a bécsi bankot. Mások kereskedésről nem is akarnak hallani. Nagy Pál azt állítja, hogy az arany a reális gazdagság s hogy minden egyéb, ha az élet élvezetei bőségben meg vannak is, képzelt boldogság és gazdagság. Én e szerint inkább szeretnék a képzelet országában élni s neki a valóságot átengedni. Ő azt állítja, hogy Anglia gazdagsága képzeleti. Igazán, nevetségessé fogunk válni a világ előtt.»

«Mennél többet gondolkodom az országgyűlés tárgyalásairól» — írja ugyanakkor — «annál inkább hiszem, hogy hazámfiak nem érettek a képviselői alkotmányra. Ez az állítás ellentmondónak látszik, mert az alkotmány 800 év óta áll fenn. Ez igaz lehet, de ennek valami más oka kell hogy legyen, például a zavaros idők, — mert a magyarok nem érettek, de alkalmasok arra, hogy azzá legyenek.» — «Mi magyarok nem tudjuk legyőzni szenvedélyeinket s érdekeinket, azért nincs rajtunk áldás. Az emberek annyira le vannak nyomva s el vannak altatva a dolgok közönséges menetelétől, hogy minden nemes tett bolondságnak látszik előttük s jaj annak az országnak, ahol nemeslelkűség s közszellem bűn.»

Mikor az országgyűlésen az alkotmány körülbástyázásáról beszélnek, ezt írja Naplójába: «Az alkotmányt biztosítani annyit tesz, mint azt oly lábra helyezni, hogy az ország minden lakosa érdekét találja benne, hogy tovább fennálljon.» — «Angliában a parlamentben javításokra gondolnak, a magyar országgyűlésen az alkotmány fenntartására! A magyar úgyszólván alig tartozik már a nemzetek sorába.»

Vége ez országgyűlés tartama alatt érik meg benne az

a meggyőződés, hogy a fennálló teljesen alkalmatlan arra, hogy általa bármi jó megvalósulhasson. «Nem az a hiba» — írja Naplójába 1825-ben — «hogy ez vagy amaz, a mi az egyéni vagy közjóra nézve hasznos volna, nem történik meg, hanem a hiba abban rejlik, hogy lehetetlen, hogy megtörténjék.»

Ily benyomások foglalkoztatják elméjét. Vajjon volt-e még más ember az országgyűlésen, a kinek agyában ily gondolatok forrongtak, a ki ily mértékkel rendelkezett a magyar szereplő személyek s fennálló intézmények megítélésére? A következmények mutatták, hogy nem volt és senki sem állott oly határozott ellentétben a magyar politikai eszmekörrel, s senki sem támadta meg a fennálló jogrendet oly hevesen, mint ő.

Hogy Széchenyi nem léphetett készületlenül a közpályára 1825-ben, bizonyítja Metternich herczeggel való érintkezése is.

Metternich herczegre, mint az osztrák politika akkori döntő tényezőjére, nagy tisztelettel tekintettek még az ellenzéki magyar politikusok is. Az 1825-ki országgyűlésen nyájassága, leereszkedése megszerzi neki a magyar országgyűlés tagjainak rokonszenvét is. Széchenyi azt veszi észre, hogy Metternich ügyesen meg tudja nyerni az embereket. Tettetés nélkül konzervatív nézeteket vall s a magyar alkotmányról azt mondja, hogy ezt a 800 év óta fennálló s jónak bizonyult intézményt fön akarja tartani. Valóban el is tudja hitetni, hogy az 1825-ki országgyűlés egybehívása, a mi egyértelmű volt az alkotmány helyreállításával, az ő befolyásának köszönhető. A magyar politikusok, kiknek szellemén a rendi felfogás uralkodott s a kik az országgyűlés egybehívásában a rendiség diadalát látták s más mértéket még nem alkalmaztak az emberek

megítélésében, ezért hálájokat akarták Metternichnek kifejezni, s egy külön törvényczikkbe foglalták a hatalmas kancellár honfűsítésát, melyben émelyítő, szolgai szellemű hízeltgésekkel árasztják el a monarchia s Magyarország iránt szerzett érdemeiért. A magyar rendek mindent megbocsátottak neki, s Európában a szabad szellem elnyomójával, a szent szövetség fő támaszával teljes összhangban érezték magokat, mihelyt a rendi intézmények változatlan fenntartásáról biztosította őket. Ez az egy törvényczikk mindennél jobban jellemzi a magyar politikusok túlnyomó többségének szellemét.

Széchenyit nem vakítja el Metternich fényes egyénisége. Azt látja benne, a mit a későbbi történetírók. «Felületes ember» — írja róla — «mindig ő szeret beszélni, nem is enged mást szóhoz jutni.» Keresztül lát rajta, észreveszi kérkedéseit, hiúságát, ürességét, szellemének meddőségét. Pedig Metternich nem fukarkodik hízeltgő nyilatkozatokkal s hiúságát csiklandó ígéretekkel. 1825 november 10-én találkozik a kancellárral. «Metternich beszélt velem. Hogy én vagyok az az ember, a ki segíthet; felszólít, hogy öntsem ki szívemet az ő keblébe.» Két nappal később ezt írja Naplójába: «Követtem Metternich tanácsát. Láttam, mily kicsi dolog az, a mit rendesen nagy embernek mondanak. Ellenkező hitvallásunk van; azonban sokban meg egyeznek nézeteink.»

Metternich is följegyezte ítéletét Széchenyiről Szögyényhez intézett levelében. «Ezt az ifjú embert — írja — világba lépte óta ismerem és sok jót tettem vele. Eleven esze van, de alapos ismeretek hiányával, mint ifjaink legtöbbjei. Pótolja ezt a hiányt finom tapintatával. Becsvágya határt nem ismer. Amúgy könnyelmű, egész lényében heves vérű, de mindamellet számítani is tud. Már Pozsonyban észre-

vettem, a nélkül, hogy ezt tudattam volna, hogy ellenem akar állást foglalni. — Meglátogatott s bővebben belebocsátkozva a tárgyba, sokat beszélt az abszolútizmus ellen, a kormánynak állítólagos czélzatai ellen, az udvarnak s környezetének a magyar viszonyokban tájékozatlanságáról s azon aggályát fejezte ki, hogy az országgyűlésnek rossz vége lesz.»

E két férfiú érintkezései nem szűnnek meg többé, s Széchenyi e viszonyt ügyesen értékesítette nemzete javára. Ámbár most még a magyar alkotmány sértetlen fentartását követeli csak, mint akármelyik magyar táblabíró s még nincsenek kiforrott nagy reformtervei, melyeknek érdekében Metternichet felhasználhatná: már látjuk Széchenyi egyik alapfelfogását megjelenni, melyre reformterveit alapította: a nemzet és a kormány között kifejezett bizalmatlanság megszüntetését, melyben minden egészséges fejlődés főakadályát ismerte föl. «Minden bajunk» — mondja neki — «mely az országgyűlésen már mutatkozik s idővel igazán veszedelmessé válhatik, a kölcsönös bizalom hiányából ered, s azon félreértésekből, melyek csakis úgy szűnhetnek meg, ha a két fél meghallgatja egymást, ha a szenvedélyeket elnémítjuk s megállapítunk bizonyos főelveket, melyektől eltérni nem akarunk. Mielőtt e bizalmatlanság okait fejtegetném s a félreértések eloszlatásának módjairól nézeteimet közölném, az alapkő iránt akarok tisztába jönni, melyet közakarattal letegyünk, hogy aztán reá építhessünk.»

«Van - e Magyarországnak alkotmánya? Köznyelven szólva, alkotmányos monarchia-e? Igen vagy nem? Én úgy vélném, hogy igen, minthogy a császár esküt tett reá. De miben áll az alkotmányos monarchia? Miben különbözik az abszolút monarchiától? Főleg abban, hogy

alkotmányos monarchiában az ország rendei közösen gyakorolják a királylyal a törvényalkotás, változtatás és magyarázás jogát. Szóval mindenbe beletekinthessenek, s beleszólhassanak. Ha herczegséged ezt tagadja, akkor a rendeknek nincs igazok; de ha megengedi, a mit akarva, nem akarva, kénytelen tenni, akkor azonnal szeme előtt fogja látni a magyar államtest vérző sebeit, melyek évek hosszú során át mind erősebben meg-meg újítva, azt végre haldoklásba ejtették.»

Később, 1825 december 15-én egy emlékiratot ad át Metternichnek, melyben ugyanez az eszmemenet bővebben kifejtve fordul elő s melyre Metternich pontról-pontra, saját ellenvetéseit jegyezte föl. A kibékülés a korona s a rendek között később csakugyan bekövetkezett s a mint Metternich megjegyzéseiből látszik, ő sem idegenedett az e célra való törekvéstől, de mégis az ellenzék szilárd magatartása s nem Széchenyi emlékirata vívta ki az engedményeket. De Széchenyi emlékiratából ismét egy új bizonyítékot meritünk arra nézve, hogy felfogása mindig a dolgok lényegére irányul s hogy a fejlődés és alkotás feltételeit akarja megszerezni, a mi teljesen lehetetlen a nemzet és kormány összhangzó együttműködése nélkül.

Metternich, a ki el volt telve saját nagysága tudatával, még a legjelentékenyebb emberekről sem nyilatkozott az elismerés hangján; de Széchenyivel való érintkezései azt bizonyítják, hogy 1825-ben nem tartotta készületlennek, tájékozatlannak a politikában s nem fordított volna annyi időt a Széchenyi fejtegetéseivel való komoly foglalkozásra, ha őt üres, jelentéktelen embernek tartotta volna. Ismételve óvja őt a politikai magatartásából következhető veszélyektől; ijesztgeti őtet, nyilván való az a sejtelme, hogy Széchenyi elég jelentékeny arra, hogy az emberekre

nagy befolyást gyakoroljon s kétségtelen, hogy meg akarja őt nyerni, természetes, hogy a hozzá illő kicsinyes eszközökkel. «Ön elrontja az ifjú embereket» — mondja neki egy ízben. — «Nagyon messzire mennek. Meg fogja Ön bánni. Hisz Ön az lehet, a mi akar lenni, a császárnak semmi kifogása nincs Ön ellen, csak az, hogy soha sincs az ezredénél. — Most rögtön azonban nagyon feltűnő volna. Olyan látszatja volna, mintha Önt le akarnák kenyerezni.»

De az ily beszéd nem fog rajta. A politika örvénye sodorja, mely elfelejteti vele katonai pályája külső ambícióit, melyek úgy sem fakadtak az igazi hivatás tudatából. Már 1825 október 17-én azt mondja magában: «Most le a vörös nadrággal s tanuljunk törvényt s gazdaságot». Elhatározása azonban még nem válik tette. Csak mikor behívják ezredéhez, hogy a politikai szereplését lehetetlenné tegyék, mond le tiszti rangjáról 1826 február 15-én. «Beadtam lemondásomat s el vagyok tökéelve, hogy semmi áron nem maradok meg a szolgálatban, még ha a császár rögtön ezredesnek nevezne is ki.»

Teljesen szakít a katonai pályával; komolyabb, nagyobb feladatok töltik be szellemét s mikor Bécsbe rándul s látja, hogy az egész előkelő világ nem gondol se az országgyűléssel, se a politikával, hanem teljesen elmerül az álarczos bálók s korcsolyázások élvezeteibe, ezt írja Naplójába: «Nem rég magam is ily járdataposó (Pflastertreter) voltam. Milyen nevetségeseknek, megvetésre méltóknak tűnnek fel most előttem». «Most kezdődik a harc a kényuralom és népjog között. Az orosz czár halálával a civilizációnak és felvilágosodásnak egy nagy gátja dőlt le. De az abszolutizmus szolgái, kiknek létele és érdekei oly szorosan fűződnek a régi formákhoz, nem könnyen fogják a csata-

tért átengedni; erősen fognak viaskodni. Lánczok és vér-ontás nélkül nem éri végét ez a dráma.»

Mindinkább megérnek benne eszményei s most van első nyoma annak, hogy (1826 nov. 26-án) már egy politikai rendszert hord agyában. «Metternich rendszerének az ő életével lesz vége. Az enyém csak halálom után fogja kezdetét venni.» — «Szaporítsuk azon emberek számát, a kik polgári erényekkel ékeskednek. Ezek kisebb vagy nagyobb számától fog függni nemsokára a nemzet ereje, szabadsága, boldogsága. A civilizáció világa ég már, azt semmi halandó el nem olthatja többé. Mi el fogjuk hindenteni az igazi erkölcsi függetlenség magvait. Oh, ki fognak azok kelni, habár későn is; akkorra bizonynyal, mikor mi már nem leszünk.»

A másik hatalmas áramlat, mely az 1825-iki országgyűlésen nagy mozgalmat keltett a szellemekben, a nemzetiségi eszme volt. Széchenyit ez sem találta készületlennek.

Láttuk, mikép fejlődik benne lassan a nemzeti érzület, míg végre a magyar nemzetiség kifejtése válik politikai rendszerének középpontjává, mely körül minden egyéb forog, s életének főcéljává, melyhez képest minden egyéb csak az eszköz jelentőségével bír.

Minden jel arra mutat, hogy a magyar irodalom s a nemzeti érzületű férfiakkal való érintkezés hatása már az 1825-iki országgyűlés előtt is, mely csak szeptember 12-én nyílt meg, kifejtette s megerősítette benne a magyar érzést s cselekvésre ösztönözte, ha alkalom nyílik reá, a nélkül, hogy a nemzet ujjaszületésének terve még teljesen kiforrott volna elméjében. Széchenyiben minden érzés és gondolat rögtön tetté válik s ez jellemzi őt a nemzetiség ügyében követett eljárásban is.

Széchenyi az 1825/7. évi országgyűlésen sokszor felszó-
lalt hol rövidebben, hol hosszasabban különféle kérdések-
ben. De különösen két felszólalása keltett nagy feltűnést,
s mind a kettőnek korszakos jelentőséget tulajdonítottak.
Az egyik 1825 október 12-én történt, mikor a rendek
kemény üzenetét pártolta. A főrendek latin nyelven
tanácskoztak részint a főherceg nádorra, részint magokra
való tekintetből, mert nem tudtak magyarul. Széchenyi
magyarul beszélt s ő volt az első magyar mágnás e század-
ban, a ki a köztanácskozásokban nemzeti nyelvét hasz-
náta. A mint magyarnak érezte magát, tettel akarta bizo-
nyítani, hogy az, habár akkor még a magyar beszéd neheze-
re esett. Példáját azonnal több mágnás, mint gróf Haller, gróf
Eszterházy Károly és József s báró Perényi követte. Néme-
lyek azt mondták ugyan, hogy erre őt a szükség kény-
szerítette, mert latinul nem tudott, s ha beszélni akart,
nem tehetett mást, mint hogy magyarul szóljon. De
Széchenyi 1825 előtt ép oly keveset tudott magyarul, mint
latinul s ép úgy megtanúlhatta volna ezt az utóbbi nyelvet,
hogy a közpályán szerepelhessen. Széchenyit azonban
nemzeti érzülete ösztönözte, hogy egy holt nyelv helyett
a magyart tanulja meg s a saját példájával sarkalja rang-
társait a nemzet iránti kötelességök teljesítésére.

Másik híres felszólalása a kerületi ülésben történt
1825 november 3-án, mikor egy évi jövedelmét ajánlotta
fel az akadémia alapítására. Itt is a tett embere jelenik
meg előttünk.

Tudjuk, hogy már 1821-ben támadt benne az a gon-
dolat, hogy egy évi jövedelmét valamely hazája előmenete-
lét előmozdító célra fogja áldozni. Évek múltak s
nem volt alkalma ezt az áldozatot meghozni. A kerületi
ülésben a magyar nyelvről és nevelésről folyt a vita, hol

Széchenyi gróf Károlyi György, báró Wesselényi Miklós és gróf Eszterházy Mihály társaságában jelent meg. Már az előtte való napon Komáromy István, Abaújmegye követe, a magyar nyelv művelésére egy nemzeti magyar társaság felállítását javasolta, de beszéde nem keltett nagyobb viszhangot. Az eszme különben nem volt új; megpendítette a múlt században Bessenyei György, fölmerült 1790 óta a magyar országgyűléseken, a nélkül, hogy megvalósult volna. A magyar hazafiak szép beszédeket tartottak a nemzeti jellemről s fentartása eszközéről, a nyelvről s művelésének szükségességéről, de megalkotni egy e célra szolgáló intézményt évtizedeken keresztül nem voltak képesek. A legnagyobb akadály a pénz volt s a közcélra való áldozástól elszokott nemzet nem volt képes előteremteni azt a szerényt összeget, 6000 frtot, mely egy nyelvművelő társaság felállítására szükséges volt.

Most is lelkesedéssel beszéltek a magyar nyelv terjesztésének s művelésének szükséges voltáról, de gyakorlati eszközt e cél megvalósítására nem tudott kijelölni senki. Nagy Fál már november 2-án dörgött a mágnások ellen, kik nemcsak magok németek, hanem még németesítenek is uradalmaikban; a kormány ellen, mely a magyar nyelv terjedését akadályozza; a felvidéki nemesség ellen, mely elfelejtette ősei nyelvét; a német polgárok ellen, kik ellenségei a magyarnak s a parasztok ellen, kik nem magyarosodnak; de a magyar tudós társaságot nem említette.

Csak november 3-án, második felszólalásában tért reá. «Törvényeink vannak a magyar nyelvre; az 1790-iki diéta határidőt tűzött ki a tisztviselők magyarul tanulására, királyunk magyarul taníttatta fiait. Ha főuraink ezt a példát nem követik, csak bennök a hiba. Kezökben az

eszközök; az övék a földbirtok, a pénz s a magyar föld jövedelméből ne telnék a magyar irodalom elősegítésére? Áldozzanak ők a magyar akadémiára, mely ösztönözzön s fejlesszen írókat, adjon ki szükségünket pótló munkákat, mutasson utat a forgalomba indúlt új magyar szavak használatára nézve. A franczia nyelvet is így tette hajlékonyhá, megállapodottá, végre nemzetközi nyelvvé, akadémiája. S ha majd a mi nyelvünkön is úgy fejez ki minden gondolatot, a legutólsó vonásig a szó; ha a hivatali élet fogalmainak is mindenben megfelelővé idomúl: meggyőződve látandják majd nem-barátai is, hogy a latint veszteség nélkül lehet vele felváltani.»

«Hogy tehát a magyar nyelv áldozatává ne legyen, sőt sikeresen ellentállhasson a németesítő törekvéseknek s a diák nyelv uralmának: arra legjobb eszköz, hogy a nyelv művelésére s annak becsmérői elleni védelmére egy Magyar Túdós Társaság állíttassék fel. De ez csak önerőnkön, adakozásokból állhat fen; itt járjanak elől főrangú, gazdag uraink, nemes áldozatokkal; mert mint az egykori hadvezér szerint a háborúra, erre is csak három dolog kell, u. m. először is pénz, másodsor is pénz és harmadsor is pénz».*

E beszéd, az egykorúak tanúsága szerint nagy lelkesedést keltett a hallgatókban s mély benyomást tett Széchenyre is. De őt nem az áldozatkésztségre buzdította, mert az a szándék, hogy egy évi jövedelmét valamely közczélra fölajánlja, már évek óta lappangott lelkében; s Nagy Pál beszéde még a czélt sem mutatta meg neki, mert már az országgyűlés megnyitása előtt el volt határozva, hogy az

* Szász Károly, Gróf Széchenyi István s az akadémia megalapítása. 92. l.

akadémia ügyét megpendíti s e célra áldozni fog, — hanem csupán az alkalmat adta meg neki az áldozatra.

Ekkor ment végbe az a jelenet, mely kitörölhetetlenül él a nemzet emlékezetében s melyet már az egykorúak képzelete a valóságtól eltérő módon színezett ki.

Tény az, hogy Széchenyi 1825 november 3-án, a kerületi ülésben felszólalt s 60,000 pengő forintot ajánlott fel egy magyar nyelvművelő intézet felállítására. Az adománszerű elbeszélések, melyek a hagyomány szerint a jelenetet kísérik, a képzelet szüleményei.

A lelkesedés, melyet ez a nagyszerű adomány a jelenlevőkben keltett, leírhatatlan. Voltak, kiknek könny csordúlt ki a szemökből. Mély benyomást tett a jelenet az egész nemzetre. Ez a társadalom, mely régóta már csak beszélő embereket látott, egyszerre egy férfit lát maga előtt, a ki áldoz és cselekszik. Mindig a tett az, mely a legmélyebb benyomást teszi az emberekre. Mintha sejtették volna, hogy most egy új korszak kezdődik a nemzet életében. A magyar arisztokracziának ez volt első anyagi áldozata a nemzetiség kifejtése érdekében. Az irodalomban Vörösmarty *Zalán futása* is ebben az évben látott napvilágot s benne a nemzet géniusa, nyelve jelent meg eddig nem sejtett, érett alakban. A politikai körökben Széchenyi s társai anyagi áldozatai a nemzetiségi eszme erejét mutatják. Ezzel az eszményi áramlattal fűződik össze Széchenyi neve s nem csoda, ha e név ünnepelt lett az országban. Az utána következő adakozók is az ő dicsőségét növelik, mert az ő nagy példája után indultak.

De dicsőítették Nagy Pált is, mert az ő lelkesítő ékes-szólásának tulajdonították Széchenyi elhatározását. Nagy Pálnak is ez volt a meggyőződése. Egyszer ily értelemben írt is Széchenyinek. Ennek felelete (1830 január 30.)

érdekes világot vet erre az eseményre s Széchenyi 1825 előtti fejlődésére is. Ez is azt bizonyítja, hogy az akadémia nézve is kész elhatározása volt már az 1825-iki országgyűlés előtt.

«Egyébiránt» — írja Nagy Pálnak a többi között — «én igenis nagyra becsüllek, hogy itt valamely igazság előadása által Téged megbántani félhetnék. Leveledben azt írod: *«Tudod, hogy az Akadémia felállítása is csak az én előadásomból és a Te reá következő nagy hazafiúi ajánlásodból eredt»*, — és többször szóval is hallottam tőled, hogy te azon hiedelemben vagy, hogy a te előadásod bírt engem a tett csekély áldozatra. Most sem hoznám elő annak másban létét, mert tudja a Mindenható, nem hiúság bálványom, s tiszta lelkemből azt kívánom csak, hogy hazánk haladjon, — ki által, az mindegy; — de soknak ismeretes s egyébiránt napi könyveimből (Naplójára czéloz) is megbizonyíthatnám, hogy már számos esztendő előtt, mikor még se országgyűlés, se Circulusról szó sem volt, mindig érzettem magamban azt a vágyat: hazám elősegítése végett, melyet csak concentratio által hiszek eszközölhetőnek — tetemes áldozatokat tenni. Több 15 esztendéjénél — ha nem csalatkozom — (9 év előtt 1821-ben) hogy itt Pesten egy álló hidra esztendei jövedelmemet ajánlottam, de akkor szavam épen nem hallatott. Országgyűlés előtt jó idővel számos barátaimmal azon tanácskoztunk, min kellene kezdeni? pályafutás, rókavadászat stb. — mindez *Egyesítés* végett történt — de végre abban egyeztünk meg, hogy semmi által sem emelkedhetik honunk nagyobb méltóságra, mint a *Nemzetiség* nemes s hathatós kifejtése — s így az anyai nyelv csinosítása által. Eltökélett szándékom volt tehát, még minekelőtte az országgyűlésre mennék, egy Magyar tudós Társaságot

projectumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni. S azt, kedves Barátom, akár az országgyűlésben lettél volna, akár nem, hidd el, mindenesetre mozgásba indítottam volna. Meglehet, hogy nem a Circulusban történt volna ajánlásom, s tán nem is oly korán, de a te s több mások hathatós és valóban szívreható lelkes előadásai engem úgy annyira elragadtak, hogy azon helyet legjobb s legcélszerűsábbnak tartottam oly kinyilatkoztatás tételére. Ha azt gondolod felőlem, hogy én 33 esztendőskoromban — mert annyi idős voltam akkor — oly számos háborúim, utazásaim s annyi tapasztalásaim után egy ékes beszéd által úgy ragadtathattam volna el, hogy 60,000 pengő forintot, mely szinte *három* esztendei *tiszta* jövedelmem,* minden meggondolás nélkül oda vessek — valóban gyermeki agyvelőt supponálsz bennem.»

Széchenyinek e tette mély benyomást tett az emberekre, bizalmat gerjesztett iránta s alakját dicsfényvel övezte. Nemzetiségeért áldozott, lehetővé tette egy nemzeti intézmény megalkotását, mely akkor a magyar nemzetiség eszméjének első megtestesülése volt. Nem kételkedett senki, hogy igaz magyar. Mikor később könyveiben keserű igazságokat mondott nemzetének s nem nyomta el megvetésének kitöréseit sem, megbocsátottak neki, mert meg voltak győződve, hogy mindezt nemzetének mély szeretete sugallja.

* Széchenyi itt a 60,000 frtot három évi tiszta jövedelmének állítja. Ezzel összhangzásban van Naplójának egy följegyzése, mely szerint gróf Károlyi jövedelme 1829-ben 307,000 váltó forintot tett, «Er ist also im Grunde sechsmal so reich wie ich». Ha Széchenyi egy évi tiszta jövedelme 20,000 pfirt vagyis 50,000 váltóforint volt, akkor Károlyinak csakugyan hatszor annyi jövedelme volt, mint neki. Ezért kétséges, vajjon Széchenyi csakugyan egy évi jövedelmét ajánlotta-e fel s nem mint levelében mondja, mindjárt 60,000 forintot?

Az 1825-ki országgyűlésre tehát nem ment készületlenül s reformátori szerepe nem volt rögtönzött. De kétségtelen, hogy az országgyűlés folyamában érnek meg reformtervei s ezzel kezdődik fejlődésének új korszaka.

Itt ismerkedik meg közelebb a hatalom tényezőivel s ezek törekvéseivel; itt látja! mágnástársait a közéletben, szolgálóságukat s nemzetietlenségöket; itt ismeri meg a köznemességet, szűk látókörét, korlátoltságát, tehetetlenségét s képtelenségét az állami élet gyakorlati feladatainak végrehajtására, de nemzeti érzületét s lelkesedésre képességét is; itt ismeri meg az uralkodó érdekeket s áramlatokat, az egyes körök eszejárását s felfogását; az akadályokat, melyek a nemzet fejlődését gátolják; a tényezőket, melyekre számíthat; az eltérő nézetekből, ellenvetésekből felvilágosításokat, új gondolatokat nyer s tisztán kezd előtte állni hazája állapota.

Az összehasonlítás a külföld viszonyaival most válik gyakorlati értékűvé. Temérdek tapasztalásait, gyakorlati ismereteit most értékesítheti csak igazán, miután megismerte hazája viszonyait, az emberek eszejárását s csak most számíthatja ki, mi valósítható meg hazája sajátyszerű viszonyai között s miről kell lemondania.

Végre megszűnnek ingadozásai életpályáját illetőleg. 1826 január 30-án még azt írja Naplójába, hogy Crescence fogja elhatározni, hogy elhagyja-e a katonai szolgálatot s hogy ő lehet oka, hogy egy egész nemzet ujjászületik. 1826 február 15-én csakugyan lemond tiszti rangjáról s június 20-án ezt írja: «Komolyan elhatároztam magamban, hogy egészen hazámnak szentelem életemet. Mennél többet gondolkozom a szerepről, melyet elvállaltam, annál nehezebbnek, kivihetetlenebbnek s hálátlanabbnak látszik az ebben a vén, elkorcsosult országban». (1826 jun. 20.)

Ezután még hónapok múlnak el, bizonyosan töprengések és belső küzdelmek között, míg végre, úgy látszik 1826 november közepe táján áll be nála az a nagy pillanat, mikor a génius forrongásai, ingadozásai megszűnnek s fajszeretetének izzó hőmérsékében szellemének különféle elemei, a külföldön szerzett tapasztalatai s ismeretei, másrészt hazája megismert viszonyai egy összefüggő egészséges olvadnak össze s a reform terve egész nagyságában, tisztán s a megvalósításra megérve jelenik meg előtte, — mikor világosan látja a nagy célt s az elérésére szolgáló eszközöket, a feladatok egymásutánját s egybefüggését s megkülönbözteti a megvalósíthatót a lehetetlentől s lelkesedve a nagy célokért, higgadt észszel halasztja el némelyiknek megvalósítását, míg ennek ideje megérkezik. Ekkor lelki nyugalma helyre áll s ezt írja Naplójába 1826 november 15-én: «Bensőm minden nap nyugodtabb. Végre világosan látom rendeltetésemet. Eszméim, terveim ingadozása lassankint megszűnik s egész életem határozott, szilárd irányt vesz. Életem hazámnak, az emberiségnek legyen szentelve . . . Minden, a mibe kezdek, sikerülni fog, minden mag, melyet elvetek, ki fog kelni, fáim virágozni, s gyümölcsöt fognak teremni. Ez azonban nem lesz az én nevemmel összekötve; mert hogy kikeljenek, el kell hitetnem a világgal, hogy más kertész ültette. Rám nézve az irigység, a rosszakarat veszélyes volna. Engem nem szeretnek».

E magasztos pillanat óta nem ingadozik többé. Életét valóban visszavonhatatlanul hazájának szentelte.

Ez az élet nem lett volna boldog, még ha idegbajából eredő szenvedései nem gyötörték volna sem. Elszigetelve kellett lennie honfitársai között, mert ő magasabb mértékkel mérte az embereket és hazája viszonyait, mint

minden akkor élő magyar ember s csak ő látta tisztán azt a nagy távolságot, mely nemzete állapota s eszményei között fekszik.

Oly mértékei voltak, melyek nem lehettek meg kortársai egyikében sem, mert Széchenyi egyéni tulajdonságain s saját szerű fejlődésén alapúltak. Senki sem töltött annyi időt külföldön s senki sem szokhatta meg annyira az európai civilizáció eredményeit. Senkiben sem lángolt oly rajongó fajszeretet s senki sem érlelt meg lelkében oly rajongó nemzeti eszményt, mint ő. S végre, senki sem volt oly hosszú ideig távol hazájától és senki sem érezhette kevésbé a hazai viszonyok elaltató, tompító hatását, mint ő.

S ez utóbbi volt utazásainak s a külföldön való tartózkodásának másik nagy eredménye. Nemcsak hogy megszokta a külföld műveltebb, fejlettebb országainak állapotait, de nem szokta meg hazája viszonyait.

Egy elmaradt nemzet fölemelkedése azért ütközik nagy nehézségekbe, mert az emberek megszokják az ősöktől öröklött legborzasztóbb állapotokat is s mert más országokat nem ismernek, s nincs alkalom az összehasonlításra, az emberek nem is tudnak jobbat képzelni, természetesnek, egyedül lehetségesnek, jónak találják a legrosszabbat is. Az általános süllyedés jelenségei föl sem tűnnek; a szegénység, a kultúra hiánya, az erkölcsi romlottság, a visszaélések, az igazságtalanság és erőszak rendes jelenség s nem is háborodnak fel miatta. Az erkölcsi érzék eltompúl, az erkölcsi színvonal lesüllyed s a legbecsületesebb emberek sem botránkoznak meg oly tetteken, melyeket műveltebb országokban szigorúan elítélnek. Ha egy nemzet erkölcsi színvonalát meg akarjuk állapítani, nem azt kell nézni, hogy a gazok mit cselekszenek, mert ezek mindenütt egyformák,

hanem azt, hogy mit tőrnek el s mit tesznek a társadalom viszonylag legtisztességesebb elemei.

Ha Széchenyi hazájában nő fel, itt él és tartózkodik állandóan, ő rajta is nyomokat hagytak volna hazája viszonyai, ő is eltompúl s elveszti azt a finom érzékenységet, melynél fogva kínokat érzett a hitványság, visszaélés, igazságtalanság láttára s e magasabb erkölcsi mérték nélkül nem reagálhatott volna oly erősen a magyar állapotok ellen s támadásaiból hiányzott volna az a nemes szenvedély, mely nélkül nem lehetett volna igazi reformátor, a ki nemzetének nemcsak anyagi és szellemi, hanem erkölcsi fölemelésére is törekedett.

Gondviselésszerű véletlen volt, hogy Széchenyi oly keveset élt hazájában. Megtelt idegen eszmékkal, idegen országok állapotaiból vett mértékekkel. A Magyarországon uralkodó világnézettel nem lehetett a nemzetet átalakítani. A hatalmasan fellobbant nemzeti érzületet is ellensúlyozta s megbénította a rendi intézményekhez való ragaszkodás, melyek a nemzet fejlődésének akadályai voltak. Csak az európai eszmék adták meg az eszközöket a nemzet fölemelésére s újjászületése attól függött, képes-e asszimilálni az európai eszméket s komolyan megvalósítani saját életében.

Széchenyi e közvetítő volt Európa s Magyarország között. Ő szította magát tele az európai eszmékkal s belőle áradtak szét az ország minden részébe. Széchenyi gondolkozása, eszméi, mértékei idegenek voltak s ez tette őt képessé Magyarország reformálására. Széchenyit csupán a nemzeti érzület kötötte össze a magyarsággal, de különben kívül állott a nemzet megszokott eszmekörén; ő volt a legidegenebb ember Magyarországon s csak ez által válhatott a legnagyobb magyarrá.

A nemzetet lángolón szerették mások is, de cselekedni a legjobb szándékkal sem tudtak érte, mert nem ismerték az eszközöket, melyekkel legfőbb céljait meg lehet valósítani. Széchenyi volt az első magyar ember, a ki a nemzetiségi törekvésnek pozitív tartalmat adott s megtalálta az eszközöket, melyekkel a nemzet fejlődése s jövője biztosítható. Széchenyi nem egyedül azért volt a legnagyobb magyar, mert nemzetét jobban szerette, mint más, hanem azért, mert lángoló fajszeretetének az európai eszmékkel való összeolvadása arra tette őt képessé, hogy többet *tehetett* s *tett* nemzetéért, mint bárki kortársai közül.

Lássuk már most, hogy Széchenyi elfogulatlan, mély elméjével, finom erkölcsi érzékenységgel, milyenek látta Magyarországot s hogy szellemében mikép tükröződött vissza hazájának s nemzetének képe?